

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Οι πολιτικές της Ε.Ε. και των Η.Π.Α.
για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαρίνα Παπαναστασίου

Αθήνα, 2019

Τριμελής Επιτροπή

Νικόλαος Λέανδρος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Νικόλαος Μπακουνάκης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Αγγελική Γαζή, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Μαρίνα Παπαναστασίου, 2019

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν στη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως.

Συντομογραφίες

ΓΚΠΔ: Γενικός Κανονισμός Προσωπικών Δεδομένων
ΕΣΔΑ: Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ENISA: EU Agency for Network and Information Security
CSIRT: Computer Security Incident Response Team
ICO: Information Commissioner's Office

Περίληψη

Η αυξητική τάση του φαινομένου της παραπληροφόρησης χρονολογείται από την εποχή της εφεύρεσης της τυπογραφίας, ωστόσο, στη σημερινή εποχή έχει αποκτήσει βαρύνουσα σημασία εξαιτίας της παγκόσμιας εμβέλειας της ψηφιακής επικοινωνίας και της ταχύτατης αναπαραγωγής των παραπλανητικών ειδήσεων. Οι αλγόριθμοι καθορίζουν τον τρόπο διάδοσης και κατανάλωσης του περιεχομένου, ενώ το επιχειρηματικό μοντέλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ευνοεί τη διάδοση των 'junk ειδήσεων' σε στοχευμένα κοινά. Οι δύο αυτοί παράγοντες έχουν, αφενός, προκαλέσει τη μείωση της εμπιστοσύνης του κοινού στους θεσμούς και στα ειδησεογραφικά ΜΜΕ και, αφετέρου, εξαιτίας της επιδραστικής τους ισχύος στη γνώμη και τα πολιτικά πιστεύω των πολιτών, έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση εκλογικών αποτελεσμάτων, με πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις που ξεπερνούν τα εθνικά σύνορα. Η άνοδος του ψηφιακού αυταρχισμού, των μεθόδων δηλαδή παγκόσμιας παρακολούθησης των πολιτών, και η αδιαφάνεια των αλγορίθμων, που ευνοεί αθέμιτες εμπορικές πρακτικές εκμετάλλευσης των προσωπικών δεδομένων, αποτελούν τις κύριες ανησυχίες της κοινωνίας των πολιτών, επιτείνοντας το κοινό αίτημα για ενίσχυση της θεσμικής προστασίας από τις κυβερνήσεις και θέσπιση αποτελεσματικών μέτρων από τις τεχνολογικές πλατφόρμες και τα ΜΜΕ.

Η Ε.Ε. και οι Η.Π.Α. στρέφονται ολοένα και περισσότερο στην αναζήτηση πολιτικών αποτροπής της διασποράς της παραπληροφόρησης, είτε με την εφαρμογή ήπιων ρυθμίσεων αυτοδέσμευσης των πλατφορμών είτε με τη θέσπιση νόμων. Ο Κώδικας για την Παραπληροφόρηση της Ε.Ε. αποτελεί το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση ρύθμισης της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο, χωρίς να αποκλείονται μελλοντικά αυστηρότερες νομοθετικές ρυθμίσεις σε περίπτωση που ο Κώδικας δεν αποφέρει ικανοποιητικά αποτελέσματα. Ήδη, η εφαρμογή του Γενικού Κανονισμού Προσωπικών Δεδομένων της Ε.Ε. έχει οδηγήσει στην επιβολή αυστηρών προστίμων κατά των κολοσσών του διαδικτύου (π.χ. το πρόστιμο 50 εκατομμυρίων ευρώ που επέβαλε η Γαλλία στην Google). Στον απόηχο των προεδρικών εκλογών του 2016, οι Η.Π.Α. ψήφισαν δύο νόμους για την αντιμετώπιση της ξένης παραπληροφόρησης και προπαγάνδας, καθώς και για τη διαφάνεια στις πολιτικές διαφημίσεις, με στόχο τον περιορισμό της ανάμειξης του ξένου παράγοντα -ειδικά της Ρωσίας και της Κίνας- στα προεκλογικά δρώμενα της χώρας. Το Κογκρέσο, επίσης, εξετάζει τη θέσπιση συνεκτικού και περιεκτικού ομοσπονδιακού νομοσχεδίου για τα προσωπικά δεδομένα, το οποίο θα

υποκαταστήσει το κατακερματισμένο θεσμικό πλαίσιο. Τις προσπάθειες για συντονισμένη καταπολέμηση των ‘ψευδών ειδήσεων’ ενισχύουν οι πρωτοβουλίες για την προαγωγή της παιδείας στα μέσα και τη δημιουργία δικτύων επαλήθευσης περιεχομένου, όπως το δίκτυο EUvsDisinfo και η πληθώρα παρόμοιων ιδιωτικών δικτύων συνεργασίας σε εθνικό και διακρατικό επίπεδο, είτε από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είτε από οργανισμούς.

Στο επίκεντρο των συζητήσεων για τη θέσπιση πολιτικών ρύθμισης του περιεχομένου στο διαδίκτυο βρίσκεται η αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ της διασφάλισης της ελευθερίας της έκφρασης και της αποτελεσματικής προστασίας των πολιτών. Ωστόσο, το εντεινόμενο φαινόμενο της παραπληροφόρησης, τα αυξανόμενα κρούσματα κυβερνοεπίθεσης και η ολοένα και μεγαλύτερη διάχυση της τρομοκρατικής απειλής, αποτελούν το άλλοθι -ψεύτικο ή αληθινών κρατών να επιβάλλουν πολιτικές ελέγχου του περιεχομένου και να εφαρμόζουν συστήματα παρακολούθησης. Η χάραξη ενός κοινού πλαισίου στρατηγικών, το οποίο θα ρυθμίζει αποτελεσματικά τους διάφορους τύπους παραπληροφόρησης, χωρίς ωστόσο οι στρατηγικές αυτές να υπονομεύουν την ελευθερία της έκφρασης, αποτελεί μείζονα πρόκληση για τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η κατάλληλη προσέγγιση για την ολιστική αντιμετώπιση του φαινομένου είναι η αξιοποίηση μιας ευρείας γκάμας συντονισμένων πολιτικών που θα συνδυάζουν όλα τα επίπεδα ρύθμισης (αυτορρύθμιση, συρρύθμιση και θέσπιση νομικών κανόνων).

Λέξεις - κλειδιά: παραπληροφόρηση, ψευδείς ειδήσεις, ρύθμιση, ελευθερία της έκφρασης, διαφάνεια αλγορίθμων, δημοκρατία

EU and USA policies addressing disinformation on the Internet

Marina Papanastasiou

Abstract

The upward trend of disinformation dates back to the era when typography was invented. Nowadays, however, it has gained importance due to the global reach of digital communication and the virality of misleading news. Algorithms determine how content is disseminated and consumed, while the business model of social media promotes the dissemination of ‘junk news’ to targeted audiences. These two factors have, on the one hand, led to the decline of the public’s trust in institutions and news organisations and, on the other hand, because of their influential power on public opinion, they have contributed to the formation of election results, with political, social and economic ramifications that transcend national boundaries. The rise of digital authoritarianism, i.e. global surveillance systems, and the opacity of algorithms, favouring practices of personal data abuse, constitute the main concerns of civil society, thereby stepping up the public’s demand for the enhancement of citizens’ protection ensured by the governments and the implementation of effective measures applied by technology platforms and the media.

The EU and the United States are increasingly seeking policies to prevent the proliferation of misinformation and disinformation online, either by applying self-regulation rules or by implementing laws. The EU Code of Practice on Disinformation has been the first step towards regulating misleading content on the internet, without excluding stricter legislation in the future if the Code does not yield sufficient results. In compliance with the EU General Data Protection Regulation (GDPR) provisions, strict fines against the internet giants have already been imposed (e.g. the fine of EUR 50 million imposed by France on Google). In the aftermath of the 2016 presidential elections, the U.S. has voted two laws to deal with foreign misinformation and propaganda, as well as transparency in political advertisements, aimed at limiting the involvement of foreign agents -especially Russia and China- in the country’s internal affairs. The U.S.A. Congress is also examining a comprehensive federal bill for the protection of personal data, which will substitute the existing fragmented regulatory framework. Efforts to coordinate policies against ‘false news’ reinforce initiatives promoting media literacy and encouraging the creation of fact-checking networks, such as the EUvsDisinfo network, as well as

plenty of similar private cooperation networks at national and cross-border level, launched either by social media or by organisations.

Institutional discussions on regulating online content focus on striking a balance between ensuring freedom of expression and effectively protecting citizens. However, the growing phenomenon of misleading information, the proliferation of cyber-attacks and the ever-increasing diffusion of terrorist activity, constitute the -whether false or true- alibi of governments to enforce content control policies and to implement surveillance systems. The development of a common framework of strategies aiming at effectively regulating the different types of fake news, without, however, undermining freedom of expression, is a major challenge for democracy and human rights. The optimal approach that would combat disinformation in a comprehensive manner, is claimed to be the use of a wide range of coordinated policies combining all levels of regulation (self-regulation, co-regulation and the adoption of legal rules).

Keywords: disinformation, fake news, regulation, freedom of expression, algorithmic transparency, democracy

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	11
Μέρος Α΄ - Το φαινόμενο της παραπληροφόρησης και η διερεύνησή του	16
Κεφάλαιο πρώτο - Η εξάπλωση, η έννοια και η διεθνής τάση του φαινομένου	16
1.1. Ένα φαινόμενο σε παγκόσμια έξαρση	16
1.2. Παραπληροφόρηση ή ψευδείς ειδήσεις;	17
1.3. Η άνοδος του ‘ψηφιακού αυταρχισμού’ και η ανάγκη της κοινής γνώμης για περισσότερη ρύθμιση	20
Κεφάλαιο δεύτερο- Η παραπληροφόρηση υπό πολιτική διερεύνηση	24
2.1. Μετά τις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 2016	25
2.2. Μετά το δημοψήφισμα για το Brexit	27
2.3. Ο μάρτυρας δημοσίου συμφέροντος Christopher Wylie	28
Μέρος Β΄ - Το ρυθμιστικό πλαίσιο για την αποτροπή της παραπληροφόρησης	30
Κεφάλαιο τρίτο - Οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης	30
3.1. Η ελευθερία της έκφρασης	30
3.2. Η προστασία των προσωπικών δεδομένων	31
3.3. Κώδικας δεοντολογίας αντί νόμου για την παραπληροφόρηση	33
3.4. Μέτρα πολιτικής για την παραπληροφόρηση	37
3.5. Πρώτα η παιδεία και μετά η θέσπιση νομοθεσίας	39
Κεφάλαιο τέταρτο - Η περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου: αυστηροποίηση του πλαισίου	43
4.1. Η Έκθεση για την Παραπληροφόρηση και τις Ψευδείς Ειδήσεις	43
4.2. Κώδικας Δεοντολογίας και νέος φορέας για το διαδίκτυο: «Η εποχή της αυτορρύθμισης τελείωσε»	46
4.3. Οι αντιδράσεις στο νέο φορέα και στον Κώδικα Δεοντολογίας	47

Κεφάλαιο πέμπτο - Οι πολιτικές των Η.Π.Α.	49
5.1. Η διευρυμένη προστασία της ελευθερίας της έκφρασης	49
5.2. Νομοθεσία για τις ξένες παρεμβάσεις και τις πολιτικές διαφημίσεις	51
5.3. Το πλαίσιο για τους παρόχους υπηρεσιών διαδικτύου (ISPs)	52
5.3.1. Communications Decency Act (1996)	52
5.3.2. Η προστασία των προσωπικών δεδομένων	54
5.3.3. Η κοινή γνώμη ζητάει περισσότερη θεσμική προστασία	57
Κεφάλαιο έκτο - Η αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες	59
6.1. ΜΜΕ και παραπληροφόρηση στην Ελλάδα	59
6.1.1. Κανόνες αυτοδέσμευσης αντί νομοθεσίας	60
6.1.2. Η θέσπιση του ΕΚΟΜΕ	63
6.2. Πρωτοβουλίες αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης σε άλλες χώρες	64
Κεφάλαιο έβδομο - Οι κυβερνοεπιθέσεις στην υπηρεσία της παραπληροφόρησης ..	67
7.1. Η εξάπλωση των κυβερνοεπιθέσεων	67
7.2. Οι πολιτικές αποτροπής των Η.Π.Α. και της Ε.Ε.	69
Κεφάλαιο όγδοο - Τεχνικές επαλήθευσης περιεχομένου	73
8.1. Οι διεθνείς πρακτικές και το ζήτημα της αξιοπιστίας τους	73
8.2. Ελληνικές πρωτοβουλίες	76
8.3. Ο ρόλος των αλγορίθμων στη διασπορά της παραπληροφόρησης	79
8.4. Πολιτικές για τη διαφάνεια των αλγορίθμων	80
Μέρος Γ΄. Ρυθμιστικές προτάσεις & προκλήσεις για τη δημοκρατία	83
Κεφάλαιο ένατο - Προτεινόμενα μέτρα και πολιτικές	83
Κεφάλαιο δέκατο - Αποτροπή της παραπληροφόρησης και δημοκρατία	89
Συμπεράσματα	92

Παράρτημα	99
Πηγές - Βιβλιογραφία	101

Πίνακες

Πίνακας 1. Η κοινή γνώμη για τη λήψη κυβερνητικών μέτρων έναντι της παραπληροφόρησης	22
Πίνακας 2. Η εμπιστοσύνη του κοινού στις ειδήσεις ανάλογα με το μέσο	23

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να αποτυπώσει τις διαφορετικές πολιτικές της Ε.Ε. και των Η.Π.Α. για τον περιορισμό του πολυδιάστατου φαινομένου της παραπληροφόρησης, η οποία ενδημεί στο διαδίκτυο σε διάφορες μορφές, ανάλογα με τον τύπο του περιεχομένου της. Η προπαγάνδα, το πληρωμένο περιεχόμενο (π.χ. διαφημίσεις εν είδει δημοσιογραφικών άρθρων), η σάτιρα και τα hoax, τα λάθη, το περιεχόμενο οπαδισμού, οι θεωρίες συνωμοσίας, η ψευδοεπιστήμη· όλα αυτά τα είδη συνιστούν διαφορετικές όψεις της παραπληροφόρησης (EAVI, 2017).

Οι πολιτικές που περιγράφονται αποτελούν τις βασικότερες, κατά την κρίση μας, ρυθμιστικές προσεγγίσεις της Ε.Ε. και των Η.Π.Α. στον τομέα της αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης και του παράνομου περιεχομένου, όπως αυτές έχουν σχεδιαστεί ή εφαρμόζονται ήδη, κυρίως με αφορμή τα αποτελέσματα του βρετανικού δημοψηφίσματος, το 2016, και λίγο αργότερα στο ίδιο έτος, των αμερικανικών προεδρικών εκλογών. Η επιλογή, περιγραφή και ανάλυση των πολιτικών που αποτυπώνονται στην εργασία έχει βασιστεί στη μελέτη βιβλιογραφίας κυρίως των τελευταίων τριών ετών, προκειμένου να είναι όσο γίνεται πιο επίκαιρη, λόγω των καταγιστικών εξελίξεων στο διαδίκτυο. Η βιβλιογραφία προέρχεται είτε από πρόσφατες έρευνες και μελέτες είτε από πηγές στο διαδίκτυο, δηλαδή αρθρογραφία σε ΜΜΕ ή ιστοτόπους που ασχολούνται με τις εξελίξεις στο πεδίο της παραπληροφόρησης και των πολιτικών για την αποτροπή της. Η περιγραφή των πολιτικών αυτών συχνά συνοδεύεται από μία κριτική θεώρησή τους με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία, ενώ γίνεται ειδική μνεία στη διαφορετική προσέγγιση Ε.Ε. και Η.Π.Α. ως προς το εύρος του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης. Η νομολογία των Η.Π.Α. έχει να επιδείξει πληθώρα αποφάσεων που αντιμετωπίζουν αρκετά πιο διασταλτικά το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης σε σχέση με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή, η οποία καθοδηγείται από τις πιο περιοριστικές διατάξεις του Άρθρου 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ).

Οι ρυθμιστικές πρωτοβουλίες που περιγράφονται, καλύπτουν τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις, ανάλογα με τον σκοπό και τον βαθμό δεσμευτικότητας που επιδιώκουν: (α) αυτές που έχουν αυτοδεσμευτικό χαρακτήρα, πρακτικές δηλαδή που εφαρμόζουν οι πλατφόρμες στο πλαίσιο της εταιρικής υπευθυνότητας για το σεβασμό των δικαιωμάτων του χρήστη και την αποφυγή αθέμιτων εμπορικών πρακτικών (β) πολιτικές συρρύθμισης, που θεσπίζουν οι θεσμικοί φορείς σε συνεργασία με τις τεχνολογικές εταιρείες, οι οποίες απαιτούν μεγαλύτερο βαθμό συμμόρφωσης εκ μέρους των εταιρειών, όπως ο Κώδικας Δεοντολογίας για την

παραπληροφόρηση που κατήρτισαν το 2018 οι μεγάλες τεχνολογικές πλατφόρμες, κατόπιν αιτήματος της Ε.Ε και (γ) οι νομοθετικές ρυθμίσεις, όπως ο Γενικός Κανονισμός Προσωπικών Δεδομένων της Ε.Ε. ή η νομοθεσία των Η.Π.Α. για τις ξένες παρεμβάσεις και τις πολιτικές διαφημίσεις.

Κατά τον σχεδιασμό της εργασίας, κρίθηκε σκόπιμη η διενέργεια ορισμένων συνεντεύξεων, προκειμένου να συμπληρωθεί το θεωρητικό της πεδίο με στοιχεία από την τρέχουσα πρακτική ελληνικών φορέων ή φορέων που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα στον τομέα της αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης. Για το λόγο αυτό, επιλέχθηκαν αρχικά φορείς το έργο των οποίων καλύπτει σε θεσμικό, δημοσιογραφικό, τεχνολογικό και ερευνητικό επίπεδο το ζήτημα της αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης στην Ελλάδα: σε θεσμικό επίπεδο, επιλέχθηκε ο Υφυπουργός Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, κ. Λευτέρης Κρέτσος, σε επίπεδο μέσων ενημέρωσης, η Ελληνική Ραδιοφωνία και Τηλεόραση, η εφημερίδα Η Καθημερινή και ο όμιλος 24Media, σε τεχνολογικό επίπεδο η Google Hellas και το Facebook Νοτίου Ευρώπης (στη δικαιοδοσία του οποίου περιλαμβάνεται η Ελλάδα), ενώ το ερευνητικό μέρος επιλέξαμε να καλυφθεί από τον οργανισμό έρευνας και ανάλυσης διαΝΕΟσις. Εν τέλει, τρεις ήταν οι φορείς που ανταποκρίθηκαν στο αίτημά μας για διενέργεια συνέντευξης: ο υφυπουργός κ. Κρέτσος, η ΕΡΤ και ο οργανισμός διαΝΕΟσις. Όσον αφορά στους υπόλοιπους φορείς, δεν ήταν εφικτή η ικανοποίηση του αιτήματός μας, παρά την αρχική τους θετική διάθεση, λόγω περιορισμένων χρονικών δυνατοτήτων στο πρόγραμμά τους, ενώ η Google Hellas μας ενημέρωσε ότι δεν συμμετέχει σε έρευνες φοιτητών. Οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων παρατίθενται στο Παράρτημα.

Η δομή της εργασίας χωρίζεται σε τρία μέρη:

Στο πρώτο μέρος περιγράφεται το φαινόμενο και η έννοια της παραπληροφόρησης, της οποίας οι διάφορες μορφές μπορούν να συνοψιστούν στις εξής τρεις, σύμφωνα με την UNESCO: λανθασμένη, παραπλανητική και κακόβουλη πληροφόρηση. Στη συνέχεια, καταγράφονται πρόσφατες έρευνες που καταδεικνύουν την αυξάνουσα τάση των πολιτικών λογοκρισίας που εφαρμόζουν διάφορες χώρες, συχνά με το άλλοθι της αποτροπής της προπαγάνδας και της διασφάλισης της εθνικής ασφάλειας. Στις έρευνες αυτές αποτυπώνεται, επίσης, το εντεινόμενο αίτημα της διεθνούς κοινής γνώμης για περισσότερες ρυθμιστικές πρωτοβουλίες από τα ΜΜΕ, τις πλατφόρμες και τους θεσμικούς φορείς, στο όνομα του περιορισμού της παραπληροφόρησης και της αθέμιτης χρήσης των προσωπικών τους

δεδομένων. Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με την αναδρομή στις συνθήκες οι οποίες ανέδειξαν την ανάγκη πολιτικής διερεύνησης της παραπληροφόρησης, μετά τις σκανδαλώδεις αποκαλύψεις για τις αδιαφανείς εμπορικές πρακτικές της Cambridge Analytica και τα στοιχεία που ήρθαν στο φως για την εμπλοκή της Ρωσίας στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές και στο βρετανικό δημοψήφισμα για το Brexit, το 2016.

Στο δεύτερο μέρος αναλύονται οι ρυθμιστικές πρωτοβουλίες της Ε.Ε. και των Η.Π.Α., ενώ περιγράφεται το κανονιστικό πλαίσιο που ισχύει στις δύο πλευρές του Ατλαντικού, στους τομείς της ελευθερίας της έκφρασης και των προσωπικών δεδομένων, λόγω του αντικτύπου που έχει η παραπληροφόρηση και οι πολιτικές που αφορούν στην αντιμετώπισή της στους τομείς αυτούς. Στις πολιτικές της Ε.Ε., επισημαίνεται η θέσπιση του Γενικού Κανονισμού Προσωπικών Δεδομένων της Ε.Ε. και οι πρόνοιες που εισάγει για την ενίσχυση του ελέγχου του χρήστη στα προσωπικά του δεδομένα, με τη διασφάλιση της αρχής της διαφάνειας και της λογοδοσίας από μέρους των εταιρειών. Στη συνέχεια, αναλύεται η κατάρτιση του Κώδικα δεοντολογίας για την παραπληροφόρηση, του πρώτου βήματος αυτορρύθμισης για τον περιορισμό της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο που εισήγαγε η Ε.Ε., δεσμεύοντας τις μεγάλες πλατφόρμες και τις διαφημιστικές εταιρείες να εφαρμόζουν κανόνες προστασίας του χρήστη, βάσει των αρχών διαφάνειας και λογοδοσίας.

Ακολουθεί η περιγραφή μιας σειράς μέτρων πολιτικής για την παραπληροφόρηση, στα οποία συγκαταλέγονται και πρωτοβουλίες θωράκισης των κρατών-μελών έναντι κυβερνοεπιθέσεων κατά τις Ευρωεκλογές του Μαΐου 2019. Τέλος, αναλύεται η πολιτική της Ε.Ε. στον τομέα της ευαισθητοποίησης του κοινού για τον τρόπο κατανάλωσης του περιεχομένου στο περιβάλλον των ψευδών ειδήσεων και της ανάπτυξης δεξιοτήτων των δημοσιογράφων, με σκοπό την ενίσχυση της ποιοτικής δημοσιογραφίας στο διαδίκτυο. Ειδική αναφορά γίνεται στην έκθεση της Βρετανικής Βουλής με θέμα την παραπληροφόρηση και τις ψευδείς ειδήσεις, στην οποία προτείνεται η επιβολή τελών και πιο αυστηρών ρυθμίσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και στις πλατφόρμες διαδικτύου, καθώς και ένας δεσμευτικός κώδικας δεοντολογίας, η ορθή εφαρμογή του οποίου θα εποπτεύεται από έναν ανεξάρτητο φορέα διαχείρισης διαδικτυακού περιεχομένου. Ο φορέας αυτός έχει ήδη προκαλέσει τις αντιδράσεις των τεχνολογικών κολοσσών, οι οποίες θεωρούν ότι είναι αρκετά ασαφής και ενδέχεται να οδηγήσει σε υπερρύθμιση.

Στις νομοθετικές ρυθμίσεις των Η.Π.Α. που περιγράφονται στη συνέχεια,

συγκαταλέγονται οι πολιτικές στον τομέα της αντιμετώπισης της ξένης επιρροής και της διαφάνειας στις πολιτικές διαφημίσεις, καθώς και οι προστατευτικές διατάξεις που εξαιρούν τους παρόχους υπηρεσιών διαδικτύου από τη συντακτική ευθύνη (η οποία βαρύνει τα παραδοσιακά μέσα). Αναφέρεται, επίσης, η πρόταση σχεδίου νόμου για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, η οποία αποσκοπεί στον εκσυγχρονισμό και τη δημιουργία ενιαίου νομικού πλαισίου που θα αντικαταστήσει το κατακερματισμένο νομικό πλαίσιο των Η.Π.Α. για τα προσωπικά δεδομένα και την κυβερνοασφάλεια. Τέλος, επισημαίνονται έρευνες που καταδεικνύουν την ανάγκη των Αμερικανών να θεσπιστούν νόμοι και μέτρα για την αποτροπή της παραπληροφόρησης, και την επιθυμία τους να έχουν, όπως και οι Ευρωπαίοι, το δικαίωμα να ζητούν τη μεταφορά ή τη διαγραφή των προσωπικών τους δεδομένων.

Σε σχέση με το φαινόμενο της παραπληροφόρησης και την ελληνική πραγματικότητα, επισημαίνεται το χαμηλό ποσοστό εμπιστοσύνης των Ελλήνων στα ΜΜΕ (Digital News Report 2018), καθώς και εκτιμήσεις του εκπροσώπου της διαΝΕΟσις αναφορικά με τη σημασία της ανάπτυξης τεχνικών λύσεων από την πλευρά των εταιρειών τεχνολογίας που διαχειρίζονται τις πλατφόρμες και το ρόλο που πρέπει να έχει η Ε.Ε. στην εφαρμογή πολιτικών για την αποτροπή της παραπληροφόρησης.

Στη συνέχεια, περιγράφεται η σχεδιαζόμενη πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης για θέσπιση κανόνων αυτοδέσμευσης αντί της επιβολής ενός ανελαστικού νομικού πλαισίου, το οποίο ενδεχομένως θα οδηγούσε στην αυτολογοκρισία των ΜΜΕ. Επισημαίνεται, επίσης, η πρωτοβουλία σύστασης του Εθνικού Κέντρου Οπτικοακουστικών Μέσων και Επικοινωνίας, ένας από τους πυλώνες του οποίου είναι η ανάπτυξη πολιτικών και συνεργασιών στον τομέα της παιδείας στα μέσα. Ακολουθεί μια σταχυολόγηση πρωτοβουλιών αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης σε άλλες χώρες, όπως η Γαλλία, η Ιταλία και η Γερμανία, στην οποία, το νομικό πλαίσιο θεωρείται «το αυστηρότερο από οποιαδήποτε άλλη χώρα στο δυτικό κόσμο», σύμφωνα με το περιοδικό *Politico*, ενώ επισημαίνεται και η περίπτωση της Σιγκαπούρης, όπου ψηφίστηκε νόμος για την αποτροπή του παραπλανητικού περιεχομένου στο διαδίκτυο, με αμφισβητούμενες, ωστόσο, διατάξεις, δεδομένου του ανελεύθερου καθεστώτος της χώρας.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας ολοκληρώνεται με την επιλογή ορισμένων προτεινόμενων μέτρων και πολιτικών, βάσει της βιβλιογραφίας που μελετήθηκε, τα οποία εστιάζουν -μεταξύ άλλων- στην αυστηροποίηση του νομικού πλαισίου για την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για τη διαφάνεια και λογοδοσία στις διαδικτυακές

διαφημιστικές πρακτικές (προτάσεις οι οποίες προέρχονται κυρίως από τις Η.Π.Α.). Κοινό στοιχείο των προτεινόμενων πολιτικών είναι η ανάγκη ενίσχυσης της διαφάνειας στη χρήση των αλγορίθμων, καθώς και η σημασία της εφαρμογής ευέλικτων και αναλογικών ρυθμίσεων (μέσω ήπιων προσεγγίσεων αυτοδεσμευτικού χαρακτήρα ή πιο δεσμευτικών κανόνων συρρύθμισης), με τη βοήθεια εργαλείων αναφοράς (labelling) ή μηχανισμών επαλήθευσης περιεχομένου (fact-checking). Η συνεργασία (σε εθνικό, ευρωπαϊκό ή και διατλαντικό επίπεδο) των εμπλεκόμενων φορέων είναι από τα κυριότερα σημεία ταύτισης των προτεινόμενων πολιτικών, ιδίως στον τομέα της επιβολής οικονομικών κυρώσεων σε φορείς που απειλούν την ασφάλεια του κυβερνοχώρου και, συνεπώς, τη δημοκρατία. Τέλος, ο ρόλος της πολυφωνίας των μέσων, η ενίσχυση της ερευνητικής και ποιοτικής δημοσιογραφίας, καθώς και η συνεχής ενθάρρυνση πρωτοβουλιών για την παιδεία στα μέσα και την ανάπτυξη της κριτικής προσέγγισης του περιεχομένου εκ μέρους των χρηστών, περιλαμβάνονται στις προτεραιότητες των προτεινόμενων ρυθμίσεων.

Το τρίτο μέρος της παρούσας εργασίας πραγματεύεται το ζήτημα των κυβερνοεπιθέσεων και της χρήσης μαζικών μεθόδων παρακολούθησης, που περιγράφονται ως κυρίαρχες παγκόσμιες απειλές, για την εξάπλωση των οποίων ευθύνονται χώρες όπως η Ρωσία, οι Η.Π.Α., η Κίνα και το Ιράν. Στη συνέχεια, σταχυολογούνται ορισμένες από τις βασικότερες πολιτικές αποτροπής των κυβερνοεπιθέσεων που ακολουθεί η Ε.Ε. (π.χ. ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός για την Ασφάλεια Δικτύων και Πληροφοριών), οι Η.Π.Α. (π.χ. σύσταση διυπουργικού κέντρου αναλύσεων για την προάσπιση των εθνικών συμφερόντων των Η.Π.Α. και στρατηγική εναντίον κακόβουλων παραγόντων στον κυβερνοχώρο), το Ηνωμένο Βασίλειο (π.χ. Ομάδα Απόκρισης Έκτακτης Ανάγκης Υπολογιστών), το ΝΑΤΟ και η Ε.Ε. (π.χ. Κέντρο Αριστείας για την Αντιμετώπιση Υβριδικών Απειλών) και η Ελλάδα (π.χ. Εθνική Αρχή Κυβερνοασφάλειας).

Τίθεται, επίσης, το ζήτημα της αξιοπιστίας των τεχνικών επαλήθευσης περιεχομένου και επισημαίνονται οι πολιτικές ενίσχυσης της διαφάνειας των αλγορίθμων που αφορούν στις αυτοματοποιημένες αποφάσεις για την απόσυρση περιεχομένου που θεωρείται παραπλανητικό ή παράνομο. Τέλος, επισημαίνονται οι προκλήσεις που έχουν για τους δημοκρατικούς θεσμούς οι πολιτικές για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης, καθώς αυτές μπορεί να αποσκοπούν στη επιβολή λογοκρισίας και τον περιορισμό του δημόσιου και ιδιωτικού λόγου, με το πρόσχημα της προστασίας του γενικού συνόλου από εξωτερικές απειλές και της προάσπισης της εθνικής ασφάλειας.

Μέρος Α΄. – Το φαινόμενο της παραπληροφόρησης και η διερεύνησή του

Κεφάλαιο πρώτο

Η εξάπλωση, η έννοια και η διεθνής τάση του φαινομένου

1.1. Ένα φαινόμενο σε παγκόσμια έξαρση

Η αυξητική τάση του φαινομένου της παραπληροφόρησης χρονολογείται από την εποχή της εφεύρεσης της τυπογραφίας, το 1439, σύμφωνα με τον Soll (2016). Η τεχνολογική αυτή εξέλιξη ευνόησε μεν τη ραγδαία διάδοση των ειδήσεων, δεν ήταν όμως εύκολη η επαλήθευση των αληθινών ειδήσεων λόγω της απουσίας κανόνων δεοντολογίας και κριτηρίων αντικειμενικότητας (Soll, 2016). Τον 18^ο αιώνα, οπότε και ετέθησαν οι βασικές αρχές του σύγχρονου τύπου, ο Γάλλος διαφωτιστής Nicolas de Condorcet συνέταξε το τελευταίο του σύγγραμμα, με τίτλο «Αρχές μίας ιστορικής άποψης της προόδου του ανθρώπινου νου» (1795), στο οποίο προέβλεπε ότι η ελευθεροτυπία θα προωθούσε σημαντικά την ανθρώπινη γνώση και θα δημιουργούσε ένα κοινό πιο ενημερωμένο, ένα νέο είδος εξουσίας, την κοινή γνώμη, η οποία θα λειτουργούσε με βάση τη δικαιοσύνη και τη λογική (Condorcet, 1795). Απορρίπτοντας τα γραφόμενα του Γάλλου φιλοσόφου, ο σύγχρονός του John Adams (Πρόεδρος των Η.Π.Α. την περίοδο 1797-1801) σημείωνε ότι μέσω του τύπου έχουν μεταδοθεί περισσότερα σφάλματα την τελευταία δεκαετία απ' όσα τον αιώνα που προηγήθηκε (Sheehan, 2009).

Η κριτική αυτή του Adams φαντάζει, σήμερα, πιο επίκαιρη από ποτέ.

Στη σημερινή εποχή, το φαινόμενο της παραπληροφόρησης έχει αποκτήσει βαρύνουσα σημασία εξαιτίας δύο παραγόντων: της παγκόσμιας εμβέλειας των μέσων επικοινωνίας μέσω του διαδικτύου και της ταχύτατης αναπαραγωγής των παραπλανητικών ειδήσεων (Vosoughi, Roy & Aral, 2018) λόγω της ευκολίας εμπορευματοποίησης του διαδικτυακού περιεχομένου μέσω διαφημιστικών πρακτικών (Allcott & Gentzkow 2017). Η ταχύτητα της διάδοσης των παραπλανητικών ειδήσεων οφείλεται (α) στους αλγόριθμους, οι οποίοι καθορίζουν τον τρόπο διάδοσης και κατανάλωσης του περιεχομένου, (β) στο μοντέλο των διαφημίσεων, το οποίο υπό αδιαφανείς μεθόδους ευνοεί τη διάδοση των 'junk ειδήσεων'¹ σε στοχευμένα κοινά και (γ) στην

---

¹ Οι junk ειδήσεις βασίζονται σε πηγές που επιδιώκουν την πώληση και την παραπλάνηση του κοινού, ευνοούν θεωρίες συνωμοσιολογίας, ενώ προσπαθούν να έχουν τη μορφή επαγγελματικών ειδήσεων. Πηγή: Council Foreign Relations, διαθέσιμο σε: <https://www.cfr.org/blog/unpacking-frances-mission-civilisatrice-tame-disinformation-facebook>.

έκθεση των χρηστών σε περιεχόμενο που έχουν προκαθορίσει βάσει των προτιμήσεών τους.² Όταν οι επιπτώσεις της παραπληροφόρησης επηρεάζουν εκλογικά αποτελέσματα, τότε αφορούν στην τύχη ολόκληρων χωρών, με πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις που ξεπερνούν τα όρια των χωρών αυτών (Lewis, 2018).

Πρόσφορο έδαφος για την εξάπλωση της παραπληροφόρησης αποτελεί, επίσης, το σύστημα αξιών των ανθρώπων, στο οποίο εμπεριέχονται ψευδαισθήσεις, δογματικότητα και θρησκευτικές αγκυλώσεις, που αμβλύνουν την κριτική ικανότητα (Bronstein et al., 2018), δυσχεραίνοντας συνεπώς το φιλτράρισμα αμφιλεγόμενου περιεχομένου, ιδίως όταν αυτό επιβεβαιώνει τις αρχές και τις αξίες του αποδέκτη του (Kahan, 2012). Ένας άλλος παράγοντας που ευνοεί την κυκλοφορία παραπλανητικού περιεχομένου είναι η «μειωμένη συμμετοχή της ανοικτής και αναλυτικής σκέψης» ή πιο απλά η διανοητική τεμπελιά, σύμφωνα με τον όρο του συμπεριφορικού επιστήμονα στο MIT, David Rand. Μιλώντας στον Robbie Gonzalez, στο Medium,³ ο Rand επισημαίνει ότι ο τρόπος σχεδιασμού των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ενθαρρύνει τη μη ορθολογική σκέψη, με αυτοαναφορικές αντανακλαστικές κινήσεις (όπως η επαναλαμβανόμενη ασυναίσθητη ανανέωση ροής τροφοδοσίας ειδήσεων στο Twitter από το χρήστη, το διαρκές άνοιγμα από το κινητό του Instagram ή του Facebook), επιτείνοντας την φυσική ροπή του ανθρώπου προς την παθητική κατανάλωση παρά την ενεργητική αντίσταση στη δυναμική της.

1.2. Παραπληροφόρηση ή ψευδείς ειδήσεις;

Ο όρος ‘ψευδείς ειδήσεις’, ειδικά μετά την πλημμυρίδα παραπληροφόρησης και ψευδών ειδήσεων, κατά την προεκλογική περίοδο στις Η.Π.Α., το 2016,⁴ χαρακτηρίζεται από τον τρόπο που οικειοποιείται τη μορφή και την αίσθηση των αληθινών ειδήσεων (Tandoc, Lim & Ling, 2018), με σκοπό τη δημιουργία της εντύπωσης ότι πρόκειται για αξιόπιστο περιεχόμενο, γεγονός που βλάπτει επίσης την ίδια τη δημοσιογραφική νομιμότητα (Kang, Bae, Zhang & Sundar, 2011).

Η Επιτροπή Ψηφιακού Περιεχομένου, Πολιτισμού, Μέσων και Αθλητισμού της

---

² Πηγή Oxford Internet Institute, διαθέσιμη σε: <https://www.oii.ox.ac.uk/blog/three-reasons-junk-news-spreads-so-quickly-across-social-media/>.

³ Βλ. <https://www.wired.com/story/dont-want-to-fall-for-fake-news-dont-be-lazy/>.

⁴ Medium <https://medium.com/@d1gi/the-election2016-micro-propaganda-machine-383449cc1fba>.

Βρετανικής Βουλής⁵ απορρίπτει τον όρο ‘ψευδείς ειδήσεις’ ως ασαφή και λανθασμένο και αντιπροτείνει τη χρήση του όρου ‘λανθασμένη πληροφόρηση’ (misinformation) και ‘παραπληροφόρηση’ (disinformation), στα κείμενα της εθνικής νομοθεσίας που ρυθμίζει τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το εγχειρίδιο της UNESCO, με τίτλο «Δημοσιογραφία, ‘Ψευδείς Ειδήσεις’⁶ και Παραπληροφόρηση», το οποίο εισάγει επίσης και την έννοια της κακόβουλης πληροφόρησης (malinformation), της πληροφόρησης δηλαδή που επιδιώκει να βλάψει το υποκείμενο στο οποίο αναφέρεται.⁷ Επιπλέον, ως παραπληροφόρηση θεωρείται συνήθως και η μαύρη προπαγάνδα, για το λόγο ότι είναι συγκαλυμμένη και χρησιμοποιεί ψεύτικες πληροφορίες (Jowett & O’donnell, 2018:23).

Ο όρος ‘ψευδείς ειδήσεις’ καλύπτει ένα ευρύ φάσμα περιεχομένου, αποτελούμενο από δέκα τύπους ειδήσεων: προπαγάνδα, περιεχόμενο που προκαλεί εντυπώσεις ή αίσθηση, πληρωμένο περιεχόμενο (π.χ. διαφημίσεις εν είδει δημοσιογραφικών άρθρων), σάτιρα⁸ και hoax⁹, λάθη (λανθασμένες αναφορές ή παραπομπές), περιεχόμενο οπαδισμού, θεωρίες συνωμοσίας,¹⁰ ψευδοεπιστήμη, παραπληροφόρηση (παραποιημένο και παραπλανητικό περιεχόμενο) και ψέμματα (πλαστώ περιεχόμενο).¹¹ Η ακαδημαϊκή έρευνα συναινεί με την ευρύτητα του φάσματος στο οποίο κινείται ο όρος ‘ψευδείς ειδήσεις’ (Tandoc et al., 2018), κάνοντας έναν γενικό διαχωρισμό μεταξύ λανθασμένης πληροφόρησης και παραπληροφόρησης (Wardle & Derakhshan, 2017), όπου ως λανθασμένη πληροφόρηση θεωρείται η μη ηθελημένη

---

⁵ Πηγή House of Commons, διαθέσιμη σε: <https://publications.parliament.uk/pa/cm201719/cmselect/cmcomeds/363/363.pdf>.

⁶ Ο όρος ‘Ψευδείς Ειδήσεις’ φέρει διαγράμμιση στον τίτλο του εγχειριδίου, υποδηλώνοντας ότι θεωρείται άστοχος από τους συντάκτες του. Πηγή UNESCO, διαθέσιμη σε: https://en.unesco.org/sites/default/files/journalism_fake_news_disinformation_print_friendly_0.pdf.

⁷ Παραδείγματα των όρων disinformation, misinformation και malinformation παρατίθενται στις σελίδες 45-46 του εγχειριδίου της UNESCO.

⁸ Πρωταρχικός σκοπός των σατιρικών δημοσιευμάτων είναι η χλεύη και όχι η εξαπάτηση, κάτι που συχνά δεν γίνεται κατανοητό, εκτός και αν υπάρχει σχετική δήλωση αποποίησης ευθύνης. Εάν δεν είναι σαφές ότι ένα δημοσίευμα έχει ως σκοπό τη σάτιρα, τότε θα μπορούσε να αποτελέσει ‘ψευδή είδηση’, υπό την έννοια ότι ο αναγνώστης δύναται να παραπλανηθεί (Katsirea, 2019).

⁹ Σύμφωνα με το λεξικό Merriam Webster, ο όρος hoax αναφέρεται σε κάτι το οποίο αποτελεί προϊόν απάτης ή μυθεύματος. Διαθέσιμο σε: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/hoax>.

¹⁰ Τα δημοσκοπικά δεδομένα σχετικά με τις επικρατέστερες θεωρίες συνωμοσίας με πολιτικές επιπτώσεις, το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, παρουσιάζονται σε έκθεση του American Enterprise Institute (2013). Στις επικρατέστερες θεωρίες συνωμοσίας συγκαταλέγεται η πεποίθηση του μεγαλύτερου μέρους των Αμερικανών ότι στη δολοφονία του J.F. Kennedy ενεπλάκησαν περισσότερα του ενός άτομα (59%), καθώς και ότι η δολοφονία του Martin Luther King Jr. ήταν αποτέλεσμα συνωμοσίας (60%). Η έκθεση είναι διαθέσιμη σε: http://www.aei.org/wp-content/uploads/2013/11/img-conspiracytheoryreportinfographicfinal1000_095650562948.jpg.

¹¹ Πηγή EAVI Media Literacy for Citizenship, διαθέσιμη σε: <https://eavi.eu/beyond-fake-news-10-types-misleading-info/>.

διάδοση ψευδούς πληροφορίας, λόγω άγνοιας ότι πρόκειται περί ψεύδους, ενώ ως παραπληροφόρηση θεωρείται η εσκεμμένη δημιουργία και διάδοση πληροφορίας γνωστής ως ψευδούς (Wardle and Derakhshan, 2017 & Katsirea, 2019).

Στο ίδιο πνεύμα, και επιδιώκοντας μία σαφέστερη διάκριση ανάμεσα στις διάφορες μορφές παραπληροφόρησης, το Συμβούλιο της Ευρώπης προσδιόρισε τρεις κατηγορίες ‘πληροφοριακής αταξίας’,¹² όπως ονομάζουν το παραπλανητικό και εν γένει το επιβλαβές περιεχόμενο: (α) τη λανθασμένη πληροφόρηση (misinformation), δηλαδή την ψευδή πληροφόρηση, η οποία δεν σκοπεύει στην πρόκληση βλάβης, (β) την παραπληροφόρηση (disinformation), δηλαδή την ψευδή πληροφόρηση, η οποία επιδιώκει την πρόκληση βλάβης, και (γ) την παραποιημένη πληροφόρηση (mal-information), η οποία βασίζεται μεν στην πραγματικότητα, έχει όμως ως σκοπό την πρόκληση βλάβης και τη μεταφορά αυτής από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα. Οι εκστρατείες παραπληροφόρησης και παραποιημένης πληροφόρησης έχουν ως κοινό κίνητρο την πρόκληση βλάβης και, για το λόγο αυτό, το Συμβούλιο της Ευρώπης προτείνει τρόπους αντίστασης σε ανάλογες εκστρατείες (Wardle & Derakhshan, 2017).

Ο σκοπός της εξαπάτησης είναι, συνεπώς, το κύριο κριτήριο που χαρακτηρίζει την ψευδή είδηση και τη διαχωρίζει ταυτόχρονα από άλλες, πιο αθώες μορφές παραπλανητικής πληροφόρησης (Katsirea, 2019). Ωστόσο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή φαίνεται να δέχεται την υποκατάσταση του ενός όρου από τον άλλο (‘παραπληροφόρηση’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’), πιθανόν χάριν μιας λιγότερο αυστηρής θεώρησης του μεταξύ τους διαχωρισμού, σημειώνοντας ότι «Η παραπληροφόρηση -ή ψευδείς ειδήσεις- αποτελείται από επαληθεύσιμα ψευδείς ή παραπλανητικές πληροφορίες που δημιουργούνται, παρουσιάζονται και διαδίδονται για οικονομικό όφελος ή για την εσκεμμένη εξαπάτηση του κοινού, ενώ μπορεί να προκαλέσει δημόσια βλάβη».¹³

Παρά τη σαφήνεια και λεπτομέρεια των διαφόρων ορισμών που καθορίζουν τις ψευδείς ειδήσεις, το περιεχόμενο του όρου ‘ψευδείς ειδήσεις’ γίνεται ολοένα και πιο θολό και αλλοιωμένο, σύμφωνα με τη Washington Post.¹⁴ Αυτή η ασάφεια του τι ακριβώς συνιστά παραπλανητική είδηση, όπως επισημαίνει η εφημερίδα, αποτελεί και τον επιδιωκόμενο σκοπό

¹² Μία ελληνική απόδοση του αγγλικού όρου ‘information disorder’.

¹³ Βλ. ορισμό διαθέσιμο σε: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/fake-news-disinformation>.

¹⁴ Βλ. άρθρο της Washington Post διαθέσιμο σε: https://www.washingtonpost.com/lifestyle/style/the-term-fake-news-has-lost-all-meaning-thats-just-how-trump-wants-it/2018/04/03/ce102ed4-375c-11e8-8fd2-49fe3c675a89_story.html.

του Donald Trump. Ο Αμερικανός πρόεδρος έχει αποκαλέσει παραδοσιακούς οργανισμούς MME ‘ψευδείς ειδήσεις’,¹⁵ εξαιτίας των συχνών δυσάρεστων αναφορών τους στο πρόσωπό του, επιχειρώντας έτσι να ενισχύσει τη δυσπιστία της κοινής γνώμης προς τα παραδοσιακά τηλεοπτικά και έντυπα μέσα.¹⁶ Η παραπληροφόρηση, συνεπώς, μπορεί να περιλαμβάνει τα πάντα, από ιστορίες που δεν αρέσουν σε κάποιον ή που έρχονται σε αντίθεση με τις αντιλήψεις του, ιστορίες με λάθη ή που έχουν λανθασμένη βάση ή που είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένες εν είδει προπαγάνδας ή φάρσας.¹⁷ Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει ο Tom Rosenstiel του American Press Institute, αξιολογώντας τα ευρήματα έρευνας του Monmouth University,¹⁸ σύμφωνα με την οποία, τρεις στους τέσσερις Αμερικανούς πιστεύουν ότι και οι παραδοσιακοί ειδησεογραφικοί οργανισμοί μεταδίδουν ψευδείς ειδήσεις. Το υψηλό αυτό ποσοστό υποδηλώνει ότι ο όρος ψευδείς ειδήσεις μπορεί να σημαίνει σχεδόν τα πάντα και, συνεπώς, να μη σημαίνει σχεδόν τίποτα, όπως σημειώνει ο επικεφαλής της έρευνας, Patrick Murray.¹⁹

1.3.Η άνοδος του ψηφιακού αυταρχισμού και η ανάγκη για περισσότερη προστασία

Η αποτροπή των ‘ψευδών ειδήσεων’ αποτελεί το άλλοθι πολλών κυβερνήσεων, προκειμένου να ασκήσουν αυστηρότερους ελέγχους στους πολίτες τους, συλλέγοντας αλόγιστα τα προσωπικά τους δεδομένα, κάτι που έχει ανατρέψει την παραδοσιακή έννοια της ιδιωτικότητας. Όλο και περισσότερες χώρες στον κόσμο επιχειρούν να καταστείλουν τις φωνές διαφωνίας, απομειώνοντας έτσι την εμπιστοσύνη της κοινής γνώμης στους θεσμούς, στο διαδίκτυο, και εντέλει στην ίδια τη δημοκρατία. Τα παραπάνω συμπεράσματα περιλαμβάνονται στην έκθεση που δημοσίευσε το Freedom on the Net για το έτος 2018,²⁰ με τον τίτλο «Η άνοδος του Ψηφιακού Αυταρχισμού». Σύμφωνα με την έκθεση σε 26 από τις 65 χώρες της έρευνας η ελευθερία στο διαδίκτυο παρουσιάζει κάμψη για όγδοη συνεχή χρονιά, εξέλιξη που, κατά το ήμισυ των περιπτώσεων, σχετίζεται με περιόδους εκλογών. Το μοντέλο λογοκρισίας και ελέγχου της πληροφορίας που εφαρμόζεται στην Κίνα, βρίσκει μιμητές και σε άλλες 18 χώρες,

---

¹⁵ Λίγο καιρό μετά την εκλογή του (11.1.2017), ο Donald Trump αποκάλεσε το CNN ‘ψευδείς ειδήσεις’ ενώπιον του δημοσιογράφου του CNN, Jim Acosta, αρνούμενος να απαντήσει σε ερώτηση του δημοσιογράφου, κατά τη διάρκεια συνέντευξης τύπου. Πηγή: <https://www.youtube.com/watch?v=wJxxQM7GxJA>.

¹⁶ Όπως υποσημείωση 14.

¹⁷ Όπως υποσημείωση 14.

¹⁸ Διαθέσιμη σε: https://www.monmouth.edu/polling-institute/documents/monmouthpoll_us_040218.pdf/.

¹⁹ Όπως υποσημείωση 14.

²⁰ Διαθέσιμη σε: <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2018>.

επισημαίνει η έκθεση, οι οποίες συχνά παρακάμπτουν τους ανεξάρτητους φορείς εποπτείας περιεχομένου και αποδυναμώνουν τα συστήματα κρυπτογράφησης, για να αποκτήσουν απεριόριστη πρόσβαση στα προσωπικά δεδομένα των χρηστών του διαδικτύου. Επιπλέον, σύμφωνα με την έκθεση, τουλάχιστον 17 χώρες έχουν θεσπίσει ή σχεδιάζουν νόμους για τον περιορισμό της ελευθερίας στο διαδίκτυο εν ονόματι της καταπολέμησης των ‘ψευδών ειδήσεων’ και της χειραγώγησης στον κυβερνοχώρο.

Ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην εμπλοκή των πολιτών στην πολιτική και στον δημόσιο διάλογο, αλλά και ο αυξανόμενος αριθμός των κρουσμάτων κυβερνητικού ελέγχου και συντονισμένης χειραγώγησης της κοινής γνώμης μέσω των πλατφορμών, αναδεικνύεται στην έκθεση του Oxford Internet Institute²¹, σύμφωνα με την οποία οι επίσημα οργανωμένες εκστρατείες χειραγώγησης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σχεδόν διπλασιάστηκαν, καθώς διεξήχθησαν σε 48 χώρες, το 2017, από 28, το 2016.²² Η έκθεση αυτή βασίστηκε στις μετρήσεις του πενταετούς (2016-2020) προγράμματος Έρευνας Υπολογιστικής Προπαγάνδας²³ (Computational Propaganda Research - COMPROP)²⁴ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το οποίο ανιχνεύει τις τεχνικές και τις επιπτώσεις της υπολογιστικής προπαγάνδας (μέσω πολιτικών bots²⁵ που μπορεί να έχουν τη μορφή ψεύτικων λογαριασμών, υβριδικών λογαριασμών ή cyborgs,²⁶ αλγορίθμων, τρολς κ.λπ.). Τα ευρήματα της έκθεσης σκιαγραφούν μια εικόνα αρκετά ανησυχητική, καθώς ένας μεγάλος αριθμός χωρών παγκοσμίως, ακόμη και εκείνων με εδραιωμένες δημοκρατίες, καταφεύγουν σε συντονισμένες μεθόδους χειραγώγησης και διάδοσης παραπληροφόρησης.

---

²¹ Πηγή Oxford Internet Institute, διαθέσιμη σε: <https://www.oii.ox.ac.uk/research/books/computational-propaganda-political-parties-politicians-and-political-manipulation-on-social-media/>.

²² The Guardian <https://www.theguardian.com/technology/2018/oct/23/risk-of-interference-in-mep-elections-growing-eu-commission-facebook-scandal-monitoring>.

²³ Με τον όρο υπολογιστική προπαγάνδα εννοείται η χρήση των πλατφορμών κοινωνικών μέσων, αυτόνομων παραγόντων (μποτς και αλγορίθμων) και των μεγάλων δεδομένων, σε συνδυασμό με την εσκεμμένη παρερμηνεία συμβόλων, την απουσία λογικής σκέψης, την επίκληση στο συναίσθημα και την προκατάληψη, με σκοπό τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης. (Bolsover & Howard, 2017). Διαθέσιμο σε: <https://www.liebertpub.com/doi/abs/10.1089/big.2017.29024.cpr?journalCode=big>. (<http://doi.org/10.1089/big.2017.29024.cpr>).

²⁴ Πηγή European Commission, διαθέσιμη σε: https://cordis.europa.eu/project/rcn/199666_en.html.

²⁵ Ως πολιτικό μποτ θεωρείται ένας λογαριασμός χρήστη που βασίζεται σε λογισμικό αυτοματοποίησης της διάδρασής του με άλλους λογαριασμούς χρηστών (Howard & Woolley & Calo, 2018). Διαθέσιμο σε: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/19331681.2018.1448735>. <https://doi.org/10.1080/19331681.2018.1448735>.

²⁶ Ως cyborg θεωρείται το υβριδικό μποτ, δηλαδή ένα μποτ στο οποίο επεμβαίνει και ανθρώπινος παράγοντας ή ένας πραγματικός λογαριασμός υποβοηθούμενος από μποτ (Chu, Gianvecchio, Wang & Jajodia, 2012). Διαθέσιμο σε: <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/6280553>.

Σύμφωνα με την ετήσια Έρευνα για τις Ψηφιακές Ειδήσεις (Digital News Report) για το έτος 2018, την οποία διεξήγαγε το Ινστιτούτο Reuters για τη Μελέτη της Δημοσιογραφίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης,²⁷ η κοινή γνώμη αναγνωρίζει την αναγκαιότητα λήψης ρυθμιστικών πρωτοβουλιών τόσο από τα ΜΜΕ και τις πλατφόρμες όσο και από τις κυβερνήσεις. Συγκεκριμένα, το 75% των πολιτών θεωρεί αναγκαία τη θέσπιση μέτρων από τους ειδησεογραφικούς οργανισμούς και το 71% από τις τεχνολογικές πλατφόρμες. Ωστόσο, το ποσοστό αυτό μειώνεται στο 61% όσον αφορά στη διάθεση της κοινής γνώμης για ανάληψη ρυθμιστικών πρωτοβουλιών από την κυβέρνηση, με την Ισπανία και τη Νότια Κορέα να σημειώνουν τα υψηλότερα ποσοστά (72% και 70%, αντίστοιχα), ενώ Σουηδία και Δανία καταγράφουν τα χαμηλότερα (48% και 43%, αντίστοιχα), τάση που αναδεικνύει μια αυξημένη επιφυλακτικότητα των χωρών αυτών έναντι της κυβερνητικής παρέμβασης στο διαδικτυακό περιεχόμενο. Οι Η.Π.Α., ωστόσο, κατέχουν το χαμηλότερο ποσοστό (41%), ίσως λόγω της ισχυρής δέσμευσης των Αμερικανών πολιτών έναντι της Πρώτης Τροποποίησης του Συντάγματος των Η.Π.Α., η οποία εγγυάται την ελευθερία του λόγου, όπως σημειώνεται στην Έκθεση. Τη λήψη κυβερνητικών μέτρων για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης υποστηρίζουν, επίσης, οι πολίτες του Ηνωμένου Βασιλείου και της Γαλλίας σε ποσοστό 61% και της Γερμανίας σε ποσοστό 59%.²⁸

Πίνακας 1.

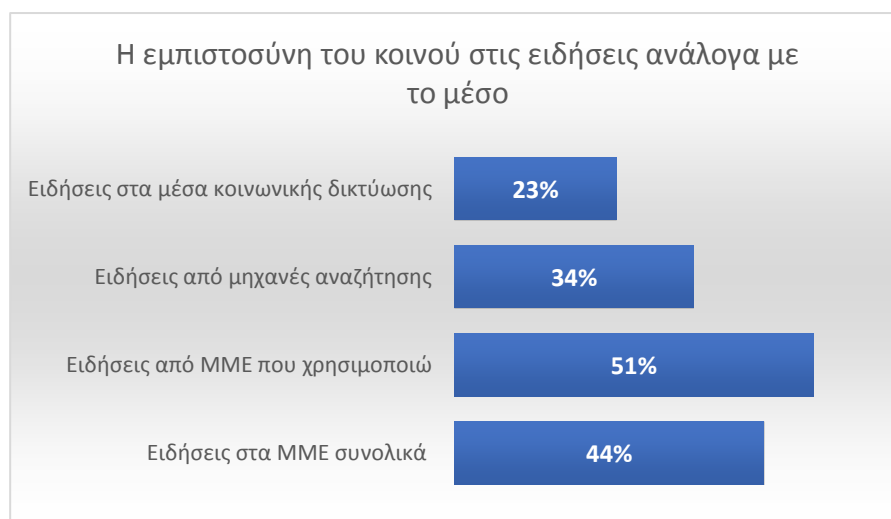
Πηγή: Reuters Institute for the Study of Journalism, *Digital News Report 2018*, σελ. 40

²⁷ Reuters Institute for the Study of Journalism, “Misinformation and Disinformation Unpacked”, *Digital News Report 2018*. Διαθέσιμο σε: <http://www.digitalnewsreport.org/survey/2018/misinformation-and-disinformation-unpacked/>.

²⁸ Ο.π.

Η αναπαραγωγή παραπλανητικών ή αναληθών ειδήσεων έχει επηρεάσει το βαθμό εμπιστοσύνης του κοινού απέναντι στα ειδησεογραφικά ΜΜΕ, σύμφωνα με την ετήσια Έρευνα για τις Ψηφιακές Ειδήσεις για το έτος 2018 του Ινστιτούτου Reuters για τη Μελέτη της Δημοσιογραφίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης,²⁹ μολονότι η εμπιστοσύνη του κοινού έναντι των παραδοσιακών μέσων διατηρείται σε υψηλά ποσοστά στην Ευρώπη (Martens, Aguiar, Gomez-Herrera & Mueller-Langer, 2018) και στις Η.Π.Α. (Guess, Nyhan & Reifler, 2017). Την υψηλότερη θέση στην κλίμακα εμπιστοσύνης του κοινού κατέχουν τα ΜΜΕ χωρών όπως η Ιρλανδία, ο Καναδάς, η Ολλανδία και η Σλοβακία, με τη Φινλανδία να διατηρεί το μεγαλύτερο ποσοστό (62%) από κοινού με την Πολωνία (62%), ενώ η Ελλάδα και η Νότιος Κορέα έρχονται τελευταίες στη συγκεκριμένη κατάταξη (με ποσοστά 26% και 25%, αντίστοιχα).

Πίνακας 2.

Πηγή: Reuters Institute for the Study of Journalism, *Digital News Report 2018*, σελ. 16.

²⁹ Η έρευνα είναι διαθέσιμη σε: <http://media.digitalnewsreport.org/wp-content/uploads/2018/06/digital-news-report-2018.pdf?x89475>.

Κεφάλαιο δεύτερο

Η παραπληροφόρηση υπό πολιτική διερεύνηση

Το φαινόμενο της μετάδοσης ανακριβών και παραπλανητικών ειδήσεων στο διαδίκτυο απασχολεί έντονα την παγκόσμια κοινότητα πριν τις εκλογικές διαδικασίες στις Η.Π.Α. και το Ηνωμένο Βασίλειο, το 2016. Το 2014, το Παγκόσμιο Οικονομικό φόρουμ προσδιόρισε τη ραγδαία εξάπλωση της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο ως μία από τις δέκα κορυφαίες τάσεις στις σύγχρονες κοινωνίες³⁰. Το 2015, εξαιτίας της κρίσης στην Ουκρανία³¹ και των συνεχιζόμενων επιχειρήσεων παραπληροφόρησης της Ρωσίας στις χώρες της Βαλτικής³² και κατόπιν αιτήματος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, δημιουργήθηκε η East StratCom Task Force³³. Αποστολή της είναι ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη εξειδικευμένου ενημερωτικού υλικού, ναυαρχίδα του οποίου είναι το περιοδικό Disinformation Review³⁴, προοριζόμενο για τις χώρες της Ανατολικής Ε.Ε., προκειμένου να τις αφυπνίσει έναντι της διαδικτυακής προπαγάνδας του Κρεμλίνου. Εκπροσωπώντας το NATO, ενώπιον της Επιτροπής Ενόπλων Δυνάμεων της Γερουσίας, το Μάρτιο του 2016, ο ανώτατος πρώην διοικητής του NATO για την Ευρώπη, Philip M. Breedlove, εξέφρασε την ανησυχία ότι η Ρωσία, στρεφόμενη εναντίον της Ευρώπης, χρησιμοποιεί διπλωματικά, οικονομικά και πληροφοριακά εργαλεία και στρατιωτική πίεση για να διαμορφώσει και να επηρεάσει έθνη, προσπαθώντας να παραμείνει ένα βήμα πριν τη στρατιωτική αντίδραση (Cocoli, 2016).

Την εγρήγορση της παγκόσμιας κοινότητας για πιο συστηματική διερεύνηση του τρόπου διάδοσης παραπλανητικού περιεχομένου και λήψη αποτελεσματικότερων μέτρων, προκάλεσαν δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις μεθόδων χειραγώγησης των χρηστών στο διαδίκτυο και αμφιλεγόμενων τεχνικών επηρεασμού της κοινής γνώμης, δύο σκάνδαλα συνδεδεμένα με την

---

³⁰ Βλ. στοιχεία διαθέσιμα σε: <http://reports.weforum.org/outlook-14/top-ten-trends-category-page/10-the-rapid-spread-of-misinformation-online>.

³¹ Kyiv Post <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/russias-invasion-of-crimea-live-updates-338096.html>.

³² Deutsche Welle <https://www.dw.com/en/russia-is-hacking-and-harassing-nato-soldiers-report-says/a-40827197>.

³³ Στοιχεία διαθέσιμα σε: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/2116/questions-and-answers-about-east-stratcom-task-force_en.

³⁴ Διαθέσιμο σε: <https://euvsdisinfo.eu/disinfo-review/>. Οι μηχανισμοί αναφοράς και τα εργαλεία που χρησιμοποιεί το Disinformation Review επικρίθηκαν για έλλειψη σαφήνειας και αντικειμενικότητας, σε ανάλυση που διενεργήθηκε, η οποία διαπίστωσε ότι το Disinformation Review δεν ακολουθεί τη μεθοδολογία που έχει οριστεί από το Διεθνές Δίκτυο Επαλήθευσης Ειδήσεων (IFCN) και ότι παραβιάζει το δικαίωμα της ελευθερίας στην έκφραση αυτών που κατηγορεί ότι διαδίδουν περιεχόμενο παραπληροφόρησης (Alemanno, 2018).

προεκλογική περίοδο για την ανάδειξη Προέδρου των Η.Π.Α. (Hjelmgaard, 2018) αφενός, και αφετέρου, με τη διενέργεια του βρετανικού δημοψηφίσματος για την παραμονή ή την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ε.Ε. (Martin, 2018).

2.1. Μετά τις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 2016

Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση και οι αμερικανικές αρχές των Η.Π.Α. (McLaughlin, Brody & House, 2018) κινητοποιήθηκαν εξαιτίας του σκανδάλου πολιτικής χειραγώγησης που ενορχηστρώθηκε από την εταιρεία Cambridge Analytica, βρετανικής³⁵ εταιρείας συμβούλων πολιτικής, ανάλυσης δεδομένων και διαφήμισης,³⁶ την οποία προσέλαβε ο Donald Trump κατά την προεκλογική του εκστρατεία, το 2016 (Overby, 2018). Διερευνάται παράλληλα και η ανάμειξη ρωσικών εταιρειών συνδεδεμένων με τις μυστικές υπηρεσίες της Ρωσίας³⁷ και συνεργαζόμενων με την εταιρεία Cambridge Analytica, μέσω της εκμετάλλευσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.³⁸ Όπως επισημαίνεται σε έκθεση της CIA, η ανάμειξη της Ρωσίας στις αμερικανικές εκλογές του 2016 αποδόθηκε στη γνωστή επιθυμία της Μόσχας να υπονομεύσει τη φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη των Η.Π.Α. και να πλήξει την εμπιστοσύνη του αμερικανικού λαού στους δημοκρατικούς θεσμούς της χώρας του (Intelligence Community Assessment, 2017). Στόχος της Ρωσίας, επισημαίνει η έκθεση, ήταν να βλάψει την υποψηφιότητα της Hilary Clinton μέσω προπαγάνδας που μετέδιδε κυρίως το ρωσικό αγγλόφωνο κανάλι Russia Today και διάφορα τρολς που συνδέονται και με τη ρωσική δράση στην Ουκρανία, το 2015, και παράλληλα να ευνοήσει την εκλογή του Trump³⁹. Τη διερεύνηση των κατηγοριών για

---

³⁵ Η περίπτωση της ανάμειξης της Cambridge Analytica, ως εταιρείας βρετανικών συμφερόντων, στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές, προσκρούει στην αμερικανική νομοθεσία περί Εκστρατειών Ομοσπονδιακών Εκλογών (Federal Election Campaign Act, Κώδικας των Η.Π.Α., τίτλος 52, άρθρο 30121), βάσει της οποίας απαγορεύεται η ανάμειξη ξένων παραγόντων στις εκλογές της χώρας. Πηγή: US Government Office. <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/USCODE-2014-title52/pdf/USCODE-2014-title52-subtitleIII-chap301-subchapI-sec30121.pdf>.

³⁶ Πηγή Investopedia, διαθέσιμη σε: <https://www.investopedia.com/terms/c/cambridge-analytica.asp>.

³⁷ AFP <https://www.yahoo.com/news/cambridge-analytica-shared-data-russia-whistleblower151416794.html?guccounter=1>.

³⁸ CNN <https://edition.cnn.com/2017/10/12/us/2016-presidential-election-investigation-fast-facts/index.html>.

³⁹ Η έκθεση της CIA αμφισβητήθηκε από το ακροδεξιό-υπερσυντηρητικό περιοδικό The New American, δεδομένης της «αναξιопιστίας» του συντάκτη της, James Clapper, επικεφαλής της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών. Ο Clapper, αναφέρει το περιοδικό, είχε ψευδώς αρνηθεί, ενώπιον του Κογκρέσου, το 2013, ότι η Εθνική Υπηρεσία Ασφαλείας (NSA) είχε συλλέξει μαζικά τα προσωπικά δεδομένα εκατομμυρίων Αμερικανών, άρνηση η οποία καταρρίφθηκε από τις αποκαλύψεις του Edward Snowden. Το περιοδικό επικαλείται, επίσης, δηλώσεις του Julian Assange ότι τα επίμαχα μέλη της υποψήφιας για την προεδρία των Η.Π.Α., Hilary Clinton, η διαρροή των οποίων

χειραγώγηση των εκλογών του 2016 υποκινούμενη από τον Trump σε συνεργασία με τη Μόσχα, ανέλαβε ο ειδικός ανακριτής με εισαγγελικά καθήκοντα, Ρόμπερτ Μιούλερ. Από τη διετή έρευνα του Μιούλερ⁴⁰, η οποία δημοσιεύθηκε το Μάρτιο του 2019, δεν προέκυψαν επαρκή στοιχεία για την άσκηση διώξεων εναντίον του Trump για συννομωσία με τη Μόσχα ή για παρακώλυση της δικαιοσύνης (Herb & Jarrett, 2019). Τα αποτελέσματα της έρευνας προκάλεσαν μεν την ανακούφιση του περιβάλλοντος του Αμερικανού προέδρου, ωστόσο, αμφισβητήθηκαν έντονα από τους Δημοκρατικούς ως ανεπαρκή και ότι δεν έχουν έρθει όλα στο φως της δημοσιότητας (Herb & Jarrett, 2019). Για το λόγο αυτό, υψηλά στελέχη του Δημοκρατικού κόμματος κάλεσαν τον Μιούλερ να καταθέσει, το Μάιο του 2019, ενώπιον του Κογκρέσου, ζητώντας παράλληλα τη δημοσίευση όλων των στοιχείων της έρευνας, με τον ισχυρισμό ότι έχουν αποκρυφθεί περιστατικά ανάρμοστης συμπεριφοράς του Trump (Herb & Jarrett, 2019).

Οι αποκαλύψεις (Thompson, 2018) για κακόβουλη πρόσβαση⁴¹ της εταιρείας Cambridge Analytica στους λογαριασμούς και τα δεδομένα έως και 87 εκατομμυρίων χρηστών (Kelly, 2018) του Facebook, με στόχο τη χειραγώγηση του εκλογικού σώματος υπέρ της εκλογής του Donald Trump (Lapowsky, 2017) έφεραν τον διευθύνοντα σύμβουλο του Facebook, Mark Zuckerberg προς απολογία ενώπιον της Επιτροπής Ενέργειας και Εμπορίου, του Κογκρέσου, το Νοέμβριο του 2018 (Romm, 2018). Κατά τη διήμερη κατάθεσή του, ο Zuckerberg ενέμεινε στον ισχυρισμό ότι το Facebook δεν είναι ειδησεογραφικός οργανισμός, αλλά απλώς μια τεχνολογική πλατφόρμα (Castillo, 2018), ισχυρισμός στον οποίον συμπτκνώνεται και το κεντρικό επιχείρημα της κατάθεσής του: το Facebook λειτουργεί ως ενδιάμεσος φορέας παροχής υπηρεσιών κοινωνικής δικτύωσης και, για το λόγο αυτό, δεν φέρει την ευθύνη για το περιεχόμενο που μεταδίδεται στην πλατφόρμα του. Ωστόσο, ο ίδιος παραδέχθηκε ότι ‘έγιναν λάθη’ (Stamos, 2018), ενώ αργότερα το Facebook προέβη στο κλείσιμο δεκάδων λογαριασμών ρωσικής

θεωρείται ρωσικός δάκτυλος, προκειμένου να πληγεί η υποψηφιότητά της και να ευνοηθεί αυτή του Trump, ήρθαν στο φως της δημοσιότητας λόγω διαρροής εκ των έσω και όχι παράνομης πρόσβασης στον υπολογιστή της,

⁴⁰ Διαθέσιμη σε: <https://static.c-span.org/files/Searchable+Mueller+Report.pdf>.

⁴¹ Το 2014, το Facebook ζήτησε από τους χρήστες του να ανακαλύψουν τον τύπο της προσωπικότητάς τους μέσω ενός κουίζ, με τίτλο “This is your digital life”, εφαρμογή την οποία ανέπτυξε ο πανεπιστημιακός ερευνητής του Πανεπιστημίου Cambridge, Aleksandr Kogan. Συνελέγησαν περίπου 270.000 δεδομένα χρηστών, αλλά η εφαρμογή είχε πρόσβαση και στα δεδομένα από τα δημόσια προφίλ των φίλων όσων συμμετείχαν στο κουίζ, με αποτέλεσμα να αυξηθεί εκθετικά το τελικό σύνολο των προσβάσιμων δεδομένων. Προτού το Facebook αυστηροποιήσει τους κανόνες συναίνεσης των χρηστών, τα δεδομένα από το κουίζ πουλήθηκαν στην Cambridge Analytica, η οποία και τα εκμεταλλεύθηκε, προκειμένου να ανιχνεύσει το ψυχολογικό προφίλ των χρηστών και με κατάλληλο υλικό να επιδιώξει τη χειραγώγησή τους υπέρ της υποψηφιότητας του Donald Trump. Πηγή: BBC <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-43494337>.

προέλευσης⁴² και στη διακοπή της συνεργασίας του με την Cambridge Analytica,⁴³ σημειώνοντας ότι «εάν χρειαστεί, θα λάβει νομικά μέτρα, προκειμένου να καταστήσει υπεύθυνους και υπόλογους όσους προβαίνουν σε οποιαδήποτε παράνομη συμπεριφορά».⁴⁴ Παράλληλα με την έρευνα που διενεργείται σε ομοσπονδιακό πολιτικό επίπεδο, η Ομοσπονδιακή Επιτροπή Εμπορίου των Η.Π.Α. έχει αναλάβει να διερευνήσει την υπόθεση και η ίδια (Salinas, 2018).

2.2. Μετά το δημοψήφισμα για το Brexit

Στο Ηνωμένο Βασίλειο, η Cambridge Analytica φέρεται ότι είχε ανάλογη ανάμειξη κατά τη διενέργεια του βρετανικού δημοψηφίσματος, το 2016. Το ζήτημα ανέλαβε να διερευνήσει η κοινοβουλευτική Επιτροπή Ψηφιακού Περιεχομένου, Πολιτισμού, Μέσων και Αθλητισμού. Ο πρόεδρος της Επιτροπής, βουλευτής Damian Collins, κατηγόρησε τον Zuckerberg για απόπειρα παραπλάνησής της, διότι δεν έδωσε ακριβή απάντηση εάν τα δεδομένα παραχωρήθηκαν με ή χωρίς την κατάθεση των χρηστών. Ανέλαβε, επίσης, την πρωτοβουλία, από κοινού με την αρμόδια επιτροπή της Καναδικής Βουλής, να καλέσει τον Zuckerberg ενώπιον της Βρετανικής Βουλής, προκειμένου «να λογοδοτήσει με ακρίβεια»,⁴⁵ ο οποίος όμως δεν ανταποκρίθηκε, προκαλώντας την έντονη δυσαρέσκεια των βρετανών βουλευτών. Στη θέση του, ωστόσο, παρουσιάστηκε ο αντιπρόεδρος Λύσεων Πολιτικής της Facebook, Richard Allan, ο οποίος απαντώντας σε ερωτήσεις σχετικά με την αδυναμία του Facebook να συμμορφωθεί με το δικαστικό συμβιβασμό (Consent Order) που του είχε επιβάλει η αμερικανική Federal Trade Commission, ήδη από το 2011, δικαιολόγησε τη συνεχιζόμενη παραχώρηση πρόσβασης εφαρμογών σε δεδομένα χρηστών, επαναλαμβάνοντας είτε ότι οι χρήστες είχαν συναινέσει στην πρόσβαση των δεδομένων τους και γνώριζαν τον τρόπο που αυτά χρησιμοποιούνταν είτε ότι υπήρχαν συστήματα ελέγχου τα οποία περιόριζαν την πρόσβαση στα δεδομένα.⁴⁶ Παραδέχθηκε, ωστόσο, ότι ένα σοβαρό ζήτημα είναι ο βαθμός στον οποίο κατανοούν οι άνθρωποι τους ελέγχους που διενεργούνται και κατά πόσο οι έλεγχοι αυτοί είναι περίπλοκοι. Η παραδοχή,

---

⁴² Facebook Newsroom <https://newsroom.fb.com/news/2018/04/authenticity-matters/>.

⁴³ Facebook Newsroom <https://newsroom.fb.com/news/2018/03/suspending-cambridge-analytica/>.

⁴⁴ Όπως υποσημείωση 42.

⁴⁵ Η επιστολή είναι διαθέσιμη σε: <https://www.parliament.uk/documents/commons-committees/culture-media-and-sport/181031-Letter-to-Mark-Zuckerberg.pdf>.

⁴⁶ Η κατάθεση είναι διαθέσιμη σε: <http://data.parliament.uk/writtenevidence/committeeevidence.svc/evidencedocument/digital-culture-medi-and-sport-committee/disinformation-and-fake-news/oral/92923.html>.

επίσης, του Allan ότι όλοι στην εταιρεία του γνώριζαν για τη συνεχιζόμενη αυτή πρακτική που ακολουθούσε, παρά τις δημόσιες δηλώσεις περί αλλαγής στην πολιτική της, συνιστά εξαπάτηση του κοινού.⁴⁷

Το Μάιο του 2018, ο Mark Zuckerberg, ανταποκρινόμενος σε πρόσκληση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, προσήλθε ενώπιον της Ευρωβουλής, προκειμένου να απαντήσει σε μία σειρά ερωτημάτων σχετικών με την παραβίαση των κανόνων για τα προσωπικά δεδομένα από την Cambridge Analytica, τη δεσπόζουσα θέση του Facebook στην αγορά, τα ‘σκιώδη προφίλ’, τους ψεύτικους λογαριασμούς κ.λπ.⁴⁸ Θεωρήθηκε ότι εσκεμμένα παρέτεινε (κατά ένα τέταρτο περίπου) τη διάρκεια των απαντήσεών του, προκειμένου να επέλθει κόπωση στους ευρωβουλευτές, μολονότι οι ίδιοι έδειξαν ότι ήταν περισσότερο γνώστες επί θεμάτων τεχνολογίας από τους Αμερικανούς ομολόγους τους και οι ερωτήσεις που έθεταν ήταν πιο συγκεκριμένες. Οι απαντήσεις, πάντως, του Zuckerberg χαρακτηρίστηκαν στο σύνολό τους μάλλον ασαφείς, ενώ ο ίδιος απέφυγε να απαντήσει σε ορισμένες ερωτήσεις, όπως για παράδειγμα στην ερώτηση του Βέλγου Guy Verhofstadt, για το εάν είναι ικανός να διορθώσει την αδυναμία της πλατφόρμας του να προστατεύσει τα προσωπικά δεδομένα των χρηστών, ή σε ερώτηση του Γερμανού Jan Philipp για τον αντίκτυπο που μπορεί να έχει ο Γενικός Κανονισμός Προσωπικών Δεδομένων στη συγκέντρωση ενός αυξανόμενου όγκου προσωπικών δεδομένων λόγω της συγχώνευσης του WhatsApp με το Facebook (Salinas, 2018).

2.3. Ο μάρτυρας δημοσίου συμφέροντος Christopher Wylie

Ο Christopher Wylie, ο άνθρωπος που ξεσκέπασε το σκάνδαλο της Cambridge Analytica, ήταν εκείνος που περιέγραψε για πρώτη φορά με σαφήνεια τις δόλιες πρακτικές που μετέρχονται οι πλατφόρμες του διαδικτύου για να επηρεάσουν την εκλογική, καταναλωτική και την εν γένει συμπεριφορά των χρηστών των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, γεγονός που τον κατέταξε μεταξύ των ανθρώπων που επηρέασαν περισσότερο τον πλανήτη το 2018, σύμφωνα με το περιοδικό Time (Vella, 2018). Ο 29χρονος Wylie από τον Καναδά, ο οποίος είχε παρατήσει το σχολείο σε

---

⁴⁷ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την προφορική κατάθεση του Richard Allan, βλ. Πρακτικά Διεθνούς Επιτροπής Πολιτισμού, ΜΜΕ και Αθλητισμού, House of Commons. Διαθέσιμη σε: <http://data.parliament.uk/writtenevidence/committeeevidence.svc/evidencedocument/digital-culture-media-and-sport-committee/disinformation-and-fake-news/oral/92924.html>.

⁴⁸ European Parliament, Press Releases, “Follow-up answers from Facebook after the meeting between EP leaders and Zuckerber”, 24.5.2018. Διαθέσιμο σε: <http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20180524IPR04204/follow-up-answers-from-facebook-after-zuckerberg-s-meeting-with-leading-meps>.

ηλικία 16 χρονών, σήμερα είναι απόφοιτος του London School of Economics, με ειδικευση στη νομοθεσία των μέσων και της πνευματικής ιδιοκτησίας, εργάζεται ως σύμβουλος επιχειρήσεων και αυτοπροσδιορίζεται ως ομοφυλόφιλος χορτοφάγος, που τελικά «δημιούργησε το εργαλείο ψυχολογικού πολέμου του Steve Bannon».⁴⁹

Εξηγώντας τον τρόπο που η Cambridge Analytica κατάφερε να επηρεάσει το δημοψήφισμα του Brexit και τις αμερικανικές προεδρικές εκλογές, ο Christopher Wylie σε συνέντευξη που παραχώρησε στην Καθημερινή,⁵⁰ στο πλαίσιο του Οικονομικού Φόρουμ των Δελφών (28 Φεβ. – 3 Μαρ. 2019), παρομοίασε τους αλγορίθμους και τα δεδομένα με μαχαίρι, του οποίου η χρήση θα εξαρτηθεί από τα χέρια στα οποία θα πέσει. Η εταιρεία Cambridge Analytica, με ειδική μετατροπή του αλγορίθμου που χρησιμοποιούσε, «στράφηκε εναντίον των ίδιων των ψηφοφόρων των αμερικανικών εκλογών και ξεκίνησε το βρώμικο παιχνίδι της παραπληροφόρησης», ξεχωρίζοντας «τμήματα του αμερικανικού πληθυσμού που ήταν περισσότερο επιρρεπή στις θεωρίες συνωμοσίας» και παρασύροντάς τα «σε φόρουμ ή ομάδες του Facebook (...) που μοιράζονταν τις ίδιες ιδέες – ή αρκετά συχνά bots που ‘παπαγάλιζαν’ τα ίδια ψευδή αφηγήματα», εξήγησε ο Wylie. Με τη μέθοδο αυτή, κατά τον Καναδό whistleblower, οι ψηφιακές ομάδες διογκώθηκαν σταδιακά και οι συζητήσεις τους μεταφέρθηκαν σε δρώμενα και συζητήσεις στον πραγματικό κόσμο, δημιουργώντας μια κοινότητα, γνωστή πλέον ως εναλλακτική Δεξιά, και υιοθετώντας τη ρητορική της συνωμοσιολογίας.

Για το αποτέλεσμα των δύο εκλογικών διαδικασιών στις Η.Π.Α. και το Ηνωμένο Βασίλειο, ο Wylie δήλωσε με βεβαιότητα ότι δεν θα ήταν το ίδιο, εάν δεν υπήρχε ανάμειξη της Cambridge Analytica, δεδομένου ότι και μία μόλις ψήφος μπορεί να είναι αρκετή για να χριστεί κάποιος απόλυτος νικητής. Τα οριακά ποσοστά, συνεπώς, και στις δύο εκλογικές εκβάσεις, θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά εάν δεν είχαν χρησιμοποιηθεί οι «σκιάδεις τεχνικές». Πριν τις αποκαλύψεις του, οι γερουσιαστές δεν μπορούσαν να συνειδητοποιήσουν ότι η ρωσική προπαγάνδα λειτουργούσε απροκάλυπτα, σημειώνει ο Wylie, ωστόσο, τώρα πλέον έχουν πειστεί για τη σπουδαιότητα μιας ομοσπονδιακής νομοθεσίας που θα προασπίζεται την ιδιωτικότητα.

---

⁴⁹ Ο Steve Bannon, συνιδρυτής της εταιρείας Cambridge Analytica, ήταν ο εκτελεστικός διευθυντής της προεδρικής εκστρατείας του Donald Trump, μετά την εκλογή του οποίου διετέλεσε (για τους πρώτους επτά μήνες) ειδικός σύμβουλος του σε θέματα διακυβέρνησης και στρατηγικής και μέλος της ανώτατης επιτροπής εθνικής ασφαλείας των Η.Π.Α. Πριν την ανάμειξή του με την πολιτική, ο Bannon προήδρευε του ακροδεξιού και υπερεθνικιστικού ειδησεογραφικού οργανισμού Breitbart News, ο οποίος προωθεί ρατσιστικό, σεξιστικό, ξενοφοβικό και αντισημιτικό περιεχόμενο. Πηγή: Wikipedia https://en.wikipedia.org/wiki/Steve_Bannon.

⁵⁰ Διαθέσιμη σε <http://www.kathimerini.gr/1013876/gallery/proswpa/synentey3eis/kristofer-goyaili-sthn-k-o-sygxronos-polemos-die3agetai-sto-diadiktyo>.

Μέρος Β΄. – Το ρυθμιστικό πλαίσιο για την αποτροπή της παραπληροφόρησης

Κεφάλαιο τρίτο

Οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης

3.1. Η ελευθερία της έκφρασης

Η θέσπιση νομοθεσίας και η λήψη μέτρων πολιτικής για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη το σεβασμό στο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης και της πληροφόρησης. Το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται με το Άρθρο 10 της Σύμβασης για την Προστασία των Θεμελιωδών Ελευθεριών του Συμβουλίου της Ευρώπης, γνωστής ως Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ),⁵¹ η οποία αποτέλεσε το πρώτο νομικά δεσμευτικό κείμενο που διασφαλίζει ορισμένα δικαιώματα της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών.⁵² Σύμφωνα με το άρθρο 10 της Σύμβασης, η ελευθερία της έκφρασης «περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης έως και την ελευθερία λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών», προβλέπεται ωστόσο η δυνατότητα υπαγωγής της ελευθερίας έκφρασης σε όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, ως αναγκαίων μέτρων για την προάσπιση της εθνικής και δημόσιας ασφάλειας, της εδαφικής ακεραιότητας, της δημόσιας υγείας ή της ηθικής, την προστασία της υπολήψεως κ.λπ. Βάσει, λοιπόν, του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, τα κράτη-μέλη δύνανται να παρεκκλίνουν από την αρχή διασφάλισης της ελευθερίας του λόγου, σε περίπτωση που κάτι τέτοιο επιβάλλεται από το νόμο και είναι απαραίτητο για μία δημοκρατική κοινωνία.

Αδιαίρετο μέρος του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης αποτελεί το δικαίωμα στην ελευθερία της πληροφόρησης, σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων – ΕΔΑΔ (Noorlander σε Weisenhaus et al., 2017), το οποίο ιδρύθηκε για να εφαρμόζει τις διατάξεις της ΕΣΔΑ. Όταν, ωστόσο, καλείται να αντιμετωπίσει περιπτώσεις παραβίασης του άρθρου 10, το ΕΔΑΔ συνεκτιμά το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης με τους περιορισμούς του άρθρου 17 της Σύμβασης, το οποίο εξαιρεί από την προστατευτική διάταξη του άρθρου 10 περιπτώσεις ρατσιστικού λόγου, λόγου μίσους και άρνησης του Ολοκαυτώματος (Oetheimer, 2009).

⁵¹ Βλ. <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c>

⁵² Άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών για την ελευθερία της έκφρασης <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html>.

Η Ε.Ε. συμπεριέλαβε την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, της πληροφόρησης και της πολυφωνίας των ΜΜΕ στο Άρθρο 11 του Ευρωπαϊκού Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων,⁵³ το οποίο αναφέρει ότι «Όλοι έχουν δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και τη λήψη και μετάδοση πληροφοριών και ιδεών χωρίς παρεμβολή από τη δημόσια αρχή και ανεξάρτητα από τα σύνορα».

3.2. Η προστασία των προσωπικών δεδομένων

Ο χωρίς προηγούμενο εκθετικός πολλαπλασιασμός των προσωπικών δεδομένων στο διαδίκτυο προσφέρει στις εταιρείες τεράστιες δυνατότητες εμπορικής εκμετάλλευσης των δεδομένων αυτών, συνιστώντας έναν πρωτοφανή πλούτο, με αποτέλεσμα πολλοί να χαρακτηρίζουν τα προσωπικά δεδομένα το ‘νέο πετρέλαιο’ (Haupt, 2016).⁵⁴ Οι αριθμοί είναι αποκαλυπτικοί: ο όγκος των δεδομένων που παράγονται καθημερινά ανέρχεται στην ασύλληπτη ποσότητα των 2,5 πεντάκις εκατομμυρίων bytes, ενώ το 90% των δεδομένων στην παγκόσμια αγορά έχει δημιουργηθεί μόλις στην τελευταία διετία, ρυθμός που συνεχώς αυξάνει λόγω και της ανάπτυξης του Διαδικτύου των Πραγμάτων (Marr, 2018). Το Διαδίκτυο των Πραγμάτων οφείλει την εκρηκτική του ανάπτυξη στη συλλογή κάθε είδους δεδομένων, μέσω διασυνδεδεμένων έξυπνων συσκευών, οι οποίες επικοινωνούν τόσο μεταξύ τους όσο και με τον άνθρωπο. Μέχρι το 2020, οι διασυνδεδεμένες συσκευές υπολογίζεται να ανέλθουν στα 200 δισεκατομμύρια, σε σύγκριση με τα δύο δισεκατομμύρια που ήταν το 2006 (Lueth, 2018).

Η αντιμετώπιση των αρνητικών επιπτώσεων που έχει στα άτομα και στην κοινωνία η μαζική συλλογή και εμπορευματοποίηση των προσωπικών δεδομένων, με στόχο την επιρροή των αποφάσεών τους από δίκτυα παραπληροφόρησης και προπαγάνδας, βρίσκεται υψηλά στη ρυθμιστική ατζέντα της Ε.Ε. στο πλαίσιο των πολιτικών της για την Ψηφιακή Ενιαία Αγορά. Στο ευρωπαϊκό δίκαιο το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα⁵⁵ και η προστασία των προσωπικών δεδομένων προστατεύονται αντίστοιχα από τα Άρθρα 7 και 8 του Ευρωπαϊκού Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Έχοντας ως γνώμονα τις προβλέψεις των άρθρων αυτών, η Ε.Ε. θέσπισε, το Μάιο του 2018, το Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (ΓΚΠΔ), σε αντικατάσταση της εικοσαετούς Οδηγίας 95/46/ΕΚ για τα Προσωπικά Δεδομένα, οι προβλέψεις

⁵³ Διαθέσιμος σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>

⁵⁴ Ο όρος ‘νέο πετρέλαιο’ θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Βρετανό μαθηματικό Clive Humby το 2006 (Haupt, 2016).

⁵⁵ Σύμφωνα με το Άρθρο 7 του Χάρτη, η ιδιωτικότητα αφορά στο δικαίωμα στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του ατόμου, της κατοικίας του και των επικοινωνιών του.

της οποίας είχαν πλέον ξεπεραστεί από τις ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις.⁵⁶

Ο ΓΚΠΔ αποτελεί ένα εκσυγχρονισμένο πλαίσιο, το οποίο εφαρμόζεται ενιαία σε όλα τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. Σκοπός του Κανονισμού είναι η ενίσχυση των όρων προστασίας των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων και η δημιουργία ασφάλειας δικαίου μέσω της ομοιόμορφης εφαρμογής του σε όλα τα κράτη-μέλη της Ε.Ε.⁵⁷ Η καινοτομία του Κανονισμού έγκειται στο ότι οι υποχρεώσεις που εισάγει είναι δεσμευτικές για όλες τις εταιρείες και τους οργανισμούς που διαχειρίζονται προσωπικά δεδομένα πολιτών της Ε.Ε., είτε οι εταιρείες και οι οργανισμοί αυτοί έχουν την έδρα τους στην Ε.Ε. είτε οπουδήποτε αλλού στον κόσμο και ανεξαρτήτως του τόπου στον οποίο γίνεται η επεξεργασία των δεδομένων. Στις διατάξεις του Κανονισμού, επίσης, προβλέπεται η διασφάλιση της ιδιωτικότητας τόσο από τον σχεδιασμό όσο και εξ ορισμού,⁵⁸ ο ορισμός υπεύθυνου επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων, το δικαίωμα στη λήθη, η δυνατότητα δηλαδή του χρήστη να ζητάει τη διαγραφή των δεδομένων του, καθώς και η επιβολή χρηματικών ποινών.

Οι προβλεπόμενες χρηματικές ποινές επιβάλλονται βάσει κριτηρίων που αφορούν στη φύση της παραβίασης, τα μέτρα αποτροπής, τον αριθμό των θιγόμενων ατόμων, τον τύπο των δεδομένων, τη συνεργασία με την εποπτεύουσα αρχή κ.λπ. Μπορεί, δε, να ανέλθουν μέχρι το ποσό των 20 εκατομμυρίων ευρώ ή σε ποσοστό 4% επί του ετησίου κύκλου εργασιών, αναλόγως σε ποια περίπτωση αντιστοιχεί το υψηλότερο ποσό. Οι ποινές αφορούν σε παραβιάσεις όπως η μη ενημέρωση για τις ενέργειες επεξεργασίας ενός οργανισμού, η μη συνεργασία με την εποπτεύουσα αρχή, η μη συμμόρφωση με τους κανόνες εφαρμογής δίκαιων όρων συγκατάθεσης, η επεξεργασία δεδομένων για παράνομους σκοπούς, η μη διασφαλισμένη μεταφορά δεδομένων σε αποδέκτη τρίτης χώρας κ.λπ.

Ένας ειδικός νόμος (*lex specialis*), που εισάγει πιο συγκεκριμένες διατάξεις στον τομέα των προσωπικών αλλά και των μη προσωπικών δεδομένων, και υπερισχύει του ΓΚΠΔ, είναι ο Κανονισμός για την Ιδιωτικότητα και τις Ηλεκτρονικές Επικοινωνίες, ή αλλιώς Κανονισμός

---

⁵⁶ Διαθέσιμος σε: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2016.119.01.0001.01.ENG&toc=OJ:L:2016:119:TOC.

⁵⁷ Βλ. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012DC0009&from=en>.

⁵⁸ Η προστασία των δεδομένων από τον σχεδιασμό αφορά στη δυνατότητα χρήσης ψευδωνυμοποίησης και κρυπτογράφησης (κωδικοποίηση μηνυμάτων, έτσι ώστε μόνο όσοι είναι εξουσιοδοτημένοι να μπορούν να τα διαβάσουν). Η εξ ορισμού προστασία των δεδομένων σημαίνει ότι οι ρυθμίσεις ιδιωτικότητας γίνονται στο προφίλ των χρηστών, για τη μεγαλύτερη δυνατή προστασία του ιδιωτικού απορρήτου, όπως π.χ. δυνατότητα προσβασιμότητας στο προφίλ του χρήστη μόνο σε άτομα που ο ίδιος θα μπορεί να ελέγχει. Πηγή: https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection/reform/rules-business-and-organisations/obligations/what-does-data-protection-design-and-default-mean_el.

ePrivacy⁵⁹ (Vandendriessche, 2019). Σκοπός του Κανονισμού είναι ο εκσυγχρονισμός των κανόνων, προκειμένου να συμβαδίσουν με τις σύγχρονες τεχνολογίες, και η διασφάλιση της εμπιστευτικότητας των ηλεκτρονικών επικοινωνιών σε επίπεδο παρόχων επικοινωνίας (π.χ. WhatsApp, Skype, Gmail, iMessage ή Viber) και υπηρεσιών (π.χ. το περιεχόμενο των συνομιλιών και τα μεταδεδομένα του). Ο Κανονισμός, επίσης, παρέχει στους χρήστες το δικαίωμα ελέγχου των ευαίσθητων στοιχείων που αποθηκεύονται στις συσκευές τους μέσω cookies, ενώ εισάγει το ίδιο αυστηρά πρόστιμα με τον ΓΚΠΔ.

Σημειώνεται ότι μια παραλλαγή της καινοτομίας του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων να υπάγονται στις διατάξεις του και οι εκτός Ε.Ε. εταιρείες που διαχειρίζονται προσωπικά δεδομένα χρηστών της Ε.Ε., προβλέπεται ήδη και στη συμφωνία πλαίσιο Privacy Shield που υπέγραψαν Ε.Ε. και Η.Π.Α. το 2016, με τη διαφορά όμως ότι η συμφωνία αυτή δεν έχει την υποχρεωτική ισχύ του ΓΚΠΔ, δεν ορίζει υπεύθυνο επεξεργασίας και οι κυρώσεις που προβλέπει σε περίπτωση παραβίασης των διατάξεών της από εταιρείες των Η.Π.Α. αφορούν απλώς στον αποκλεισμό της συνεργασίας των εταιρειών αυτών με την Ε.Ε. (Coos, 2018).

3.3. Κώδικας δεοντολογίας αντί νόμου για την παραπληροφόρηση

Η Ε.Ε. θεωρεί ότι η αποτελεσματική αντιμετώπιση του περίπλοκου και συνεχώς διογκούμενου φαινομένου της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο γίνεται μέσω κανόνων αυτορρύθμισης, μέτρων δηλαδή αυτοδεσμευτικού χαρακτήρα, τα οποία επιτρέπουν τη γρήγορη παρέμβαση των πλατφορμών, για την απόσυρση παραπλανητικού ή παράνομου περιεχομένου.⁶⁰ Αντιθέτως, η θέσπιση νομικών κανόνων θα απαιτούσε περισσότερο χρόνο προετοιμασίας και εφαρμογής⁶¹, ενώ θα αποτελούσε τροχοπέδη για την ελευθερία της έκφρασης και θα γινόταν ενδεχομένως το άλλοθι για την επιβολή μηχανισμών λογοκρισίας (High Level Expert Group, 2018).

Η προσέγγιση αυτή της Ε.Ε. αποτελεί το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση ρύθμισης της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο, ενδεχομένως υποδηλώνοντας την πρόθεση της Ένωσης να ακολουθήσει, προς το παρόν τουλάχιστον, μια πιο προσεκτική ρυθμιστική προσέγγιση, η οποία να συνάδει με τις προστατευτικές διατάξεις για το καθεστώς ευθύνης των παρόχων υπηρεσιών

⁵⁹ Διαθέσιμος σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017PC0010&from=EN>.

⁶⁰ Βλ. [http://europa.eu/rapid/press-release MEMO-18-3371_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-3371_en.htm).

⁶¹ Όπως παραπάνω.

διαδικτύου (ISPs) της Οδηγίας 2000/31/EK για το Ηλεκτρονικό Εμπόριο. Οι διατάξεις αυτές⁶² προβλέπουν ότι στο μέτρο που οι ISPs δεν παράγουν περιεχόμενο ή δεν παρεμβαίνουν σε αυτό, δεν έχουν και τη συντακτική ευθύνη. Συνεπώς, οι διατάξεις αυτές συγκροτούν ένα καθεστώς ‘περίτεχνης αδράνειας’ (Zittrain, 2003), το οποίο από το 2000 μέχρι σήμερα καθορίζει τη λειτουργία των παρόχων υπηρεσιών διαδικτύου.⁶³ Αυτή η ‘περίτεχνη αδράνεια’ που απαλλάσσει τους ISPs από την ευθύνη της εποπτείας του περιεχομένου (τουλάχιστον την εκ των προτέρων ευθύνη), έχει συχνά προκαλέσει την αντίδραση διαφόρων φορέων, όπως ενώσεων προστασίας καταναλωτών, ΜΚΟ και παραδοσιακών ΜΜΕ, τα οποία, ούτως ή άλλως, υπόκεινται σε αυστηρή νομοθεσία για το περιεχόμενο που μεταδίδουν. Υπό το βάρος των αντιδράσεων αυτών, το Σεπτέμβριο του 2018, η Επιτροπή ανακοίνωσε μέτρα πολιτικής για τον έλεγχο του παράνομου περιεχομένου και την αντιμετώπιση της διασποράς παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο, ενόψει μάλιστα και των ευρωεκλογών του Μαΐου 2019.

Λίγες ημέρες μετά την Ανακοίνωση αυτή και κατόπιν πρωτοβουλίας της Ε.Ε., οι μεγαλύτερες παγκόσμιες πλατφόρμες (μεταξύ των οποίων οι Google, Facebook, Apple, Amazon) και διαφημιστικές εταιρείες υπέγραψαν τον Κώδικα Ορθής Πρακτικής για την Παραπληροφόρηση στο Διαδίκτυο,⁶⁴ το πρώτο κείμενο αυτοδεσμευτικών κανόνων που κατάρτισαν οι τεχνολογικοί κολοσσοί παγκοσμίως, οι οποίοι αναλαμβάνουν τις εξής δεσμεύσεις:

- να διακόπτουν διαφημίσεις εταιρειών που διαδίδουν παραπλανητικό περιεχόμενο
- να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο των ψεύτικων λογαριασμών και των δικτυακών μπουτς
- να εφαρμόσουν κανόνες μεγαλύτερης διαφάνειας στην πολιτική διαφήμιση
- να διευκολύνουν τους χρήστες στην αναφορά περιπτώσεων παραπληροφόρησης
- να δημιουργήσουν καλύτερα πρότυπα ελέγχου της εξάπλωσης της παραπληροφόρησης, εντείνοντας τη συνεργασία τους με τους οργανισμούς επαλήθευσης ειδήσεων (fact-checkers)

---

⁶² Τα Άρθρα 12 έως 15 της Οδηγίας για το Ηλεκτρονικό Εμπόριο 2000/31/EK οριοθετούν την ευθύνη των ISPs σε συγκεκριμένο πλαίσιο: όταν το περιεχόμενο που φιλοξενούν ή μεταδίδουν είναι παράνομο (όταν, π.χ., παραβιάζει δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας ή όταν αφορά σε παιδική πορνογραφία), μόνο τότε έχουν την υποχρέωση να το αποσύρουν άμεσα, κατόπιν σχετικής ειδοποίησης από τρίτους ή δικής τους διαπίστωσης. Οι αποφάσεις των παρόχων υπηρεσιών διαδικτύου σε σχέση με το ποιο περιεχόμενο χρήζει απόσυρσης, θα πρέπει να σέβονται το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης, όπως αυτό ορίζεται από το Άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και του αντίστοιχου Άρθρου 11 του Ευρωπαϊκού Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (Taddeo, 2017).

⁶³ Τα άρθρα 12-15 της Οδηγίας για το Ηλεκτρονικό Εμπόριο δεν έχουν αναθεωρηθεί από την ενσωμάτωσή της στο εθνικό δίκαιο των κρατών-μελών, το 2002, ωστόσο έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτενών δικαστικών ερμηνειών.

⁶⁴ Διαθέσιμος σε: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/code-practice-disinformation>.

- να ενθαρρύνουν πρωτοβουλίες για την προαγωγή της κριτικής σκέψης και της παιδείας στα ψηφιακά μέσα, και για την ανάπτυξη εργαλείων που θα βοηθήσουν τον καταναλωτή να κατανοήσει γιατί βλέπει συγκεκριμένες διαφημίσεις, και τέλος,
- να ενθαρρύνουν ερευνητικά προγράμματα για την παραπληροφόρηση, την πολιτική διαφήμιση και τα ανεξάρτητα δίκτυα φορέων επαλήθευσης ειδήσεων.

Οι τεχνολογικές πλατφόρμες Facebook, Google και Twitter υποδέχθηκαν θετικά τον Κώδικα Ορθής Πρακτικής για την Παραπληροφόρηση και εξέδωσαν τον Οκτώβριο του 2018 οδικούς χάρτες⁶⁵ για την εφαρμογή του. Οι χάρτες αυτοί τονίζουν τη σημασία της εκπαίδευσης των πολιτικών ομάδων ενόψει εκλογικών αναμετρήσεων, του εκσυγχρονισμού των πολιτικών για τους ψεύτικους λογαριασμούς και της εφαρμογής εργαλείων διαφάνειας της πολιτικής διαφήμισης. Οι τρεις πλατφόρμες προτείνουν, επίσης, σειρά από πρακτικές για το σεβασμό της ελευθερίας της έκφρασης. Το Facebook εξέδωσε τον Απρίλιο του 2018 κατευθυντήριες οδηγίες⁶⁶ για την ενίσχυση της διαφάνειας στην πλατφόρμα του, ενώ το Twitter ανακοίνωσε τον Ιούνιο του 2018 την ίδρυση του Παγκόσμιου Κέντρου Διαφάνειας Διαφημίσεων.⁶⁷ Όσον αφορά στον έλεγχο του περιεχομένου, και οι τρεις πλατφόρμες θεωρούν ότι ένας τρόπος ελαχιστοποίησης των αρνητικών επιπτώσεων θα μπορούσε να είναι η ειδοποίηση των χρηστών στους οποίους έχει αφαιρεθεί το περιεχόμενο ή έχει διακοπεί προσωρινά η λειτουργία των λογαριασμών τους. Προβλέπεται, επίσης, και το δικαίωμα προσφυγής κατά αυτών των αποφάσεων, καθώς και η σταδιακή εφαρμογή των κανόνων του Κώδικα.

Ο Κώδικας Ορθής Πρακτικής για την Παραπληροφόρηση στο Διαδίκτυο επικρίθηκε,⁶⁸ ωστόσο, βάσει ισχυρισμών ότι δεν υιοθετεί μία κοινή προσέγγιση ή συγκεκριμένες δεσμεύσεις και μετρήσιμους στόχους, όπως εργαλεία επιβολής ή συμμόρφωσης, προκειμένου να αξιολογηθεί η διαδικασία εφαρμογής του. Ο μη δεσμευτικός χαρακτήρας του Κώδικα, σε αντίθεση με την υποχρεωτικότητα των αρχών του βρετανικού Κώδικα Δεοντολογίας (βλ. παρακάτω σελ. 46-48) σημαίνει ότι η εφαρμογή του εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το κατά

⁶⁵ Διαθέσιμοι σε: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/roadmaps-implement-code-practice-disinformation>.

⁶⁶ Διαθέσιμες σε: <https://newsroom.fb.com/news/2017/05/news-feed-fyi-new-updates-to-reduce-clickbait-headlines/>.

⁶⁷ Βλ. https://blog.twitter.com/official/en_us/topics/company/2018/Providing-More-Transparency-Around-Advertising-on-Twitter.html.

⁶⁸ Σύμφωνα με το σχετικό δελτίο τύπου, στους επικριτές του Κώδικα για την Παραπληροφόρηση στο Διαδίκτυο περιλαμβάνονται εκπρόσωποι των ΜΜΕ, η Ευρωπαϊκή Ραδιοτηλεοπτική Ένωση (EBU), ακαδημαϊκοί ερευνητές, φορείς επαλήθευσης στοιχείων (fact-checkers), εκπρόσωποι της Κοινωνίας των Πολιτών, η Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Δημοσιογράφων (EFJ) κ.λπ. Βλ. <https://acte.be/mediaroom/166/31/Joint-Press-Statement-The-Sounding-Board-of-the-Forum-of-Disinformation-issues-their-unanimous-final-opinion-on-the-so-called-code-of-practice>.

πόσον οι χρήστες του διαδικτύου γνωρίζουν ότι υφίσταται, προκειμένου να μπορούν να πιέζουν τις πλατφόρμες που τον έχουν υπογράψει να τηρούν πλήρως τις αρχές του (Butcher, 2019). Παρόλα αυτά, αποτελεί μία πρώτη δέσμη κανόνων, έστω αυτοδεσμευτικού χαρακτήρα, με σκοπό να θέσει μηχανισμούς παρακολούθησης και ελέγχου διασποράς ανακριβούς και παραπλανητικού περιεχομένου στο διαδίκτυο, ειδικότερα με αφορμή την προεκλογική περίοδο στην Ε.Ε. για την ανάδειξη νέου Ευρωκοινοβουλίου, το Μάιο 2019.

Βεβαίως, δεν απουσίασαν και οι φωνές εκείνες που προειδοποιούσαν για ενδεχόμενο κύμα κυβερνοεπιθέσεων κατά τις ευρωπαϊκές εκλογές του 2019. Πιθανή έξωθεν προσβολή του πληροφοριακού συστήματος, έστω και ενός κράτος-μέλους της Ε.Ε., θα μπορούσε να αποσυντονίσει την προεκλογική ατζέντα ή να εμποδίσει ακόμη και την ίδια τη σύγκληση της νέας Ευρωβουλής, όπως αναφέρει η Αρχή Πληροφοριακού Συστήματος της Εσθονίας,⁶⁹ σε έκθεση του Οργανισμού για την Ασφάλεια Δικτύων και Πληροφοριών (ENISA).⁷⁰ Ανάλογες ανησυχίες έχει εκφράσει και ο Επίτροπος για την Ασφάλεια της Ένωσης, Julian King, ο οποίος έθεσε στο ίδιο επίπεδο σοβαρότητας μιας ενδεχόμενης κυβερνοεπίθεσης, την απειλή της χειραγώγησης της εκλογικής συμπεριφοράς των πολιτών, σημειώνοντας ότι το κυβερνοέγκλημα πενταπλασιάστηκε την τετραετία 2013-2017 και θα πενταπλασιαστεί περαιτέρω μέχρι το 2019.⁷¹

Επιδιώκοντας, συνεπώς, να τονίσει τη βαρύνουσα ευθύνη, στην παρούσα συγκυρία, των διαδικτυακών πλατφορμών που έχουν υπογράψει τον Κώδικα για την Παραπληροφόρηση στο Διαδίκτυο, η Επίτροπος Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας, Margia Gabriel, τόνισε ότι «Οι διαδικτυακές πλατφόρμες πρέπει να ενεργούν ως υπεύθυνοι κοινωνικοί φορείς, ειδικά σε αυτή την περίοδο, ενόψει των εκλογών»⁷², συμπληρώνοντας ότι η Επιτροπή θα παρακολουθεί στενά την πρόοδο της εφαρμογής του Κώδικα, προτείνοντας, εάν χρειαστεί, και πρωτοβουλίες νομοθετικού χαρακτήρα.⁷³

---

⁶⁹ Τον Απρίλιο του 2007, λίγο μετά τις βουλευτικές εκλογές στην Εσθονία, οι Ρώσοι εξαπέλυσαν μια σειρά μαζικών συντονισμένων κυβερνοεπιθέσεων κατά του εσθονικού δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Η Εσθονία δήλωσε ότι βρίσκεται 'υπό κυβερνοεπίθεση', σηματοδοτώντας την πρώτη φορά που μία χώρα προβαίνει δημοσίως σε μια τέτοια δήλωση (Rehman, 2013).

⁷⁰ Η Έκθεση είναι διαθέσιμη σε: https://www.ria.ee/sites/default/files/content-editors/kuberturve/cyber_security_of_election_technology.pdf. Η Έκθεση αυτή σταχυολογεί τεχνολογίες για την κυβερνοασφάλεια σε περίοδο εκλογών και περιλαμβάνει ως συμμετέχοντες είκοσι κράτη-μέλη της Ε.Ε., την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τον Οργανισμό για την Ασφάλεια Δικτύων και Πληροφοριών (ENISA).

⁷¹ *The Parliament Magazine*, <https://www.theparliamentmagazine.eu/articles/interviews/julian-king-bold-eu-action-required-address-cyber-vulnerabilities>.

⁷² Δήλωση διαθέσιμη σε: http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-18-5914_en.htm.

⁷³ Όπως παραπάνω.

Μολονότι, λοιπόν, η προστασία της αρχής της ελευθερίας της έκφρασης και της πολυφωνίας συνιστά κυρίαρχη μέριμνα των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε., η δήλωση αυτή της Ευρωπαϊκής επιτρόπου υποδηλώνει ενδεχόμενη πρόθεση της Ε.Ε. να αυστηροποιήσει το πλαίσιο για την παραπληροφόρηση στο διαδίκτυο χάριν της ασφάλειας των Ευρωπαίων πολιτών, έστω και αν το πλαίσιο αυτό θέτει κανόνες ελέγχου, παρακολούθησης και περιορισμού της ελεύθερης ροής της πληροφορίας και της έκφρασης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Το διακύβευμα φαίνεται να είναι η αναζήτηση ισορροπίας ανάμεσα στις εξής πρόνοιες: τη διασφάλιση της αμερόληπτης ενημέρωσης και την απρόσκοπτη ροή της πληροφορίας· την προστασία του κοινού από κακόβουλες ενέργειες χειραγώγησής του και την ελευθερία της έκφρασης· και, τρίτον, την τήρηση της αρχής της πολυφωνίας και τον έλεγχο του περιεχομένου παραπληροφόρησης.

3.4. Μέτρα πολιτικής για την παραπληροφόρηση

Εκτός του Κώδικα Ορθής Πρακτικής για την Παραπληροφόρηση, παρακάτω σταχυολογούνται τα βασικότερα, κατά την κρίση μας, μέτρα πολιτικής της Ε.Ε. για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης:

- Έκδοση Σύστασης Μέτρων Αποτελεσματικής Αντιμετώπισης Παράνομου Περιεχομένου στο Διαδίκτυο,⁷⁴ στην οποία η Επιτροπή εισηγείται τη χρήση αυτοματοποιημένων εργαλείων για την απόσυρση, φραγή ή παρεμπόδιση της εκ νέου αναφόρτωσης τρομοκρατικού ή προδήλως βίαιου ή απειλητικού περιεχομένου, ενώ ενθαρρύνει τους παρόχους υπηρεσιών διαδικτύου να υιοθετούν σαφείς και διαφανείς όρους χρήσης και να δημοσιεύουν τακτικές εκθέσεις για τις πολιτικές που εφαρμόζουν και τα αποτελέσματά τους.
- Πρόταση Κανονισμού για την Αποτροπή της Διάδοσης Τρομοκρατικού Περιεχομένου στο Διαδίκτυο,⁷⁵ σημαντική και ταυτόχρονα αμφιλεγόμενη πρόβλεψη του οποίου είναι η απόσυρση τρομοκρατικού περιεχομένου εντός μίας ώρας από την ανάρτησή του, κατόπιν σχετικής εντολής από εθνική αρμόδια αρχή. Στο προταθέν νομοθέτημα επαναλαμβάνεται η σημασία της υποχρέωσης επιμέλειας (duty of care)⁷⁶ των παρόχων υπηρεσιών διαδικτύου και των προληπτικών μέτρων που αυτοί πρέπει να λαμβάνουν. Εισάγονται προβλέψεις για επιβολή

---

⁷⁴ Διαθέσιμη σε: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/commission-recommendation-measures-effectively-tackleillegal-content-online>.

⁷⁵ Διαθέσιμος σε: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-5711_en.htm.

⁷⁶ Σύμφωνα με την αρχή της υποχρέωσης επιμέλειας, ένα πρόσωπο (φυσικό ή νομικό) οφείλει να τηρεί στάση επαγρύπνησης και να ενεργεί με ενδιαφέρον, προσοχή και σύνεση, στην αλληλεπίδρασή του με άλλα πρόσωπα ή το γενικό κοινό. Εάν οι πράξεις του προσώπου αυτού δεν πληρούν την αρχή αυτή, τότε θεωρούνται αμελείς, και τυχόν βλάβες που προκύπτουν μπορούν να εγείρουν νομική αγωγή για αμέλεια (Collins Dictionary of Law, 2006).

χρηματικών προστίμων σε περιπτώσεις παραβίασης του Κανονισμού, για θέσπιση μηχανισμών προσφυγής και υποβολή περιοδικών εκθέσεων από τους παρόχους υπηρεσιών διαδικτύου, στις οποίες θα περιγράφουν τα μέτρα που έχουν λάβει και το βαθμό αποτελεσματικότητας των μέτρων αυτών. Τονίζεται, επίσης, ο ρόλος της συνεργασίας μεταξύ παρόχων και κρατών-μελών για την καλύτερη εφαρμογή του Κανονισμού.

- Δέσμη μέτρων για τη διασφάλιση ελεύθερων και δίκαιων ευρωεκλογών,⁷⁷ τα οποία προβλέπουν τη σύσταση δικτύων συνεργασίας (μεταξύ εθνικών κυβερνήσεων, θεσμών της Ε.Ε., πολιτικών κομμάτων και ΜΜΕ) για την προστασία των εθνικών συστημάτων δικτύου και πληροφορίας από επιθέσεις στον κυβερνοχώρο, την ενίσχυση της διαφάνειας στις διαδικτυακές πολιτικές διαφημίσεις, την αυστηροποίηση του πλαισίου χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων, κατευθυντήριες οδηγίες για την εφαρμογή του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων, ο οποίος παρέχει τα εργαλεία αντιμετώπισης περιπτώσεων παραβίασης των προσωπικών δεδομένων και κατά τις εκλογικές περιόδους, και, τέλος, τη θέσπιση Κανονισμού για τη συγκέντρωση πόρων και τεχνογνωσίας για την κυβερνοασφάλεια.
- Σχέδιο Δράσης⁷⁸ για το συντονισμό των δικτύων συνεργασίας μεταξύ κρατών-μελών και των ευρωπαϊκών οργάνων (Επιτροπής και Κοινοβουλίου), με προτεραιότητες (α) τη βελτίωση της δυνατότητας της Ε.Ε. να εντοπίζει και να προβαίνει σε αναλύσεις και ενημέρωση για τα κρούσματα παραπληροφόρησης (β) την ενίσχυση των συντονισμένων και κοινών ενεργειών Ε.Ε. και κρατών-μελών για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης (γ) την κινητοποίηση του ιδιωτικού τομέα και (δ) την αφύπνιση της κοινής γνώμης και τη θωράκισή της από την αρνητική επιρροή παραπλανητικού περιεχομένου. Στο πλαίσιο του Σχεδίου Δράσης δημιουργήθηκε το Σύστημα Έγκαιρης Προειδοποίησης, στο οποίο συμμετέχουν τα κράτη-μέλη, προκειμένου να διευκολυνθεί η ανταλλαγή πληροφοριών και ο διακρατικός συντονισμός σε περιπτώσεις απόκρουσης περιστατικών παραπληροφόρησης. Τα κράτη-μέλη καλούνται, επίσης, να ενισχύσουν το έργο των ανεξάρτητων ΜΜΕ, της ερευνητικής δημοσιογραφίας και των δικτύων επαλήθευσης ειδήσεων (fact-checkers), μέσω της δημιουργίας διεπιστημονικών ομάδων, των οποίων τα μέλη διαθέτουν ειδική γνώση για ζητήματα τοπικών κοινωνιών.
- Δράσεις της Ε.Ε. για την ενίσχυση της ποιότητας στη δημοσιογραφία και τα ΜΜΕ, οι οποίες αποτυπώνονται (α) στην Έκθεση Προόδου⁷⁹ της Επιτροπής, στην οποία τονίζεται η ανάγκη για περισσότερη διαφάνεια και προβλεψιμότητα των κρατικών ενισχύσεων στον τομέα των ΜΜΕ (β)

⁷⁷ State of the Union 2018: European Commission proposes measures for securing free and fair European elections, 12.9.2018. Διαθέσιμο σε: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-5681_en.htm.

⁷⁸ Διαθέσιμο σε: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/action_plan_against_disinformation.pdf.

⁷⁹ Διαθέσιμη σε: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/report-implementation-communication-tackling-online-disinformation-european-approach>.

στις πρωτοβουλίες της Ε.Ε. να ενισχύσει οικονομικά την παραγωγή και διάδοση ποιοτικού ειδησεογραφικού περιεχομένου, καθώς και τον πλουραλισμό των ΜΜΕ και την Παιδεία στα Μέσα⁸⁰ (γ) στην από κοινού με το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο οικονομική ενίσχυση προγραμμάτων⁸¹ στον τομέα της ελευθερίας και της πολυφωνίας των ΜΜΕ, της ερευνητικής δημοσιογραφίας και των απειλών κατά των δημοσιογράφων.

3.5. Πρώτα η παιδεία και μετά η θέσπιση νομοθεσίας⁸²

Η παιδεία αδιαμφισβήτητα ενισχύει την ικανότητα ενός ατόμου να στέκεται κριτικά απέναντι σε αμφιλεγόμενο περιεχόμενο (Allcott & Gentzkow, 2017) και να μην πλανάται από εσφαλμένες πολιτικές αντιλήψεις (Flynn, Nyhan & Reifler, 2017). Ήδη από το 1776, ο Adam Smith, στο βιβλίο του Ο Πλούτος των Εθνών, αναγνώριζε ότι η παιδεία αποτρέπει τον κίνδυνο αυταπάτης που προέρχεται από ενθουσιασμό ή προκαταλήψεις, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα έθνη που τελούν σε άγνοια και συχνά επιφέρουν τις πιο τρομακτικές ανωμαλίες (Smith, 1776). Για το λόγο αυτό, κομβικό ρόλο στην αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο κατέχει η προσπάθεια αφύπνισης του κοινού, και ειδικά των ανηλίκων, μέσω της παιδείας στα μέσα επικοινωνίας και της εκπαίδευσης στην ψηφιακή τεχνολογία, την οποία η UNESCO χαρακτηρίζει ως ‘δεξιότητα ζωής’.⁸³ Η προσέγγιση αυτή θεωρεί ότι η αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου της παραπληροφόρησης θα πρέπει να βασίζεται πρωτίστως σε πρωτοβουλίες ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης και ανάπτυξης των κατάλληλων εργαλείων προώθησης των ανθρώπινων δεξιοτήτων.

Η διασπορά ψευδών ειδήσεων και του συνδεδεμένου με αυτές φαινομένου της ‘μετα-αλήθειας’⁸⁴ μειώνει το βαθμό εμπιστοσύνης της κοινωνίας στους θεσμούς και την επιστημονική γνώση, προκαλεί συνθήκες κοινωνικής πόλωσης, ενώ προσφέρει το έδαφος για την έξαρση της ρητορικής μίσους και, στις πιο ακραίες περιπτώσεις, της εγκληματικής συμπεριφοράς (Resource on Media Freedom in Europe, 2018). Για την αντιμετώπιση αυτών των φαινομένων

⁸⁰ Οι πρωτοβουλίες αυτές είναι διαθέσιμες σε: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/call-proposals-field-data-driven-news-production-0> & http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3950_en.htm.

⁸¹ Διαθέσιμα σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52018DC0214>.

⁸² Ο τίτλος παραπέμπει στη φράση “Education before regulation”, η οποία αποτελεί το ‘σύνθημα’ της Διεθνούς Ομοσπονδίας Ενώσεων και Ιδρυμάτων Βιβλιοθηκών (International Federation of Library Associations and Institutions - IFLA) για την αντιμετώπιση των ψευδών ειδήσεων. Διαθέσιμο σε: <https://www.ifla.org/node/29021>.

⁸³ UNESCO “Digital Literacy in Education”, May 2011. Διαθέσιμο σε: https://iite.unesco.org/files/policy_briefs/pdf/en/digital_literacy.pdf.

⁸⁴ Σύμφωνα με το Cambridge Dictionary, ως μετα-αλήθεια ορίζεται η κατάσταση στην οποία οι άνθρωποι είναι πιθανότερο να δεχθούν ένα επιχείρημα βασισμένο στα συναισθήματα και τις πεποιθήσεις τους παρά σε γεγονότα.

δημιουργήθηκε το 2017 ο Δείκτης Παιδείας στα Μέσα (Media Literacy Index),⁸⁵ με σκοπό τη χαρτογράφησή τους και την αξιολόγηση των επιπτώσεων που έχουν σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Από τη σχετική μελέτη διαπιστώθηκε ότι οι δείκτες προβλεψιμότητας του επιπέδου προστασίας μιας κοινωνίας απέναντι στο φαινόμενο της μετα-αλήθειας είναι η ελευθερία των μέσων ενημέρωσης, η ποιότητα και το επίπεδο της εκπαίδευσης, η πίστη στις ανθρώπινες σχέσεις, η εμπιστοσύνη στην κοινωνία και η χρήση εργαλείων ψηφιακής συμμετοχής των πολιτών. Οι χώρες με τον μεγαλύτερο δείκτη εμπιστοσύνης ανήκουν στη Βορειοδυτική Ευρώπη, ενώ αυτές που σημειώνουν το χαμηλότερο ποσοστό είναι οι χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, οι οποίες διαθέτουν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και ελεγχόμενα μέσα ενημέρωσης.

Σύμφωνα με τον ορισμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ο όρος παιδεία στα μέσα επικοινωνίας αφορά:

«όλες τις τεχνικές, γνωστικές, κοινωνικές, αστικές και δημιουργικές ικανότητες που μας δίνουν τη δυνατότητα πρόσβασης, κριτικής κατανόησης και αλληλεπίδρασης με τα μέσα ενημέρωσης. (...) Η παιδεία στα μέσα επικοινωνίας, επίσης, είναι ένα εργαλείο που μπορεί να ενισχύσει το επίπεδο επίγνωσης και κριτικής προσέγγισης των πολιτών στο ψηφιακό περιεχόμενο, προκειμένου αυτοί να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις των εκστρατειών παραπληροφόρησης και των ψεύτικων ειδήσεων στο σύγχρονο ψηφιακό τοπίο των μέσων ενημέρωσης».⁸⁶

Στη δικτυακή πύλη της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας Eurostat, η εκπαίδευση στην ψηφιακή τεχνολογία ορίζεται ως εξής:

«(...) οι δεξιότητες που απαιτούνται για την επίτευξη της ψηφιακής επάρκειας, τη χρήση της τεχνολογίας των πληροφοριών και των επικοινωνιών (ΤΠΕ) με σιγουριά και κριτική σκέψη, στο πλαίσιο της εργασίας, της ψυχαγωγίας, της μάθησης και της επικοινωνίας».⁸⁷

Η αυξανόμενη σημασία που προσδίδεται στις ψηφιακές δεξιότητες και στην παιδεία για τα μέσα (Koltay, 2011), με σκοπό τη διαμόρφωση έξυπνων και καλά πληροφορημένων πολιτών (West, 2017), είναι εμφανής από την πληθώρα σχετικών δράσεων και προγραμμάτων εντός των

⁸⁵ Ο Δείκτης Παιδείας στα Μέσα αποτελεί πρωτοβουλία του European Policies Initiative (EuPI) του Open Society Institute και είναι διαθέσιμος σε <https://www.rcmediafreedom.eu/Publications/Reports/Common-sense-wanted.-Resilience-to-post-truth-and-its-predictors-in-the-new-Media-Literacy-Index-2018>.

⁸⁶ European Commission, Media Literacy. Διαθέσιμο σε: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/media-literacy>.

⁸⁷ Eurostat, Glossary: Digital Literacy. Διαθέσιμο σε: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Digital_literacy.

κρατών-μελών της Ε.Ε. (Nikoltchev, Capello et al, 2016), καθώς και σε πανευρωπαϊκό⁸⁸ και διεθνές^{89,90} επίπεδο.

Η Ε.Ε., από την πλευρά της, δίνει ιδιαίτερη σημασία στην ανάπτυξη της παιδείας στα μέσα, υποστηρίζοντας πρωτοβουλίες (όπως τα προγράμματα MEDIA και MEDIA Mundus), διοργανώνοντας βραβεία και αναπτύσσοντας προγράμματα χρηματοδότησης στο πλαίσιο του προγράμματος Creative Europe 2013-2020, αναθέτοντας την εκπόνηση μελετών και ερευνών, συντονίζοντας από κοινού με τα κράτη-μέλη πολιτικές και καλές πρακτικές, και χαράσσοντας νέες πολιτικές βάσει των αποτελεσμάτων των ομάδων εμπειρογνομώνων. Χαρακτηριστικές νομοθετικές πρωτοβουλίες της Ε.Ε. με σκοπό την ενίσχυση της παιδείας στα μέσα είναι ο εκσυγχρονισμός της νομοθεσίας που αφορά στον τομέα του πολιτισμού και των μέσων, όπως η Οδηγία Υπηρεσιών Οπτικοακουστικών Μέσων 2018/1808/ΕΕ και το νομικό πλαίσιο για την πνευματική ιδιοκτησία.⁹¹

Επιπλέον, πάνω από δύο δεκαετίες, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στηρίζει σε διάφορες χώρες του κόσμου πρωτοβουλίες για την ενίσχυση της ασφάλειας στο διαδίκτυο μέσω του σχεδίου δράσης SaferInternet. Στις 6 Φεβρουαρίου 2019, πανευρωπαϊκή ημέρα Ασφαλούς Διαδικτύου, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανακοίνωσε τη σύσταση Ομάδας Εμπειρογνομώνων για ένα Ασφαλές Διαδίκτυο για τα Παιδιά, ενώ το 2017 συστάθηκε η Συμμαχία για την καλύτερη προστασία των παιδιών στο διαδίκτυο, μία αυτοδεσμευτική πρωτοβουλία, η οποία συνενώνει και συντονίζει φορείς από την αγορά, την κοινωνία των πολιτών και τη UNICEF.⁹²

Καθώς το φαινόμενο της παραπληροφόρησης συνδέεται με τη χαμηλής ποιότητας δημοσιογραφία (Fail, 2017 & Fletcher, 2018), ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην ενίσχυση των επαγγελματικών δεξιοτήτων των δημοσιογράφων με τα κατάλληλα εργαλεία επαλήθευσης και εντοπισμού παραπλανητικού περιεχομένου, καθώς και στην εκπαίδευσή τους στην άσκηση αμερόληπτης και αξιόπιστης δημοσιογραφίας, βασισμένης στην έρευνα και την τεκμηρίωση.

---

⁸⁸ Council of Europe, Internet Literacy Handbook (2017). Διαθέσιμο σε: <https://edoc.coe.int/en/internet/7515-internet-literacy-handbook.html>.

⁸⁹ UNESCO GAPMIL Global Alliance for Partnerships on Media and Information Literacy. Διαθέσιμο σε: <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/media-development/media-literacy/global-alliance-for-partnerships-on-media-and-information-literacy>.

⁹⁰ OECD, Programme for International Student Assessment 2018. Διαθέσιμο σε: <http://www.oecd.org/pisa/pisa-2018-global-competence.htm>.

⁹¹ Ενδεικτικές δράσεις της Ε.Ε. για την παιδεία στα μέσα είναι διαθέσιμες σε: https://ec.europa.eu/culture/policy/audiovisual-policies/literacy_en.

⁹² Βλ. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/safer-internet-day-commission-announces-next-steps-keep-children-safe-online>.

Προς την κατεύθυνση αυτή, το Συμβούλιο της Ευρώπης συνέστησε ομάδα δράσης για την παιδεία στα μέσα (Media Literacy Task Force), με σκοπό τη συνεργασία δημοσιογράφων και ΜΜΕ για την προώθηση της γνώσης, των δημοσιογραφικών δεξιοτήτων και των εργαλείων αναφοράς και αλληλεπίδρασης με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης,⁹³ ενώ η UNESCO εξέδωσε εγχειρίδιο για την ενίσχυση της εκπαίδευσης και της ερευνητικής δραστηριότητας των επαγγελματιών των ΜΜΕ, σε παγκόσμια κλίμακα, με σκοπό τον περιορισμό του παραπλανητικού περιεχομένου και των ψευδών ειδήσεων στο διαδίκτυο και την ανταλλαγή καλών διεθνών δημοσιογραφικών πρακτικών (Ireton & Posetti, 2018).

Μελέτη του Ευρωπαϊκού Οπτικοακουστικού Παρατηρητηρίου⁹⁴ η οποία κατέγραψε τα προγράμματα που έχουν αναπτύξει οι 28 χώρες της Ε.Ε. για την Παιδεία στα Μέσα, κατέδειξε ότι σχεδόν το ένα τρίτο (305) από τους κύριους 939 εμπλεκόμενους φορείς που εντοπίστηκαν στις 28 χώρες της Ε.Ε. αφορά στην κοινωνία των πολιτών. Ακολουθούν οι δημόσιες αρχές με 175 εμπλεκόμενους φορείς και, στη συνέχεια, η ακαδημαϊκή κοινότητα με 161 φορείς που δραστηριοποιούνται στον τομέα της Παιδείας στα Μέσα. Η μελέτη εντόπισε 189 δίκτυα, 135 εκ των οποίων χαρακτηρίστηκαν εθνικά. Το μεγαλύτερο μέρος της επικεντρώθηκε σε δεξιότητες όπως η «κριτική σκέψη» (403 από 547 προγράμματα) και η χρήση των μέσων ενημέρωσης (385 από 547 προγράμματα). Η μελέτη διαπίστωσε, επίσης, ότι ένα σχετικά μικρό μέρος των προγραμμάτων αφορούσε στο ζήτημα του 'διαπολιτισμικού διαλόγου', περιλαμβάνοντας δεξιότητες για την αντιμετώπιση της ριζοσπαστικοποίησης και της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο. Τα προγράμματα αυτά, σύμφωνα με τη μελέτη, απαιτούν περισσότερη ανάπτυξη σε μελλοντικές πρωτοβουλίες προώθησης της Παιδείας στα Μέσα.

---

⁹³ Council of Europe, Media Literacy Task Force. Διαθέσιμο σε: <https://www.coe.int/en/web/north-south-centre/media-literacy-task-force>

⁹⁴ Διαθέσιμη σε: https://www.academia.edu/32197738/Mapping_of_media_literacy_practices_and_actions_in_EU-28_National_Annex_-_Portugal.

Κεφάλαιο τέταρτο

Η περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου: αυστηροποίηση του πλαισίου

4.1. Η Έκθεση για την Παραπληροφόρηση και τις Ψευδείς Ειδήσεις

Κυρίως μετά το δημοψήφισμα για το Brexit, η υποχρέωση ανάληψης ευθύνης των πλατφορμών και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και η υπαγωγή τους σε καθεστώς ρύθμισης προβάλλεται στο Ηνωμένο Βασίλειο ως πολιτική προτεραιότητα και θεσμική αναγκαιότητα. Το Μάρτιο του 2018, ο τότε υπουργός για θέματα Ψηφιακού Περιεχομένου, Πολιτισμού, Μέσων και Αθλητισμού, Rt Hon Matt Hancock (επί του παρόντος, υπουργός Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας), μιλώντας από το βήμα της Βρετανικής Βουλής, είχε προειδοποιήσει τις μεγάλες πλατφόρμες να αναλάβουν τις ευθύνες τους, διαφορετικά, οι ευθύνες αυτές θα τους επιβληθούν διά νόμου, σημειώνοντας ότι το Κοινοβούλιο θεσπίζει τους καταστατικούς κανόνες της κοινωνίας και, συνεπώς, έχει λόγο στο διαδίκτυο και στη λειτουργία του.⁹⁵

Με αφορμή το σκάνδαλο της Cambridge Analytica και έχοντας πραγματοποιήσει έρευνα⁹⁶ των αρνητικών επιπτώσεων του παραπλανητικού περιεχομένου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, η Επιτροπή Ψηφιακού Περιεχομένου, Πολιτισμού, Μέσων και Αθλητισμού της Βρετανικής Βουλής των Αντιπροσώπων δημοσίευσε, στις 18 Φεβρουαρίου 2019, την τελική της έκθεση, με τίτλο «Παραπληροφόρηση και ‘ψευδείς ειδήσεις’»⁹⁷. Στην έκθεση αυτή, η οποία βασίστηκε σε έρευνα διάρκειας 18 μηνών, και είναι το αποτέλεσμα συνεργασίας της Βρετανικής Βουλής με άλλες οκτώ χώρες⁹⁸, τονίζεται η «*αμείλικτη στόχευση των ακραίων κομματικών απόψεων, που παίζουν με τους φόβους και τις προκαταλήψεις των ανθρώπων, προκειμένου να επηρεάσουν την ψήφο τους*», ενώ προτείνονται μέτρα για την αυστηροποίηση του ρυθμιστικού πλαισίου για τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, την επιβολή τελών στις δικτυακές πλατφόρμες, καθώς και μέτρα καταπολέμησης των αδιαφανών δραστηριοτήτων

---

⁹⁵ House of Commons - Digital, Culture, Media and Sports Committee, Oral evidence: Fake News, and other policy issues connected with the work of the Department, HC 363, 14.3.2018.

Διαθέσιμο σε: <http://data.parliament.uk/writtenevidence/committeeevidence.svc/evidencedocument/digital-culture-media-and-sport-committee/fake-news/oral/80607.html>.

⁹⁶ Parliament.uk, Research on Leave.EU and Cambridge Analytica strategy published, 16.4.2018.

Διαθέσιμο σε: <https://www.parliament.uk/business/committees/committees-a-z/commons-select/digital-culture-media-and-sport-committee/news/fake-news-briant-evidence-17-19/>.

⁹⁷ Βλ. <https://publications.parliament.uk/pa/cm201719/cmselect/cmcomeds/1791/1791.pdf>.

⁹⁸ Οι χώρες αυτές είναι η Αργεντινή, το Βέλγιο, η Βραζιλία, ο Καναδάς, η Γαλλία, η Γαλλία, η Ιρλανδία, η Λετονία και η Σιγκαπούρη, όπως αναφέρεται στο Παράρτημα I της εν λόγω έκθεσης.

υπονόμευσης προεκλογικών εκστρατειών.

Το σκάνδαλο Cambridge Analytica βρήκε πρόσφορο έδαφος εξαιτίας των πολιτικών του Facebook, σημειώνει η έκθεση, κατηγορώντας την τεχνολογική πλατφόρμα για αδυναμία πλήρους συμμόρφωσης με το δικαστικό συμβιβασμό που η ίδια είχε συμφωνήσει, από το 2011, με την αμερικανική Ομοσπονδιακή Επιτροπή Εμπορίου (Federal Trade Commission), όταν η τελευταία εξέδωσε απόφαση εναντίον του Facebook για ελλιπή προστασία των προσωπικών δεδομένων των χρηστών της και για παραχώρηση δυνατότητας των εταιρειών εφαρμογών να έχουν απεριόριστη πρόσβαση στα δεδομένα αυτά. Εκφράζοντας την πλήρη απογοήτευσή τους για την απερίσκεπτη προσέγγιση του δικαιώματος στην ιδιωτικότητα εκ μέρους του Facebook, μιας εταιρείας-πρωτοπόρου στην καινοτομία, τα μέλη της βρετανικής Επιτροπής σημειώνουν, επιπλέον, ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης φέρουν την ευθύνη για την ανάμειξη κακόβουλων ξένων παραγόντων σε εκλογικές περιόδους. Τονίζουν, δε, ότι οι ψεύτικοι λογαριασμοί σε πλατφόρμες όπως το Facebook ή το Twitter, δεν βλέπουν μόνο την εμπειρία του χρήστη, αλλά δυνητικά εξαπατούν και τους διαφημιστές που ενδέχεται να πληρώνουν διαφημίσεις σε λογαριασμούς που δεν είναι πραγματικοί. Τα μέλη της κοινοβουλευτικής επιτροπής διερευνούν, επίσης, καταγγελίες που αναφέρουν ότι, κατά το δημοψήφισμα στο Ηνωμένο Βασίλειο, το κίνημα Leave.EU εξασφάλισε ιατρικά προσωπικά δεδομένα από ασφαλιστικές εταιρείες ιδιοκτησίας του Arron Banks, του κύριου χρηματοδότη του κινήματος.⁹⁹

Η εν λόγω έκθεση εισηγείται μια σειρά από μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν στη βάση εγχώριων ή διακρατικών συνεργασιών, όπως η δημιουργία αξιόπιστων προτύπων επαλήθευσης και η θέσπιση κανονιστικού πλαισίου το οποίο θα αντιμετωπίζει ζητήματα ευθύνης και λογοδοσίας των παγκόσμιων εταιρειών που ανήκουν στη δικαιοδοσία χωρών εκτός Ευρώπης. Αναφορικά με τις πολιτικές διαφημίσεις, προτείνεται να είναι προσβάσιμες μέσω ενός δημόσιου αποθετηρίου, στο οποίο θα μπορούν να αναζητούνται στοιχεία σχετικά με τις πηγές χρηματοδότησης, τους χορηγούς και το κοινό στόχευσης των διαφημίσεων αυτών. Η διαχείριση του αποθετηρίου αυτού θα πρέπει να είναι ανεξάρτητη από διαφημιστικές εταιρείες και πολιτικά κόμματα. Σε περίπτωση παραβίασης των κανόνων πολιτικής διαφήμισης, η έκθεση εισηγείται την επιβολή προστίμων. Προτείνεται, επίσης, η αναπλήρωση του νομικού κενού που θα προκαλέσει η έξοδος της Βρετανίας από την Ε.Ε. στον τομέα της προστασίας των προσωπικών δεδομένων των Βρετανών, καθώς δεν θα προστατεύονται πλέον από το κοινοτικό

---

⁹⁹ Wikipedia, Arron Banks. Διαθέσιμο σε: https://en.wikipedia.org/wiki/Arron_Banks.

πλαίσιο που προβλέπει ο Γενικός Κανονισμός Προσωπικών Δεδομένων.

Οι βρετανοί βουλευτές καλούν την κυβέρνηση να θεσμοθετήσει την επιβολή τελών (levies) στις μεγάλες τεχνολογικές πλατφόρμες που εδρεύουν στο Ηνωμένο Βασίλειο, με σκοπό τη χρηματοδότηση εθνικών δράσεων, όπως η ψηφιακή παιδεία. Ήδη από το 2018, το υπουργείο Οικονομικών αποφάσισε την επιβολή φόρου 2%, με ισχύ από το 2020 και μετά, επί των εσόδων των μεγάλων διαδικτυακών εταιρειών που εδρεύουν στο Ηνωμένο Βασίλειο. Οι βρετανοί βουλευτές εισηγούνται τα έσοδα από το φόρο αυτό να χρησιμοποιηθούν για την ενίσχυση του έργου του Γραφείου Επιτρόπου για την Πληροφορία (Information Commissioner's Office – ICO). Όπως επεσήμαναν στην έκθεσή τους, ο ICO θα πρέπει να ενισχυθεί και ως «Σερίφης στην Άγρια Δύση του Διαδικτύου» και ως φορέας πρόβλεψης μελλοντικών τεχνολογιών, στελεχωμένος με δυναμικό εφάμιλλης, αν όχι ανώτερης, τεχνογνωσίας και ειδικών γνώσεων σε σχέση με τις εταιρείες τις οποίες ελέγχει.¹⁰⁰

Τον Οκτώβριο του 2018, ο ICO επέβαλε στο Facebook πρόστιμο ύψους 500.000 βρετανικών λιρών, αρκετά αυστηρό για τα προβλεπόμενα βάσει της νομοθεσίας που ίσχυε πριν την εφαρμογή του Γενικού Κανονισμού Προσωπικών Δεδομένων,¹⁰¹ επειδή η πλατφόρμα παραχώρησε σε εταιρείες εφαρμογών τη δυνατότητα πρόσβασης στα προσωπικά δεδομένα των χρηστών, και επομένως των φίλων τους και των φίλων αυτών, χωρίς τη συνειδητή συγκατάθεσή τους.¹⁰² Αναλύοντας την κατάθεση του στελέχους του Facebook, Richard Allan, ο ICO εκτίμησε ότι «εκτός εάν υπάρχει νομική πρόβλεψη που να τους υποχρεώνει [σ.σ. το Facebook] σε αλλαγή του επιχειρηματικού τους μοντέλου και των πρακτικών τους, οι ίδιοι δεν πρόκειται να το κάνουν».¹⁰³ Δεδομένης και της προοπτικής συγχώνευσης σε μία ενιαία τεχνική υποδομή των εφαρμογών Messenger, Instagram και WhatsApp, οι οποίες αριθμούν περισσότερους των 2,6 δισεκατομμυρίων χρηστών, καταλαβαίνει κανείς τον κίνδυνο που προκαλεί η μαζική αύξηση της κλίμακας διαμοιρασμού των δεδομένων τους.

---

¹⁰⁰ Βλ. https://publications.parliament.uk/pa/cm201719/cmselect/cmcomeds/1791/179105.htm#_idTextAnchor011.

¹⁰¹ Πριν εφαρμοστεί ο Γενικός Κανονισμός Προσωπικών Δεδομένων, το Μάιο 2018, η ισχύουσα νομοθεσία για τα προσωπικά δεδομένα, στο Ηνωμένο Βασίλειο, ήταν ο νόμος Data Protection Act (1998).

¹⁰² Πηγή <http://data.parliament.uk/writtenevidence/committeeevidence.svc/evidencedocument/digital-culture-media-and-sport-committee/disinformation-and-fake-news/oral/92924.html>.

¹⁰³ Όπως παραπάνω.

4.2. Κώδικας Δεοντολογίας και νέος φορέας για το Διαδίκτυο: «Η εποχή της αυτορρύθμισης τελείωσε»¹⁰⁴

Μια από τις βασικές προτάσεις της έκθεσης, η θέσπιση δεσμευτικού Κώδικα Δεοντολογίας και ενός νέου ανεξάρτητου φορέα αρμόδιου για την αντιμετώπιση επιβλαβούς και παράνομου περιεχόμενο στο διαδίκτυο, κατατέθηκε στη Βρετανική Βουλή σε μια χρονική συγκυρία κατά την οποία η παγκόσμια κοινότητα είχε συγκλονιστεί παρακολουθώντας σε ζωντανή μετάδοση την πολύνεκρη επίθεση που προκάλεσε Αυστραλός υπήκοος σε δύο τεμένη στη Νέα Ζηλανδία (Hoyle, Pannett, Taylor & Taylor, 2019). Σε κλίμα ιδιαίτερα φορτισμένο, οι κυβερνήσεις της Νέας Ζηλανδίας και της Αυστραλίας, έκαναν έκκληση για ανάγκη βελτίωσης της νομοθεσίας των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και αυστηροποίηση των ποινών στο διαδίκτυο. Βάσει, λοιπόν, της βρετανικής πρότασης, και στο ίδιο πνεύμα με τις χώρες αυτές, το Υπουργείο για το Ψηφιακό Περιεχόμενο, εξήγγειλε (Scroxton, 2019) τη δημιουργία ενός ενιαίου ρυθμιστικού φορέα αποκλειστικά για το διαδίκτυο, με στόχο τη συγκέντρωση σε ένα ισχυρό, περιεκτικό νομοθετικό πλαίσιο των ζητημάτων που σχετίζονται με το διαδίκτυο, αντιμετωπίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη μέχρι τώρα πολυδιάσπασή τους σε διαφορετικούς φορείς.¹⁰⁵

Όπως επισημαίνει η σχετική έκθεση, ο ανεξάρτητος φορέας διαχείρισης διαδικτυακού περιεχομένου θα εποπτεύει την ορθή εφαρμογή ενός δεσμευτικού Κώδικα Δεοντολογίας για το τι συνιστά επιβλαβές και παράνομο περιεχόμενο που μεταδίδεται μέσω των τεχνολογικών πλατφορμών, οι οποίες θα πρέπει να αποσύρουν το περιεχόμενο αυτό, μόλις λάβουν σχετική πληροφόρηση. Ο νέος φορέας θα έχει την εξουσία να επιβάλλει αυστηρά πρόστιμα στις πλατφόρμες, σε περίπτωση παραβίασης των κανόνων προστασίας των χρηστών και των προσωπικών τους δεδομένων. Ο Κώδικας Δεοντολογίας θα διέπεται από τις αρχές και τους κανόνες που προβλέπει ο βρετανικός Νόμος Επικοινωνιών του 2003,¹⁰⁶ ο οποίος ρυθμίζει ζητήματα λειτουργίας και περιεχομένου των ραδιοτηλεοπτικών υπηρεσιών, καθώς και

---

¹⁰⁴ Η φράση αυτή ανήκει στον υφυπουργό Ψηφιακού Περιεχομένου, Jeremy Wright, στη διάρκεια συνέντευξής του στη Wall Street Journal, ο οποίος κάλεσε και άλλες χώρες, και τις Η.Π.Α., να εξετάσουν τη δυνατότητα θέσπισης ανάλογου φορέα. Πηγή: <https://www.wsj.com/articles/u-k-moves-to-end-self-regulation-for-tech-firms-11554678060?mod=searchresults&page=1&pos=5>.

¹⁰⁵ Όπως αναφέρεται στην Έκθεση της βρετανικής κοινοβουλευτικής Επιτροπής, οι ανεξάρτητες αρχές για την τήρηση των κανόνων που διέπουν το περιεχόμενο, τα δεδομένα και τους κώδικες δεοντολογίας, είναι η Ofcom, αρμόδια για τις τηλεοπτικές υπηρεσίες και τις τηλεπικοινωνίες, η Advertising Standards Authority, το Γραφείο Επιτρόπου για την Πληροφορία (Information Commissioner's Office - ICO), η Επιτροπή Εκλογών (Electoral Commission) και η αρχή για τον ανταγωνισμό και την αγορά (Competition and Markets Authority).

¹⁰⁶ Διαθέσιμος σε: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/21/contents>.

προστασίας των καταναλωτών. Στη φαρέτρα εξουσιών του ανεξάρτητου φορέα διαχείρισης διαδικτυακού περιεχομένου που προτείνεται στην έκθεση της βρετανικής Επιτροπής, θα περιλαμβάνεται και ο έλεγχος των δεδομένων που χειρίζονται οι πλατφόρμες για τους χρήστες τους, η πρόσβαση στους μηχανισμούς ασφαλείας και τους αλγορίθμους που χρησιμοποιούν οι πλατφόρμες, προκειμένου να διαπιστωθεί η ορθή τήρηση των αρχών διαφάνειας και λογοδοσίας, καθώς και η διαχείριση καταγγελιών χρηστών εξαιτίας αθέμιτων πρακτικών των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Οι αρμοδιότητες του νέου ρυθμιστικού φορέα περιγράφονται λεπτομερώς στη Λευκή Βίβλο με τον τίτλο Online Harms,¹⁰⁷ που δημοσίευσε η βρετανική κυβέρνηση τον Απρίλιο του 2019 και έθεσε προς δημόσια διαβούλευση μέχρι τον Ιούλιο του 2019. Ειδικότερα, η Λευκή Βίβλος εισάγει μια νέα υποχρέωση επιμέλειας¹⁰⁸ την οποία θα πρέπει ο νέος ρυθμιστικός φορέας να επιβάλλει, με βάση την αρχή της αναλογικότητας, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (π.χ. Facebook, Twitter), στις υπηρεσίες ανταλλαγής μηνυμάτων (π.χ. SnapChat), στους δημόσιους χώρους διαδικτυακών συζητήσεων, στις μηχανές αναζήτησης, ακόμη και στις πλατφόρμες διαδικτυακών παιχνιδιών, για τυχόν δραστηριότητες και περιεχόμενο που μπορεί «να απειλούν τον τρόπο ζωής στο Ηνωμένο Βασίλειο», όπως για παράδειγμα τη διασπορά παραπληροφόρησης και ψευδών ειδήσεων. Οι κριτικές στη Λευκή Βίβλο είναι ανάμεικτες. Άλλες υποστηρίζουν ότι υποδαυλίζει τη διαδικτυακή λογοκρισία και παρεμποδίζει την ελευθερία του λόγου, ενώ άλλες θεωρούν ότι είναι απαραίτητο εργαλείο λόγω της γρήγορης εξάπλωσης του παράνομου και απαράδεκτου περιεχομένου στο διαδίκτυο, γεγονός που υπονομεύει τη δημοκρατία, την εθνική ασφάλεια και την ασφάλεια των χρηστών (Baxter, 2019).

4.3. Οι αντιδράσεις στο νέο φορέα και στον Κώδικα Δεοντολογίας

Οι μεγάλες εταιρείες, όπως η Google και το Facebook, φάνηκαν θετικές στην πρόταση του νέου φορέα για το διαδίκτυο, σημειώνοντας ότι και οι ίδιες εργάζονται σκληρά για την παρεμπόδιση παράνομου και επιβλαβούς περιεχομένου στις πλατφόρμες τους, μέσω της χρήσης αυτοματοποιημένων μηχανισμών τεχνητής νοημοσύνης (Schechner & Olson, 2019). Τόνισαν, όμως, ότι η πρόταση αυτή θα πρέπει να γίνει πιο συγκεκριμένη, να μην οδηγήσει στην

¹⁰⁷ Διαθέσιμη σε: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/793360/Online_Harms_White_Paper.pdf.

¹⁰⁸ Για την έννοια του όρου, βλ. υποσημείωση 76, σελίδα 37.

υπερρύθμιση, να σχεδιαστεί κατά τρόπο ώστε να μην εμποδίζει την καινοτομία και να βρει το σημείο ισορροπίας μεταξύ των κανόνων εποπτείας περιεχομένου και της πιο φιλελεύθερης προσέγγισης της Silicon Valley ως προς την επιχειρηματική ελευθερία και την ελευθερία του λόγου. Άλλες ομάδες συμφερόντων υποστηρίζουν ότι οι πρόσθετες ρυθμίσεις που επιδιώκει να επιβάλει ιδίως η Ευρώπη, θα επιβράδυναν τη δυτική οικονομία και θα την άφηναν πίσω στην τεχνολογική κούρσα με την Κίνα (Schechner & Olson, 2019).

Ως προς τον Κώδικα Δεοντολογίας, την άποψη να αποσαφηνιστεί τι ορίζεται ως επιβλαβές περιεχόμενο στο διαδίκτυο, έχει και η βρετανική MKO Index on Censorship,¹⁰⁹ τονίζοντας ότι δεν έχει διατυπωθεί, μέχρι στιγμής, ένας ορισμός για το τι συνιστά επιβλαβές περιεχόμενο, πέραν των ορισμών εκείνων που αναφέρονται στον παράνομο λόγο ή έκφραση (όπως ο ρατσιστικός λόγος, ο οποίος υποκινεί σε βία ή μίσος εναντίον ομάδων με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή). Η MKO επισημαίνει την ανάγκη προσεκτικής εξέτασης νομοθετικών μέτρων, καθώς υπάρχει το ενδεχόμενο αυτά να λειτουργήσουν περιοριστικά στο δικαίωμα ελευθερίας της έκφρασης. Ο οργανισμός επαλήθευσης ειδήσεων Fullfact υποστήριξε ότι οποιαδήποτε πρωτοβουλία κατάρτισης δεσμευτικού κώδικα θα πρέπει να στηρίζεται στο διάλογο με την κοινωνία, την αγορά και τις δημόσιες αρχές, καθώς και ότι οι συντάκτες του Κώδικα θα πρέπει να είναι ειδικευμένοι στο πεδίο της τεχνολογίας.¹¹⁰ Ο διευθυντής έρευνας στο Ινστιτούτο Reuters για τη Μελέτη της Δημοσιογραφίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, Rasmus Kleis Nielsen, αμφισβήτησε τον δημοκρατικό χαρακτήρα της πρόβλεψης που εισάγει ο Κώδικας για εποπτεία του 'ποιοτικού' ειδησεογραφικού περιεχομένου από έναν ρυθμιστικό φορέα, διατυπώνοντας και το ερώτημα για το ποιος και βάσει ποιων κριτηρίων θα καθορίσει τι συνιστά ποιοτικό περιεχόμενο.¹¹¹

---

¹⁰⁹ Βλ. <https://www.indexoncensorship.org/2019/02/wider-definition-of-harm-can-be-manipulated-to-restrict-media-freedom/>.

¹¹⁰ @FullFact Twitter thread, 18.2.2019. Διαθέσιμο στο Twitter.

¹¹¹ Βλ. Σχετικό άρθρο στον Economist. Διαθέσιμο σε <https://www.economist.com/britain/2019/02/16/should-the-government-determine-what-counts-as-quality-journalism>.

Κεφάλαιο πέμπτο

Οι πολιτικές των Η.Π.Α.

Οι νομοθετικές προσπάθειες της Ευρώπης για τη θέσπιση αυστηρού πλαισίου αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης έχουν αρκετές φορές αντιμετωπιστεί με δυσπιστία, αν όχι με δυσαρέσκεια από τις Η.Π.Α., κυρίως για δύο λόγους: ο πρώτος είναι η αντίληψη σημαντικής μερίδας των αμερικανικών ΜΜΕ ότι τυχόν επιβολή μέτρων αποτροπής της παραπληροφόρησης στις διαδικτυακές πλατφόρμες θα περιορίζει την ελευθερία της έκφρασης, ευνοώντας τη λογοκρισία,^{112|113|114} ενώ ο δεύτερος λόγος αφορά στις επισημάνσεις περί προκλήσεων και εμποδίων που θέτει η μορφή διακυβέρνησης της Ε.Ε., δεδομένης της δυσκολίας επίτευξης ομοφωνίας για ένα ενιαίο κεντρικό νομοθετικό πλαίσιο. Η διευθύντρια του τμήματος Τεχνολογίας, Μέσων και Επικοινωνίας, Anya Schiffrin του Columbia University School of International and Public Affairs θεωρεί ότι η Ε.Ε. βρίσκεται ενώπιον ενός διλήμματος: πολλά κράτη-μέλη της έχουν ήδη προγραμματίσει νομοθετικές ρυθμίσεις, ωστόσο, θα πρέπει παράλληλα να επιτευχθεί ομοφωνία για τη θέσπιση ενός πλαισίου το οποίο θα εφαρμόζεται σε όλη την Ε.Ε. (Schiffrin, 2017).

5.1. Η διευρυμένη προστασία της ελευθερίας της έκφρασης

Η ελευθερία της έκφρασης στις Η.Π.Α., όπως και το σύνολο των ελευθεριών, συνιστά αρνητική ελευθερία, δηλαδή θέτει απαγορεύσεις στο κράτος, σε αντίθεση με την Ευρώπη, όπου νομικά αντιμετωπίζεται ως θετική ελευθερία, επιβάλλοντας στο κράτος υποχρεώσεις για την αποτελεσματική της προστασία (Zoller, 2009 & Dickson, 2010). Βάσει αυτής της συνθήκης, το Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α. έχει επανειλημμένως αποφανθεί¹¹⁵ ότι ο κίβδηλος λόγος απολαμβάνει της πλήρους προστασίας (Zoller, 2009) δυνάμει της Πρώτης Τροποποίησης του Αμερικανικού Συντάγματος η οποία εγγυάται την ελευθερία της έκφρασης και του τύπου.¹¹⁶

Το Ανώτατο Δικαστήριο έχει, επιπλέον, καθορίσει συγκεκριμένα είδη λόγου τα οποία

---

¹¹² U.S. News <https://www.usnews.com/news/best-states/west-virginia/articles/2018-08-21/the-latest-trump-prefers-fake-news-to-censored-social-media>.

¹¹³ Boston Herald <https://www.bostonherald.com/2018/07/14/real-danger-not-fake-news-its-censorship/>.

¹¹⁴ National Review <https://www.nationalreview.com/corner/fake-news-real-censorship/>.

¹¹⁵ Για παράδειγμα βλ. απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των Η.Π.Α., το 2011. United States v. Alvarez, διαθέσιμη σε: <https://www.supremecourt.gov/opinions/11pdf/11-210d4e9.pdf>.

¹¹⁶ U.S. Constitution - Amendment 1, Freedom of Religion, Press, Expression. Διαθέσιμο σε: https://usconstitution.net/xconst_Am1.html.

εξαιρούνται από τις πρόνοιες της Πρώτης Τροποποίησης και είναι τα εξής: ο χυδαίος λόγος, η λογομαχία (αισχρολογία, απειλές, λόγος που υποκινεί σε βία), η συκοφαντία, η παιδική πορνογραφία και η υποκίνηση σε άνομες πράξεις (Vojak, 2017). Θεμελιώδης αρχή της Πρώτης Τροποποίησης, η οποία εξηγεί και τη μακρά παράδοση του μοντέλου της αγοράς στις Η.Π.Α., είναι η ουδετερότητα του κράτους στην ‘αγορά ιδεών’, η αρχή δηλαδή ότι ‘η καλύτερη δοκιμή της αλήθειας είναι η δύναμη που έχει η σκέψη να γίνει αποδεκτή από μόνη της στον ανταγωνισμό της αγοράς’.¹¹⁷ Όλες οι ιδέες είναι ίσες, καθώς αντανakλούν την ισότητα και αυτονομία των πολιτών που τις εκφράζουν (Post, 2011). Η διευρυμένη προστασία της ελευθερίας του λόγου αποτελεί και την αιτία αδυναμίας των αμερικανικών θεσμών να θέσουν διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην αλήθεια και το ψεύδος (Strauss, 1991).

Στην ίδια συνταγματική προστασία στις Η.Π.Α. υπάγεται και η ρητορική μίσους, όπως για παράδειγμα, η άρνηση του ολοκαυτώματος ή ο χαιρετισμός των νεοναζί, γεγονός που σημαίνει ότι η Πρώτη Τροποποίηση αποτελεί το πλέον προστατευτικό πλαίσιο για τη ρητορική μίσους παγκοσμίως (Volokh, 2017 & Nossel, 2017). Στη διαπίστωση αυτή συνηγορεί και η πρώτη απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Η.Π.Α. που καθόρισε την ελευθερία του λόγου στο διαδίκτυο (Spitzer, 2018), στην πολύκροτη δίκη Reno εναντίον ACLU¹¹⁸, σύμφωνα με την οποία, η έκφραση στο διαδίκτυο προστατεύεται από την Πρώτη Τροποποίηση του Συντάγματος, κατά τρόπο συγκρινόμενο με την αντίστοιχη προστασία που απολαμβάνουν τα έντυπα μέσα (Eko, 2008). Υποστηρίζοντας μια πιο προωθημένη άποψη, ο Jeremy Harris Lipschutz (2018), επισημαίνει ότι η ελευθερία της έκφρασης θα πρέπει να είναι απόλυτη και να διαχωρίζεται από την ποινικά κολάσιμη σ/χυμπεριφορά, όπως η διακίνηση υλικού παιδικής πορνογραφίας, οι βίαιες πράξεις και όχι οι βίαιες εκφράσεις, οι πράξεις τρομοκρατίας ή στασιασμού και όχι ο λόγος που εμπεριέχεται στις πράξεις αυτές. Οι μορφές λόγου που υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο και μπορεί να θεωρηθούν ως ψευδής λόγος αφορούν περιπτώσεις όπου η πρόκληση

---

¹¹⁷ Βλ απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των Η.Π.Α. 250 U.S. 616 Abrams v. United States (No. 316). Η απόφαση εκδόθηκε στις 21.10.1919. Διαθέσιμη σε: <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/250/616>.

¹¹⁸ Η υπόθεση Reno εναντίον ACLU αφορά στη δικαστική διαμάχη μεταξύ της κυβέρνησης των Η.Π.Α. και της οργάνωσης American Civil Liberties Union για το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου στον κυβερνοχώρο, το οποίο, σύμφωνα με την ACLU, καταστρατηγείται από τις διατάξεις της Communications Decency Act (CDA), κυρίως εκείνες που απαγορεύουν την -εις γνώση του παρόχου- μετάδοση ‘απρεπούς’ ή ‘καταφανώς προσβλητικού’ περιεχομένου, στο οποίο έχουν πρόσβαση άτομα κάτω των 18. Το Ανώτατο Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι οι εν λόγω διατάξεις της CDA παραβιάζουν την ελευθερία του λόγου, η οποία προστατεύεται από την Πρώτη Τροποποίηση. Πηγή: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/521/844/case.pdf>.

βλάβης συνδέεται με περιστατικά συκοφαντικής δυσφήμισης, παραπλανητικής διαφήμισης ή απάτης (Quinn, 2012).

5.2. Νομοθεσία για τις ξένες παρεμβάσεις και τις πολιτικές διαφημίσεις

Το Αμερικανικό Σύνταγμα δεν προβλέπει ρητά την απαγόρευση της ανάμειξης ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας σε περιόδους εκλογών. Ωστόσο, στο Άρθρο 1, εδάφιο 9, με τίτλο Περιορισμοί του Κογκρέσου, απαγορεύεται σε όσους «διατηρούν έμμισθο ή τιμητικό αξίωμα να αποδέχονται δώρα, αποζημιώσεις, αξιώματα ή τίτλους οποιουδήποτε είδους, από Βασιλείς, Πρίγκηπες ή ξένα κράτη, χωρίς τη συγκατάθεση του Κογκρέσου». Μπορεί στη συγκεκριμένη διάταξη να μη γίνεται αναφορά σε ξένες επιρροές κατά τις προεκλογικές περιόδους, ωστόσο, είναι δυνατό ένα λογικό άλμα που θα συμπεριελάμβανε και την περίπτωση των εκλογών.

Στον απόηχο των προεδρικών εκλογών του 2016, το Κογκρέσο ψήφισε, στα τέλη του 2016, νόμο¹¹⁹ για την αντιμετώπιση της ξένης¹²⁰ παραπληροφόρησης και προπαγάνδας. Η θέσπιση του νόμου συνέπεσε με την αναγνώριση της επείγουσας ανάγκης να δημιουργηθεί ένα νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο θα αντιμετωπίζει πιο στοχευμένα την ανάμειξη του ξένου παράγοντα στα προεκλογικά δρώμενα των Η.Π.Α. Προβλέφθηκε, για το λόγο αυτό, η σύσταση κυβερνητικού φορέα για την αντιμετώπιση έξωθεν απειλών παραπληροφόρησης, ειδικά των προερχόμενων από τη Ρωσία και την Κίνα. Ο φορέας αυτός υπάγεται στο Υπουργείο Εξωτερικών και συσπειρώνει όλους τους θεσμικούς φορείς των Η.Π.Α., όπως το Υπουργείο Άμυνας, την Υπηρεσία Πληροφοριών και το Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης, με στόχο την προστασία των αμερικανικών εθνικών συμφερόντων. Μολονότι και η φιλικά διακείμενη προς τη Ρωσία κυβέρνηση του Donald Trump, διέκρινε την ανάγκη συντονισμένης εθνικής δράσης έναντι της ρωσικής παραπληροφόρησης και προπαγάνδας, ωστόσο, ο νόμος αυτός εγείρει ανησυχίες ότι θα έχει αντίκτυπο στην ακεραιότητα της δημοσιογραφικής ανεξαρτησίας και στην αξιοπιστία δημοσιογραφικών οργανισμών, όπως η Φωνή της Αμερικής (Hall, 2017).

Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες των Η.Π.Α. να αποτραπεί η επιρροή του ξένου παράγοντα επεκτείνονται και στο νομοσχέδιο περί Έντιμων Διαφημίσεων (Honest Ads Act). Με αφορμή την έρευνα των αμερικανικών αρχών για τη ρωσική οικονομική ενίσχυση πολιτικών διαφημίσεων, κατά την προεκλογική περίοδο το 2016, τα δύο κόμματα των Δημοκρατικών και

¹¹⁹ Διαθέσιμος σε <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS-114hr5181ih/pdf/BILLS-114hr5181ih.pdf>.

¹²⁰ Με τον όρο 'ξένη' παραπληροφόρηση και προπαγάνδα, ο συγκεκριμένος νόμος διευκρινίζει ότι νοούνται οι ξένες κυβερνήσεις, συμπεριλαμβανομένης της Ρωσίας και της Κίνας.

των Ρεπουμπλικάνων κατέθεσαν τον Οκτώβριο του 2017 το εν λόγω νομοσχέδιο, το οποίο αποσκοπεί στην παρεμπόδιση ξένης ανάμειξης σε προεκλογικές περιόδους και στην ενίσχυση της διαφάνειας στις πολιτικές διαδικτυακές διαφημίσεις. Αυτό σημαίνει ότι γίνεται μια προσπάθεια εναρμόνισης των κανόνων περί διαφάνειας που ισχύουν για την πολιτική διαφήμιση στα έντυπα και στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα¹²¹ με τους αντίστοιχους κανόνες που διέπουν το διαδίκτυο. Συγκεκριμένα, εισάγεται η πρόβλεψη να ‘καταβάλλονται εύλογες προσπάθειες’, ούτως ώστε να διασφαλιστεί ότι οι ξένες χώρες δεν θα προβαίνουν σε ‘άμεσες ή έμμεσες’ αγορές διαφημίσεων (Bertrand, 2017), ενώ οι πλατφόρμες των κοινωνικών μέσων δικτύωσης υποχρεώνονται να αποκαλύπτουν τον τρόπο στόχευσης και το κόστος των διαφημίσεων (Kaye, 2017). Ειδικότερα, οι πλατφόρμες με τουλάχιστον 50 εκατομμύρια χρήστες μηνιαίως, θα πρέπει να διατηρούν δημόσιο αρχείο με όλες τις πολιτικές τους διαφημίσεις, οι οποίες έχουν κόστος μεγαλύτερο των 500 δολαρίων.¹²² Οι επικριτές του νομοσχεδίου αμφισβητούν για τη γνησιότητα των προθέσεων των εμπνευστών του (ένας από τους εμπνευστές του, ο εκλιπών γεροϋσιαστής John McCain, κατηγορείται ότι δεν είχε χρησιμοποιήσει διαφανείς μεθόδους κατά την προεκλογική του εκστρατεία, το 2008), αλλά και για το γεγονός ότι η πολιτική διαφήμιση είναι από τη φύση της χαώδης και συχνά έχει ως σκοπό να επιτείνει τους φόβους (Kaye, 2017).

Επίσης, το Global Engagement Center του Υπουργείου Εξωτερικών των Η.Π.Α. εξουσιοδοτήθηκε, στο πλαίσιο του Νόμου για την Εξουσιοδότηση της Εθνικής Άμυνας, του 2016, να επεκτείνει και εκτός των εθνικών συνόρων των Η.Π.Α. το έργο αποτροπής της προπαγάνδας που προέρχεται από κρατικά κονδύλια.¹²³

5.3. Το πλαίσιο για τους παρόχους υπηρεσιών διαδικτύου (ISPs)

5.3.1. Communications Decency Act - CDA (1996). Ο Νόμος περί Αξιοπρέπειας στις Επικοινωνίες θεσπίστηκε το 1996, ως μέρος του Νόμου περί Τηλεπικοινωνιών, επιδιώκοντας την επιβολή περιορισμών σε περιεχόμενο που θεωρείται απρεπές ή χυδαίο για άτομα κάτω των 18 ετών.¹²⁴ Το τμήμα 230¹²⁵ του Νόμου ή CDA 230 (το οποίο θα μπορούσε να αντιπαραβληθεί

---

¹²¹ Βλ. Federal Election Campaign Act of 1971. Ο Νόμος είναι διαθέσιμος σε: https://transition.fec.gov/pdf/legislative_hist/legislative_history_1971.pdf.

¹²² Βλ. <https://www.warner.senate.gov/public/index.cfm/the-honest-ads-act>.

¹²³ Βλ. <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-114publ92/pdf/PLAW-114publ92.pdf>.

¹²⁴ Ο Νόμος αμφισβητήθηκε από τα ομοσπονδιακά δικαστήρια της Πενσυλβάνια και της Ν. Υόρκης, το 1996, καθώς κρίθηκε ότι παραβιάζει το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης των ενηλίκων. Ένα χρόνο αργότερα, το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε ως αντισυνταγματικές τις διατάξεις του νόμου περί απρέπειας, θεωρώντας ότι

με την ευρωπαϊκή Οδηγία 2000/31/EK για το ηλεκτρονικό εμπόριο) απαλλάσσει τις εταιρείες διαδικτύου από τις υποχρεώσεις που βαρύνουν τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης. Με άλλα λόγια, οι εταιρείες αυτές δεν αντιμετωπίζονται ως εκδότες, δεν φέρουν δηλαδή τη συντακτική ευθύνη για το περιεχόμενο που φιλοξενούν στις πλατφόρμες τους από τρίτα μέρη (άλλους παρόχους υπηρεσιών διαδικτύου ή περιεχόμενο που έχει παραχθεί από χρήστες): έχουν, ωστόσο, την υποχρέωση να αποσύρουν παράνομο περιεχόμενο, μόλις το αντιληφθούν ή κατόπιν σχετικής ειδοποίησης (McBrearty, 2009). Η νομολογία των Η.Π.Α. έχει θεμελιώσει ένα ευρύτατο πεδίο εφαρμογής του Νόμου, στο οποίο εμπίπτουν όχι μόνο οι πάροχοι πρόσβασης στο διαδίκτυο, αλλά και όλες οι υπηρεσίες της κοινωνίας της πληροφορίας (Lee, 2004), όπως υπηρεσίες φιλοξενίας ιστοσελίδων, ιστότοποι κοινωνικής δικτύωσης, διαδικτυακές μηχανές αναζήτησης (Vojak, 2017). Αυτή η ευρεία ασπίδα προστασίας των ενδιαμέσων παρόχων υπηρεσιών διαδικτύου στις Η.Π.Α. εγείρει προβληματισμούς για τα νομικά περιθώρια αντιμετώπισης του φαινομένου της παραπληροφόρησης. Όπως επισημαίνει ο Hwang (2017), ο Νόμος CDA 230 έρχεται σε αντίθεση με τον διάλογο που γίνεται σχετικά με την αναγκαιότητα απόδοσης ευθυνών στις πλατφόρμες οι οποίες φιλοξενούν, για παράδειγμα, δυσφημιστικό περιεχόμενο ή θεωρίες συνωμοσίας που διαδίδουν οι χρήστες τους. Ειδικότερα ως προς την παραπληροφόρηση στο πεδίο της πολιτικής, ο Hwang θεωρεί ότι τυχόν ομοσπονδιακά μέτρα για τους παρόχους που φιλοξενούν πολιτικές διαφημίσεις υποκινούμενες από ξένα κέντρα,¹²⁶ θα προσέκρουαν στις προστατευτικές διατάξεις του Νόμου CDA 230.

Θέλοντας να αντιμετωπίσει την πολιτική απάτη στο διαδίκτυο, η πολιτεία της Καλιφόρνια συνέταξε το 2017 νομοσχέδιο,¹²⁷ βάσει του οποίου η πολιτική κυβερνοαπάτη «με πρόθεση παραπλάνησης, εξαπάτησης ή καταδολίευσης» είναι πράξη παράνομη. Σύμφωνα με το νομοσχέδιο αυτό, ως πολιτική κυβερνοαπάτη ορίζεται, μεταξύ άλλων, η εσκεμμένη ανακατεύθυνση από έναν πολιτικό ιστότοπο σε κάποιον άλλο ή η εσκεμμένη παρεμπόδιση ή άρνηση εξόδου από έναν πολιτικό ιστότοπο μέσω διαφόρων τεχνικών μεθόδων. Το νομοσχέδιο αυτό, το οποίο υποστήριξαν συντηρητικοί και ακροδεξιοί ιστότοποι, απορρίφθηκε από την πρώτη ακρόαση (Vojak, 2017). Ξεσήκωσε, επίσης, θύελλα αντιδράσεων από ΜΚΟ, όπως το

αντιβαίνουν στο πνεύμα της Πρώτης Τροποποίησης. Το 2000, θεσπίστηκε ο Νόμος περί Προστασίας των Παιδιών στο Διαδίκτυο (CIPA), ο οποίος, δύο χρόνια αργότερα κρίθηκε ως συνταγματικός από το Ανώτατο Δικαστήριο.

¹²⁵ Το άρθρο 230 ορίζει ότι «Κανένας πάροχος ή χρήστης μιας διαδραστικής υπηρεσίας ηλεκτρονικών υπολογιστών δεν αντιμετωπίζεται ως εκδότης ή υπεύθυνος οποιασδήποτε πληροφορίας παρέχεται από άλλον πάροχο».

¹²⁶ Βλ. παραπάνω Νομοθεσία για τις ξένες παρεμβάσεις, σελίδα 51.

¹²⁷ Διαθέσιμο σε: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/billCompareClient.xhtml?bill_id=201720180AB1104.

ίδρυμα Electronic Frontier Foundation, που θεώρησε το νομοσχέδιο αντισυνταγματικό, και ιστότοπους κυρίως συντηρητικούς ή ακροδεξιούς, όπως το governmentslaves.info και το Breitbart, που θεώρησαν το νομοσχέδιο καταστροφικό για τον πολιτικό λόγο. Ακόμη, όμως, και στην περίπτωση που το νομοσχέδιο είχε περάσει, θα είχε απορριφθεί από το Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α. ως αντισυνταγματικό (Vojak, 2017). Σε αυτή τη διαπίστωση συγκλίνουν αρκετές αποφάσεις των δικαστηρίων των Η.Π.Α.,¹²⁸ περιλαμβανομένης και της απόφασης του Ανώτατου Δικαστηρίου της Ουάσιγκτον, η οποία χαρακτήρισε αντισυνταγματικό το νόμο που τιμωρεί τον χορηγό πολιτικής διαφήμισης που περιέχει ψευδή λόγο, έστω και προφανώς κακόβουλο (Zenor, 2016).

5.3.2. Η προστασία των προσωπικών δεδομένων. Οι αποκαλύψεις για τις διαρροές προσωπικών δεδομένων εκατομμυρίων Αμερικανών χρηστών, ειδικά με αφορμή την υπόθεση Cambridge Analytica, έχουν φέρει το ζήτημα της προστασίας των προσωπικών δεδομένων και της κυβερνοασφάλειας στο επίκεντρο των συζητήσεων της πολιτικής ελίτ και των διαφόρων οργανώσεων προστασίας καταναλωτή στις Η.Π.Α. Η αμερικανική κοινωνία εμφανίζεται ολοένα και πιο ανήσυχη για τις πολιτικές διαχείρισης των προσωπικών δεδομένων που εφαρμόζουν οι τεχνολογικές πλατφόρμες, όπως δείχνουν έρευνες του Pew Research Center και του TheBestVpn (Smith, 2017 & Mason, 2018). Την ανησυχία της αμερικανικής κοινής γνώμης επιτείνει το γεγονός ότι η νομοθεσία των Η.Π.Α. για τα προσωπικά δεδομένα δεν είναι ενιαία και συνεκτική (Davies, 2018).

Η Ε.Ε., από την πλευρά της, επιδιώκοντας να χτίσει ένα «ασχυρό διατλαντικό νομοθετικό υπόβαθρο»¹²⁹ από κοινού με τις Η.Π.Α., απέναντι στην αυξανόμενη τεχνολογική και οικονομική ισχύ της Κίνας, κάλεσε την κυβέρνηση Trump να θεσπίσει κανόνες για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, ανάλογους με τον ευρωπαϊκό Γενικό Κανονισμό Προσωπικών Δεδομένων, υποστηρίζοντας ότι μόνο έτσι Ε.Ε. και Η.Π.Α. θα μπορούν να ανταλλάσσουν ελεύθερα προσωπικές πληροφορίες που αφορούν στους πολίτες τους, όπως ήδη γίνεται π.χ. μεταξύ Ε.Ε. και Ιαπωνίας, μετά την εμπορική συμφωνία που υπέγραψαν το Δεκέμβριο του

---

¹²⁸ Όπως η απόφαση 281 Care Committee v. Arneson, 638 F.3d 621 (8th Cir. 2011) ή η απόφαση OHIO REV. CODE ANN. § 3517.21(B)(10) (LexisNexis 2013).

¹²⁹ Τη φράση αυτή χρησιμοποίησε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για θέματα Δικαιοσύνης Vera Jourová, κατά την ομιλία της για την κοινή αντιμετώπιση των τεχνολογικών προκλήσεων από την Ε.Ε. και τις Η.Π.Α. Βλ. Δελτίο τύπου http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-19-2119_en.htm.

2018.¹³⁰

Η προστασία των προσωπικών δεδομένων στις Η.Π.Α. ρυθμίζεται σε ομοσπονδιακό και πολιτειακό επίπεδο, ωστόσο, το νομοθετικό πλαίσιο είναι αποσπασματικό και έχει αρκετά κενά (O'Connor, 2018). Οι ομοσπονδιακοί κανόνες αφορούν στην προστασία της ιδιωτικότητας στις οικονομικές συναλλαγές και το ιατρικό απόρρητο, την προστασία των δεδομένων παιδιών κάτω των 13 ετών, καθώς και την αποτροπή αθέμιτων ή παραπλανητικών επιχειρηματικών πρακτικών, ενώ οι πολιτειακοί ρυθμίζουν πιο λεπτομερείς και, σε ορισμένες περιπτώσεις, αυστηρότερες διατάξεις από εκείνες που επιβάλλονται από την κεντρική κυβέρνηση.¹³¹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Νόμος για την Ιδιωτικότητα των Καταναλωτών,¹³² που θέσπισε η πολιτεία της Καλιφόρνια, τον Ιούνιο του 2018, ο οποίος εισάγει μια σειρά από πρόνοιες για τον καταναλωτή, όπως το δικαίωμα να ζητά τη διαγραφή των δεδομένων του, ή να ζητά να ενημερώνεται για το ποια δεδομένα βρίσκονται υπό επεξεργασία και τον τρόπο που αυτά συλλέγονται και διαμοιράζονται, ή να μην επιτρέπει στην εταιρεία να προβαίνει στην πώληση των δεδομένων του. Ο νόμος αυτός, ο οποίος θα τεθεί σε ισχύ το 2020, ακολουθεί, εν πολλοίς, τις προβλέψεις του ευρωπαϊκού Γενικού Κανονισμού Προσωπικών Δεδομένων, ωστόσο, δεν διαθέτει την ευρύτητα των διατάξεων του Κανονισμού (π.χ. αφορά μόνο σε εμπορικές εταιρείες και όχι σε όλους ανεξαιρέτως τους οργανισμούς, ενώ δεν είναι σαφές εάν οι εταιρείες αυτές θα πρέπει να διαθέτουν έδρα στην Καλιφόρνια, καθώς αναφέρεται απλώς σε εταιρείες που «δραστηριοποιούνται οικονομικά στην Καλιφόρνια») (Coos, 2019).

Οι Ρεπουμπλικάνοι επιδιώκουν την κατάργηση της δυνατότητας των πολιτειών να θεσπίζουν ξεχωριστούς νόμους για τα προσωπικά δεδομένα -όπως η παραπάνω νομοθετική πρωτοβουλία της πολιτείας της Καλιφόρνια- υποστηρίζοντας ότι οι διαφορετικοί πολιτειακοί νόμοι μπορεί συχνά να είναι αντικρουόμενοι και να προκαλούν σύγχυση στα άτομα και στις εταιρείες (Neidig, 2019). Αντιθέτως, οι οργανώσεις προστασίας καταναλωτή και προσωπικών δεδομένων υποστηρίζουν ότι η θέσπιση πολιτειακών νόμων αφήνει στη διακριτική ευχέρεια των πολιτειών τη δυνατότητα να αποφασίσουν εάν επιθυμούν αυστηρή νομοθεσία (Neidig, 2019).

Ο εκσυγχρονισμός και η δημιουργία ενιαίου νομικού πλαισίου που θα αντικαταστήσει τους υφιστάμενους κατακερματισμένους νόμους για τα προσωπικά δεδομένα και την

---

¹³⁰ Βλ. δελτίο τύπου παραπάνω.

¹³¹ Data protection 2018, USA, <https://iclg.com/practice-areas/data-protection-laws-and-regulations/usa>.

¹³² California Consumer Privacy Act (CCPA) Διαθέσιμος σε: https://leginfo.ca.gov/faces/billTextClient.xhtml?bill_id=201720180AB375.

κυβερνοασφάλεια, είναι από τα λίγα ζητήματα που βρίσκονται ψηλά στην ατζέντα και των δύο κόμματος του Κογκρέσου (Graham, 2018). Επί του παρόντος, έχει συσταθεί δικομματική επιτροπή η οποία εξετάζει νομοσχέδιο που προώθησαν οι Δημοκρατικοί τον Οκτώβριο του 2018. Το νομοσχέδιο εισάγει τη δυνατότητα των χρηστών να δίνουν πάντοτε τη συναίνεση τους για τη συλλογή των δεδομένων τους, απαγορεύοντας στις εταιρείες να εκμεταλλεύονται εμπορικά τα προσωπικά δεδομένα κατά τρόπο που να βλάπτει τα συμφέροντα των πελατών τους, ενώ προβλέπει την επιβολή προστίμων έως 4% επί του ετήσιου τζίρου στις εταιρείες που παραβιάζουν τις διατάξεις του (Marks, 2018). Οι προβλέψεις του σχεδίου νόμου, ωστόσο, έχουν αποτελέσει αντικείμενο διαφωνιών¹³³ μεταξύ των μελών της επιτροπής, όπως για παράδειγμα η δυνατότητα των χρηστών να ασκούν αγωγή στις εταιρείες (Bartz & Shepardson, 2019).

Τα αυστηρά πρόστιμα που επιβάλλει το νέο νομικό πλαίσιο για τα προσωπικά δεδομένα σε Ε.Ε. και Η.Π.Α. έχουν θέσει σε εγρήγορση τους παγκόσμιους τεχνολογικούς κολοσσούς, οι οποίοι φοβούνται τώρα ότι περισσότερες χώρες θα προβούν στην επιβολή αυστηρών περιορισμών. Καλούν, λοιπόν, τις Η.Π.Α. να θεσπίσουν ομοσπονδιακούς νόμους που θα ισχύουν για όλη την επικράτεια, σε αντίθεση με τους πολιτειακούς, οι οποίοι, λόγω των διαφορών που μπορεί να έχουν μεταξύ τους, προκαλούν ανασφάλεια δικαίου στις εταιρείες (Temple-Raston, 2018). Υπό τις συνθήκες αυτές, εκπρόσωποι της Silicon Valley, κατόπιν πρωτοβουλίας τους, συναντήθηκαν με αξιωματούχους της Ουάσιγκτον, γεγονός που υποδηλώνει το έντονο ενδιαφέρον των εταιρειών του διαδικτύου να λάβουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία θέσπισης της νομοθεσίας για τα προσωπικά δεδομένα (Temple-Raston, 2018).

Κατά πόσο, όμως, μπορεί να είναι γνήσιες οι προθέσεις των τεχνολογικών κολοσσών για περισσότερη ρύθμιση στον τομέα της προστασίας των χρηστών; Μήπως υποκινούνται αποκλειστικά από τα επιχειρηματικά τους συμφέροντα και τη διατήρηση της παντοδυναμίας τους; Ο οικονομολόγος και πολιτικός επιστήμονας Rayan McMaken (2019) είναι ιδιαίτερα καχύποπτος, παραθέτοντας τους λόγους των επιφυλάξεών του. Με αφορμή άρθρο του Mark Zuckerberg στη Washington Post, στο οποίο ο ιδιοκτήτης του Facebook εμφανίζεται πρόθυμος να αναλάβει ενεργό ρόλο στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της νομοθεσίας για το διαδίκτυο, ο McMaken υποστηρίζει ότι αυτή η σπουδή υποκρύπτει την πρόθεση της πλατφόρμας να

---

¹³³ Αν και οι Δημοκρατικοί ξανακέρδισαν την πλειοψηφία στη Βουλή, μετά τις ενδιάμεσες εκλογές του Νοεμβρίου 2018, ωστόσο, είναι λίγες οι πιθανότητες να περάσουν το νέο νομοσχέδιο ως έχει, εξαιτίας διαφωνιών των Ρεπουμπλικάνων, της απαίτησης των Δημοκρατικών για πρόβλεψη επιβολής πιο αυστηρών κυρώσεων στις τεχνολογικές πλατφόρμες και της έλλειψης σαφήνειας των διατάξεών του, γεγονός που αφήνει περιθώρια για υποκειμενική ερμηνεία του νόμου από τις εταιρείες (Marks, 2018).

ισχυροποιήσει την ήδη δεσπόζουσα παρουσία της ακόμη περισσότερο. Η αυστηροποίηση των νόμων συνεπάγεται και αύξηση του κόστους του επιχειρείν και των νομικών εξόδων, ευνοώντας τα μονοπώλια περισσότερο παρά τις μικρότερες εταιρείες,. Το Facebook είναι ένα από αυτά μονοπώλια, με συνέπεια ο λόγος του κατά τις διαβουλεύσεις για τη θέσπιση νομοθεσίας να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα. Τέλος, καταλήγει ο McMaken, το Facebook αποκτά τη δυνατότητα να περιορίσει τον κίνδυνο να εκτεθεί νομικά και να χαλάσει τη δημόσια εικόνα του, γιατί θα μπορεί να επικαλείται τους νομικούς περιορισμούς που ισχύουν, στις περιπτώσεις που οι υπάλληλοί του διαγράφουν περιεχόμενο που θεωρούν ακατάλληλο ή όταν μειώνουν την ορατότητα περιεχομένου με το οποίο δε συμφωνούν.

5.3.3. Η κοινή γνώμη ζητάει περισσότερη θεσμική προστασία. Μπορεί η συνταγματική και νομοθετική προσέγγιση στις Η.Π.Α. για την ελευθερία του λόγου και το καθεστώς λειτουργίας των εταιρειών του διαδικτύου, αντίστοιχα, να διέπεται από φιλελεύθερο πνεύμα και να μην εισάγει στενούς περιορισμούς, ωστόσο, η αμερικανική κοινή γνώμη εμφανίζεται ανήσυχη για την απεριόριστη ελευθερία του λόγου, η οποία μπορεί να λειτουργήσει ως ευλογία αλλά και ως κατάρα, προκαλώντας «ανεπανόρθωτη βλάβη στο έθνος» (Rashid, 2017). Η έρευνα του Trust Barometer Flash Poll,¹³⁴ που διενεργήθηκε μετά την ακροαματική διαδικασία των Google, Twitter και Facebook ενώπιον του Κογκρέσου (31 Οκτωβρίου 2017 - 1 Νοεμβρίου 2017), για το ρόλο τους στη διασπορά παραπληροφόρησης υποκινούμενης από ρωσικά συμφέροντα, κατά τις εκλογές του 2016, έδειξε ότι η πλειοψηφία (54%) των Αμερικανών επιρρίπτει τον ίδιο βαθμό ευθύνης για τη διάδοση ψευδών ειδήσεων στις διαδικτυακές εταιρείες όσο και στη ρωσική κυβέρνηση. Η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων (83%) τάσσεται υπέρ της ανάγκης θέσπισης νόμων και μέτρων για την αποτροπή της παραπληροφόρησης, τους οποίους θα συνοδεύουν προβλέψεις για επιβολή προστίμων στις πλατφόρμες και ενημέρωση του κοινού για τις πηγές του περιεχομένου και των διαφημίσεων που φιλοξενούν. Εντύπωση προκαλεί, όπως επισημαίνει η έρευνα, ότι και οι εταιρείες της Silicon Valley που συμμετείχαν σε αυτήν υποστήριζαν σχεδόν καθολικά (93%) την ανάγκη για περισσότερες ρυθμιστικές πρωτοβουλίες προκειμένου να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο της πολιτικής παραπληροφόρησης.

Ήδη, από το 2013, μετά τις αποκαλύψεις του Edward Snowden για τις πρακτικές εκτεταμένης παρακολούθησης που είχε εφαρμόσει η κυβέρνηση των Η.Π.Α., παρατηρείται

---

¹³⁴ Διαθέσιμη σε: <https://www.slideshare.net/EdelmanInsights/edelman-trust-barometer-special-flash-poll>.

στροφή μιας αυξανόμενης μερίδας της κοινωνίας και της επιστημονικής κοινότητας των Η.Π.Α. προς την ενίσχυση των κανόνων που ρυθμίζουν το διαδίκτυο, προτάσσοντας την ανάγκη επίτευξης ισορροπίας μεταξύ του χώρου στον οποίο θα αναπτύσσεται η ελευθερία του λόγου και του χώρου όπου θα προστατεύονται τα προσωπικά δεδομένα και θα αποτρέπεται ο λόγος μίσους (Rainie, Anderson & Albright, 2017). Δύο έρευνες¹³⁵ του Pew Research Center, που διενεργήθηκαν μετά τις αποκαλύψεις του Snowden, αναδεικνύουν το βαθμό στον οποίο έχει διεισδύσει στο συλλογικό υποσυνείδητο των Αμερικανών η αίσθηση ότι βρίσκονται υπό συνεχή παρακολούθηση. Σχεδόν στο σύνολό τους θεωρούν ότι είναι σημαντικό να γνωρίζουν ποιος ελέγχει ποιες πληροφορίες για τους ίδιους (93% και 90% αντίστοιχα), μόνο το 6% των ερωτηθέντων δηλώνει πεπεισμένο ότι είναι ασφαλή τα προσωπικά του στοιχεία που διατηρούν κρατικοί φορείς, ενώ το 76% και 69% αυτών δεν εμπιστεύεται τα στοιχεία που καταγράφουν από τη διαδικτυακή τους δραστηριότητα οι διαφημιστικές εταιρείες και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αντίστοιχα.

Παρόμοια έρευνα που διεξήγαγε η εταιρεία έρευνας και στατιστικών αναλύσεων SAS,¹³⁶ τον Ιούνιο 2018, αμέσως μετά την υιοθέτηση του Γενικού Κανονισμού Προσωπικών Δεδομένων από την Ε.Ε., έδειξε ότι ένα υψηλό ποσοστό των Αμερικανών (σχεδόν επτά στους δέκα) υποστηρίζει τη θέσπιση νομοθεσίας για την προστασία της ιδιωτικότητας, καθώς ανησυχούν περισσότερο για τη διαχείριση των δεδομένων τους απ' ό,τι λίγα χρόνια νωρίτερα, ενώ το 64% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι επιθυμεί, όπως και οι Ευρωπαίοι, να έχει το δικαίωμα να αφαιρεί ή να διαγράφει τα προσωπικά δεδομένα του. Το δε ποσοστό που εμπιστεύεται τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχει μειωθεί στο μισό (14%) σε σχέση με το ποσοστό που είχε προκύψει στην προαναφερθείσα έρευνα του Pew Research Center, τρία χρόνια πριν.

---

¹³⁵ Διαθέσιμες σε: <https://www.pewinternet.org/2015/05/20/americans-attitudes-about-privacy-security-and-surveillance/>.

¹³⁶ Διαθέσιμη σε: <https://www.sas.com/en/white-papers/data-privacy-110027.html>.

Κεφάλαιο έκτο

Η αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες

6.1. MME και παραπληροφόρηση στην Ελλάδα

Σε ανάλυση ευρημάτων για την Ελλάδα στο πλαίσιο της Έρευνας Ψηφιακών Ειδήσεων (Digital News Report) για το 2018 του Ινστιτούτου Reuters, διαπιστώνεται η πολύ χαμηλή εμπιστοσύνη των Ελλήνων στο ειδησεογραφικό περιεχόμενο. Μόνο το 26% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι εμπιστεύεται τις ειδήσεις των εφημερίδων και των περιοδικών, ενώ το 71% -το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό σε σύνολο 37 χωρών, μετά από αυτό της Βουλγαρίας- δήλωσε ότι ενημερώνεται από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, γεγονός ωστόσο που έρχεται σε αντίφαση με το πολύ χαμηλό ποσοστό εμπιστοσύνης του ελληνικού κοινού προς τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, το οποίο δεν ξεπερνάει το 22%. Ενδιαφέρον αποτελεί ότι μόνο το 6% (τελευταία θέση ανάμεσα στις 37 χώρες του δείγματος) των Ελλήνων χρηστών έχει πληρώσει για ειδήσεις στο διαδίκτυο, ενώ το 42% (πρώτη θέση) χρησιμοποιεί λογισμικό αποκλεισμού εμφάνισης διαφημίσεων (ad-blocking).

Με σκοπό την αναζήτηση περισσότερων στοιχείων για το επίπεδο παραπληροφόρησης στην Ελλάδα σε συνάρτηση με τις ιδιαίτερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στη χώρα, απευθυνθήκαμε στον κ. Θοδωρή Γεωργακόπουλο, διευθυντή Περιεχομένου στον Οργανισμό έρευνας και ανάλυσης διαΝΕΟσις. Ο κ. Γεωργακόπουλος σημείωσε ότι η αξιολόγηση του βαθμού αξιοπιστίας των ΜΜΕ είναι εξαιρετικά προβληματικό θέμα, δεδομένου ότι εξαρτάται από παράγοντες όπως το ποιος φορέας διενεργεί την αξιολόγηση, βάσει ποιων κριτηρίων, για ποιους σκοπούς κ.λπ. Πρόσθεσε, πάντως, ότι υπάρχουν ανεξάρτητα websites (fact-checkers) στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, των οποίων οι κατά περίπτωση αξιολογήσεις συνιστούν χρήσιμη υπηρεσία. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ψευδούς είδησης που διακινήθηκε στο ελληνικό διαδίκτυο, με αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία, ο εκπρόσωπος της διαΝΕΟσις αναφέρθηκε το αντιεμβολιαστικό κίνημα και την παλιότερη υπόθεση του νερού του Καματερού, την οποία χαρακτήρισε ως την πιο κραυγαλέα υπόθεση fake news με τραγικές συνέπειες στην ελληνική κοινωνία.

Αναφορικά με το κατά πόσον έχει επηρεάσει η κρίση την εξάπλωση της παραπληροφόρησης στην Ελλάδα, ο κ. Γεωργακόπουλος εκτίμησε ότι το πρόβλημα των κινήτρων (η ανάγκη για πολλά κλικ, οι clickbait τίτλοι και η έμφαση σε αρνητικές ή

εντυπωσιακές ειδήσεις) υπήρχε και πριν από την κρίση. Πρόσθεσε ότι τα ελληνικά ΜΜΕ, κατά κανόνα, ποτέ δεν έδιναν έμφαση στην αξιοπιστία, καθώς σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν παρά οχήματα για την εξυπηρέτηση άλλων συμφερόντων των εκδοτών και, συνεπώς, ποτέ δεν «εκπαίδευσαν» τους Έλληνες αναγνώστες να απαιτούν και να διεκδικούν την αντικειμενική αλήθεια από τα ειδησεογραφικά μέσα που χρησιμοποιούν.

Ο εκπρόσωπος της διαΝΕΟσις εκτίμησε ότι η ρύθμιση και τυχόν παρεμβάσεις για το φαινόμενο της παραπληροφόρησης θα πρέπει να είναι έργο διεθνών οργανισμών, όπως η Ε.Ε., και όχι μεμονωμένων χωρών, προσθέτοντας ότι αποτελεσματικές λύσεις μπορούν να υπάρξουν μόνο με την ανάπτυξη τεχνικών λύσεων από την πλευρά των εταιρειών τεχνολογίας που διαχειρίζονται τις πλατφόρμες. Τέλος, σε ερώτησή μας για τυχόν έρευνες του Οργανισμού στον τομέα της αντιμετώπισης κρουσμάτων κυβερνοεπίθεσης, ο κ. Γεωργακόπουλος μας παρέπεμψε σε σχετική έρευνα της διαΝΕΟσις για την προστασία των κρίσιμων υποδομών της χώρας, στην οποία περιλαμβάνεται πρόταση για την εφαρμογή μιας Ολοκληρωμένης Πολιτικής Κυβερνοασφάλειας της Ελλάδας.¹³⁷

6.1.1. Κανόνες αυτοδέσμευσης αντί νομοθεσίας. Στην Ελλάδα, η μείζων πρόκληση για τον περιορισμό της εμπατικής κυριαρχίας των επιλεγόμενων *bullshits* και των *bullshitters*, όπως έχουν χαρακτηριστεί από τον αρμόδιο υφυπουργό Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, κ. Λευτέρη Κρέτσο,¹³⁸ είναι η θεσμική προστασία της ιδιότητας του πολίτη και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο ψηφιακό περιβάλλον, σε συνδυασμό με την ενίσχυση της τεκμηριωμένης ερευνητικής δημοσιογραφίας και τη δημιουργία κριτικά σκεπτόμενων πολιτών, οι οποίοι «όχι μόνο καταναλώνουν, αλλά και συμμετέχουν στο δημόσιο βίο παράγοντας το δικό τους περιεχόμενο». Η κυβερνητική πολιτική τάσσεται προς το παρόν υπέρ μιας στρατηγικής εφαρμογής ρυθμίσεων ήπιου δικαίου, με αυτοδεσμευτικό χαρακτήρα, θεωρώντας ότι η θέσπιση σκληρής νομοθεσίας θα μπορούσε να οδηγήσει τους δημοσιογράφους και τα δικτυακά μέσα

---

¹³⁷ Η έρευνα είναι διαθέσιμη σε: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/06/infrastructure_paradoteo3_version_020616_2.pdf.

¹³⁸ Ο κ. Κρέτσος, επικαλούμενος σχετική ανάλυση του βραβευμένου με Pulitzer δημοσιογράφου της Guardian, James Ball, χαρακτηρίζει τις ψευδείς ειδήσεις ως *bullshits* ή αλλιώς ανοησίες και *bullshitters* όσους τις διαδίδουν, αφελώς ή εσκεμμένα, στα ψηφιακά μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Πηγή: <https://www.businessnews.gr/article/139676/kretsos-ypsilo-kostos-tis-viral-anartisis-kai-ta-fake-news>.

στην αυτολογοκρισία και εντέλει να περιορίσει την ελευθερία του λόγου.¹³⁹ Για το λόγο αυτό, υποστηρίζει τον ευρύ διάλογο μεταξύ δημοσιογραφικών ενώσεων, πλατφορμών και της κοινωνίας των πολιτών, με σκοπό την κατάρτιση ενός κώδικα δεοντολογίας που θα πρέπει να διέπει το διαδίκτυο.¹⁴⁰

Ένα πρώτο βήμα για την κατάρτιση κώδικα δεοντολογίας, σύμφωνα με την κυβέρνηση, αποτελεί η θέσπιση του μητρώου για τα δικτυακά μέσα (Μητρώου Online Media)¹⁴¹, με στόχο την ενίσχυση της διαφάνειας και την προστασία της ελευθεροτυπίας στα δικτυακά ειδησεογραφικά μέσα. Η εγγραφή των ειδησεογραφικών μέσων στο μητρώο είναι εθελοντική και αφορά στις νόμιμες επιχειρήσεις δικτυακού ειδησεογραφικού περιεχομένου, με έδρα την Ελλάδα. Τα κίνητρα για την ένταξη στο μητρώο που προσφέρονται μέσω της πρωτοβουλίας αυτής είναι η δυνατότητα πρόσβασης στην κρατική διαφήμιση και ο εντοπισμός λογοκλοπής περιεχομένου, μέσω ειδικού λογισμικού.¹⁴²

Σε συνέντευξη που μας παραχώρησε ο υφυπουργός Λευτέρης Κρέτσο, για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας,¹⁴³ σημείωσε την πρόθεση της Ελλάδας να ενθαρρύνει μέτρα αυτοδεσμευτικού χαρακτήρα για την παραπληροφόρηση, επαναλαμβάνοντας την ελληνική θέση που είχε υποστηρίξει στις Βρυξέλλες, σε σχετική συζήτηση πολιτικής (policy debate) των υπουργών Πολιτισμού και Οπτικοακουστικών του Συμβουλίου της Ε.Ε., το Νοέμβριο του 2018.¹⁴⁴ Η ελληνική κυβέρνηση, σύμφωνα με τον κ. Κρέτσο, συντάσσεται με την πολιτική ήπιας ρύθμισης της Ε.Ε., ακολουθώντας «το δρόμο της συναίνεσης και της συνεργασίας με τις μεγάλες ηλεκτρονικές πλατφόρμες, μέσω των οποίων γίνεται η διακίνηση των ψευδών ειδήσεων». Δεν απέκλεισε, ωστόσο, το ενδεχόμενο θέσπισης νομοθετικών ρυθμίσεων, εάν αυτό κριθεί αναγκαίο, και μάλιστα σε παγκόσμιο επίπεδο, προκειμένου να αποφευχθεί ο νομικός κατακερματισμός και

---

¹³⁹ Λ. Κρέτσο: “Μπορούμε να σταματήσουμε τη ρητορική μίσους και τη διασπορά ψευδών ειδήσεων;”, *efsyn.gr* (χ.χ.). Διαθέσιμο σε: <http://www.efsyn.gr/arthro/mporoyme-na-stamatisoyme-ti-ritoriki-misoys-kai-ti-diaspora-pseydon-eidiseon>.

¹⁴⁰ «‘Φρένο’ στην κρατική διαφήμιση σε παράνομες επιχειρήσεις του διαδικτύου». Διαθέσιμο σε: <https://www.facebook.com/praktoreioFM/posts/1157071410980734:0>.

¹⁴¹ Υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, Μητρώο Online Media. Διαθέσιμο σε: <http://emedia.media.gov.gr/>.

¹⁴² Υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, Παρουσίαση του Μητρώου Επιχειρήσεων Ηλεκτρονικών Μέσων Ενημέρωσης. Διαθέσιμο σε: <https://media.gov.gr/parousiasi-tou-mitroou-epicheiriseon-ilektronikon-meson-enimerosis/>.

¹⁴³ Οι ερωτήσεις της συνέντευξης βρίσκονται στο Παράρτημα της παρούσας εργασίας.

¹⁴⁴ Council of the European Union, “Education, Youth, Culture and Sport Council, 26-27/11/2018”. Διαθέσιμο σε: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/eysc/2018/11/26-27/>.

να επιτευχθεί ένα εναρμονισμένο και στιβαρό θεσμικό πλαίσιο.

Ως θεμελιώδη συνθήκη για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης, ο κ. Κρέτσος θεώρησε τον επαναπροσδιορισμό της συνεργασίας μεταξύ πολιτείας, αρμόδιων ρυθμιστικών αρχών (εν προκειμένω, του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης), κοινωνίας και αγοράς (των τεχνολογικών κολοσσών του διαδικτύου, γνωστών και ως GAFAM ή GAFAN¹⁴⁵), με στόχο τη διαμόρφωση μιας πιο αρμονικής και λειτουργικής σχέσης μεταξύ τους. Από τη συνεργασία αυτή δεν θα πρέπει να απουσιάζουν και οι ασιατικοί κολοσσοί της πληροφορικής (Baidu, Alibaba και Tencent), των οποίων η καλπάζουσα οικονομική διεξόδωση στην παγκόσμια αγορά απειλεί ευθέως την ψηφιακή κυριαρχία των GAFAM, ενώ αφήνει την Ευρώπη πίσω στην κούρσα της τεχνολογικής καινοτομίας.

Η μέριμνα της πολιτείας για τη ρύθμιση του διαδικτύου, σύμφωνα με τον κ. Κρέτσο, θα πρέπει να επιδιώκει όσο γίνεται περισσότερο να συμβαδίζει με τις συνεχείς και ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις και να θέτει ως προτεραιότητα την προστασία των δημοκρατικών θεσμών και την παρεμπόδιση της υποκατάστασής τους από ένα ελκυστικό ψηφιακό οικοσύστημα διάδρασης και συνδιαλλαγής που προσφέρουν οι ψηφιακές εφαρμογές και τα εργαλεία των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Εξίσου σημαντική, για τον υφυπουργό, είναι η προστασία της ιδιότητας του πολίτη και όχι η διολίσθησή του σε απλό χρήστη ψηφιακών υπηρεσιών και καταναλωτή. Δεδομένου ότι η απόκτηση και διαχείριση των προσωπικών δεδομένων αποτελεί το 'πετρέλαιο του 21^{ου} αιώνα', θα πρέπει οι πολιτικές προστασίας τους να δεσμεύουν τις εταιρείες του διαδικτύου με την τήρηση της διαφάνειας και της λογοδοσίας. Ο κ. Κρέτσος πρόσθεσε ότι η αποτελεσματικότερη και συνεκτικότερη εφαρμογή των πολιτικών αυτών θα είναι δυνατή εάν αυτές ρυθμιστούν ενιαία σε παγκόσμιο επίπεδο, χωρίς, ωστόσο, να απειλείται η ελευθερία του λόγου και το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα.

Η Ελλάδα, επιπλέον, υποστηρίζει την προώθηση πολιτικών στήριξης των έντυπων ΜΜΕ, όπως τόνισε ο κ. Κρέτσος, δηλαδή της εξαίρεσής τους από τυχόν δημοσιονομικούς περιορισμούς, καθώς και τη συντονισμένη συμμετοχή των δημόσιων τηλεοράσεων όλης της Ευρώπης στην διαμόρφωση δικτύου ανεξάρτητων οργανισμών επαλήθευσης στοιχείων και την ενίσχυση της ερευνητικής δημοσιογραφίας, με ανοιχτές βάσεις δεδομένων, προγράμματα ψηφιακών δεξιοτήτων των δημοσιογράφων και προστασίας των ανθρώπων που αποκαλύπτουν

---

¹⁴⁵ Οι όροι GAFAM ή GAFAN, που χαρακτηρίζουν τα μεγάλα τεχνολογικά ολιγοπώλια, αποτελούν ακρωνύμια από τα αρχικά των λέξεων Google, Apple, Facebook, Amazon, Microsoft και Netflix.

πληροφορίες δημοσίου συμφέροντος (whistleblowers).¹⁴⁶ Οι θέσεις αυτές της Ελλάδας, σημείωσε ο κ. Κρέτσος, έτυχαν ευρείας αποδοχής από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και από πολλά κράτη-μέλη της Ε.Ε.

6.1.2. Η θέσπιση του EKOME. Μία θεσμική καινοτομία της Ελλάδας για την ενίσχυση της Παιδείας στα Μέσα (οπτικοακουστικής και ψηφιακής παιδείας) αφορά στη θέσπιση του EKOME, του Εθνικού Κέντρου Οπτικοακουστικών Μέσων και Επικοινωνίας,¹⁴⁷ εποπτευόμενου φορέα του Υπουργείου Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης. Στόχος του EKOME είναι ο εθνικός συντονισμός για την «εξοικείωση και τη διά βίου μάθηση στα οπτικοακουστικά, κινηματογραφικά και ψηφιακά δρώμενα της χώρας», όπως αναφέρεται στον σχετικό ιστότοπο <https://www.ekome.media/el/ekpaideysi/>.

Στο πλαίσιο του στρατηγικού στόχου του για την εκπαίδευση¹⁴⁸ και επιδεικνύοντας εξωστρέφεια και διάθεση για συνεργασίες σε διεθνές επίπεδο, το EKOME έχει προβεί σε πρωτοβουλίες όπως: α) η σύναψη συνεργασίας¹⁴⁹ με την UNESCO και τη διακρατική συμμαχία GAPMIL¹⁵⁰ (Global Alliance for Partnerships in Media and Information Literacy), της οποίας έχει χριστεί ως ο ευρω-μεσογειακός συντονιστικός φορέας στη Νότια Ευρώπη (Euro-Mediterranean Sub-Chapter). Λευκή Βίβλο, ένα κείμενο πολιτικής (policy paper). Στόχος του φορέα αυτού είναι «η προώθηση των ζητημάτων Παιδείας στα Μέσα και την Πληροφορία στη Νότια Ευρώπη, ως προαπαιτούμενης βασικής δεξιότητας όλων των πολιτών του 21ου αιώνα».¹⁵¹ β) εκπόνηση Λευκής Βίβλου για την Παιδεία στα Μέσα και την Πληροφορία, του πρώτου, επίσημου κειμένου πολιτικής (policy paper) του EKOME για την εκπαίδευση στα μέσα και την

---

¹⁴⁶ Για τις θέσεις αυτές βλ. και «Οι πολιτικές ενίσχυσης του Τύπου ισχυρό όπλο στην μάχη ενάντια στην παραπληροφόρηση». Διαθέσιμο σε: <https://media.gov.gr/paremvasi-tou-yfypourgou-psifiakis-politikis-tilepikoinonion-kai-enimerosis-lefteri-kretsou-sto-symvoulion-yourgou-paideias-neolaias-politismou-kai-athlismou-tis-evropaikis-enosis/>.

¹⁴⁷ EKOME A.E. Διαθέσιμο σε: http://mindigital.gr/images/GENIKOI/FLORENTIS/QR//02.-EKOME_gr.pdf.

¹⁴⁸ Ίδρυμα Μιχάλης Κακογιάννης, «Συνεργασία του EKOME με την UNESCO και το Δίκτυο GAPMIL».

Διαθέσιμο σε: <https://mcf.gr/index.php/el/mas-endiaferei/1515-unesco-gapmil>.

¹⁴⁹ Press Release “Cooperation of EKOME with UNESCO and the GAPMIL Network is announced”, 26.10.2018.

Διαθέσιμο σε: <https://www.ekome.media/education/cooperation-of-ekome-with-unesco-and-the-gapmil-network/>.

¹⁵⁰ GAPMIL, Global Alliance for Partnerships on Media and Information Literacy. Διαθέσιμο σε: <https://mcf.gr/index.php/el/mas-endiaferei/1515-unesco-gapmil>.

¹⁵¹ Βλ. περισσότερα στο <https://www.ekome.media/el/ekpaideysi/>.

πληροφορία, το οποίο ακολουθεί τις κατευθυντήριες οδηγίες της Ε.Ε. και της UNESCO, σε επίπεδο ερευνητικό, επιστημονικό και πρακτικό.¹⁵²

6.2. Πρωτοβουλίες αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης σε άλλες χώρες

Οι επιπτώσεις της ραγδαίας διάδοσης και της ευρείας διεισδυτικότητας της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο έχουν κινητοποιήσει ένα μεγάλο αριθμό χωρών, οι οποίες αναζητούν διάφορους τρόπους νομοθετικής αντιμετώπισης και μηχανισμών αποτροπής, επιδιώκοντας ωστόσο να μην περιορίσουν την ελευθερία της έκφρασης (Serhan, 2018). Τα ερωτήματα που κυριαρχούν είναι τα εξής: ποιος θα πρέπει να έχει την ευθύνη αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης; Οι κυβερνήσεις, οι τεχνολογικοί κολοσσοί ή οι ίδιοι οι αναγνώστες (Serhan, 2018);

Στην Ιταλία, η επικρατούσα τάση θεωρεί ότι οι πλατφόρμες έχουν την κύρια ευθύνη λήψης μέτρων αντιμετώπισης και, για το λόγο αυτό, το Facebook Ιταλίας, ενόψει και των εθνικών εκλογών στη χώρα που διεξήχθησαν το Μάρτιο 2017, θέσπισε μηχανισμούς επαλήθευσης ειδήσεων, μέσω της αναφοράς και σήμανσης (report and flagging) παραπλανητικού περιεχομένου από μέρους των χρηστών, καθώς και της ειδοποίησής τους, σε περιπτώσεις αμφιλεγόμενων ειδήσεων (Albanese & Lepido, 2018). Παράλληλα, προωθούνται δράσεις για την ανάπτυξη και την ένταξη στο σχολικό πρόγραμμα της εκπαίδευσης των νέων στα μέσα και τις ψηφιακές τεχνολογίες, και παράλληλα την αφύπνισή τους στην αναγνώριση και ταυτοποίηση περιεχομένου (Horowitz, 2017). Έχει, επίσης, δημιουργηθεί διαδικτυακή πύλη, όπου ο χρήστης έχει τη δυνατότητα αναφοράς παραπλανητικού ή παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο.¹⁵³

Στην Ισπανία, η κρίση στην Καταλονία, το 2017, και η φημολογούμενη χρήση ρωσικών μπουτς έφερε το ζήτημα της παραπληροφόρησης στην πολιτική ατζέντα της χώρας (Cardin, 2018), κατόπιν και προειδοποιήσεων της ομάδας δράσης της Ε.Ε., East StratCom Task Force, για περιστατικά παραπληροφόρησης από μέσα ενημέρωσης στην Καταλονία, υποστηριζόμενα από τη Ρωσία (Palmer 2017). Ενόψει των εθνικών εκλογών και των ευρωεκλογών, τον Απρίλιο και Μάιο του 2019, αντίστοιχα, η Ισπανία συνέστησε διυπουργική μονάδα καταπολέμησης ‘υβριδικών απειλών’ όπως η κυβερνο-τρομοκρατία και οι εκστρατείες παραπληροφόρησης, αποτελούμενη από ειδικούς επί θεμάτων εθνικής ασφάλειας, επικοινωνιών κ.λπ. (Abellán,

¹⁵² Όπως παραπάνω.

¹⁵³ Commissariato di P.S. online, <http://www.commissariatodips.it/>.

2019). Επιπλέον, το Ισπανικό Κοινοβούλιο δημοσίευσε έκθεση για την εθνική ασφάλεια, στην οποία ζητά από την κυβέρνηση την εξέταση νομοθετικής ρύθμισης ζητημάτων όπως το διαδικτυακό έγκλημα, η κυβερνο-τρομοκρατία και οι απειλές ενάντια στην οικονομική και πολιτική σταθερότητα (Abellán, 2019).

Στη Γαλλία, το Νοέμβριο του 2018, ψηφίστηκε νομοθετική ρύθμιση, βάσει της οποίας οι δικαστές εξουσιοδοτούνται να διατάσσουν την άμεση απομάκρυνση των "ψεύτικων ειδήσεων" στο διαδίκτυο, κατά τις προεκλογικές περιόδους, οι χρήστες θα πρέπει να απολαμβάνουν δίκαιης, σαφούς και διαφανούς ενημέρωσης για τον τρόπο που χρησιμοποιούνται τα προσωπικά τους δεδομένα, ενώ οι ιστότοποι θα πρέπει να αποκαλύπτουν τις πηγές χρηματοδότησής τους. Σε περίπτωση παράβασης του νόμου, η εθνική ρυθμιστική αρχή εξουσιοδοτείται να επιβάλλει κυρώσεις, όπως αναστολή της λειτουργίας των τηλεοπτικών καναλιών,¹⁵⁴ επιβολή προστίμου 75.000 ευρώ και ποινή φυλάκισης ενός χρόνου.¹⁵⁵ Οι επικριτές του νόμου ισχυρίζονται ότι θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τη δημοκρατία και να αποτελέσει αιτία λογοκρισίας στον τύπο (Fiorentino, 2018). Η εφημερίδα *Le Monde* θεώρησε 'εγγενώς επικίνδυνη' τη φιλοδοξία να επιβληθούν ρυθμίσεις σε έναν τομέα τόσο ρευστό και πολύπλοκο όπως το διαδίκτυο και σε ένα ζήτημα τόσο σημαντικό όσο η ελευθερία της έκφρασης.¹⁵⁶

Στη Γερμανία, ήδη έχει τεθεί σε ισχύ νομοθεσία¹⁵⁷ που υποχρεώνει τις τεχνολογικές πλατφόρμες να αποσύρουν εντός 24 ωρών περιεχόμενο που υποκινεί σε βία ή περιέχει λόγο μίσους, διαφορετικά οι πλατφόρμες υποχρεούνται να πληρώνουν υψηλά πρόστιμα (Mortsiefer, 2018), τα οποία μπορούν να ανέλθουν έως και στα 60 εκατομμύρια δολάρια (Salinas, 2018). Ωστόσο, η νομοθεσία έχει χαρακτηριστεί ως υπερβολική, δεδομένου ότι η παραπληροφόρηση και οι ψευδείς ειδήσεις δεν έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών στη Γερμανία, το Σεπτέμβριο του 2017 (Fürstenau, 2017). Πολλοί, δε, θεωρούν ότι το νέο νομοθετικό πλαίσιο προκαλεί αύξηση της λογοκρισίας στο διαδίκτυο παρά μείωση του προσβλητικού και παραπλανητικού περιεχομένου (Sarhaddi Nelson, 2017 & Article 19 Report, 2018), μεταξύ αυτών και ο Ειδικός Εισηγητής του ΟΗΕ για την Ελευθερία της Έκφρασης,

---

¹⁵⁴ Η αναστολή λειτουργίας αφορά σε τηλεοπτικά κανάλια που βρίσκονται υπό τον έλεγχο ή την επιρροή ξένου κράτους, και μεταδίδουν ψευδή πληροφόρηση, η οποία δύναται να επηρεάσει το εκλογικό αποτέλεσμα.

¹⁵⁵ Proposition de loi relative à la lutte contre la manipulation de l'information", 20.11.2018. Διαθέσιμο σε: <http://www.assemblee-nationale.fr/15/ta/tap0190.pdf>.

¹⁵⁶ «Fake news»: les risques d'une loi, *Le Monde*, 4.1.2018. Διαθέσιμο σε: https://www.lemonde.fr/idees/article/2018/01/04/fake-news-les-risques-d-une-loi_5237529_3232.html.

¹⁵⁷ Διαθέσιμη σε: <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=1245>.

David Kaye, σύμφωνα με το περιοδικό Politico, ο οποίος χαρακτήρισε το γερμανικό νόμο αυστηρότερο από οποιαδήποτε άλλη χώρα στο δυτικό κόσμο (Scott & Delcker, 2018).

Στη Σιγκαπούρη, η οποία βρίσκεται στην 151^η θέση από σύνολο 180 στον Παγκόσμιο Δείκτη Ελευθερίας του Τύπου,¹⁵⁸ ψηφίστηκε το Μάιο του 2019 νόμος,¹⁵⁹ ο οποίος, μεταξύ άλλων, προβλέπει την απόσυρση παράνομου περιεχομένου εντός ολίγων ωρών, καθώς και αυστηρές ποινικές κυρώσεις για όσους διαδίδουν παραπλανητικές ειδήσεις. Οι κυρώσεις αφορούν σε φυλάκιση μέχρι δέκα έτη και πρόστιμα που ανέρχονται έως και στα 730.000 δολάρια (Feingold, 2019). Ο νόμος αυτός παρέχει ευρύ πεδίο εξουσιών στην κυβέρνηση, προκειμένου να αποφασίζει τι είναι παράνομο και να εφαρμόζει διάφορους ελεγκτικούς μηχανισμούς. Με τη θέσπιση του νέου νόμου, η κυβέρνηση ισχυρίζεται ότι στοχεύει στη διασφάλιση της ακεραιότητας της εκλογικής διαδικασίας και της κοινωνικής συνοχής, καθώς η Σιγκαπούρη αποτελεί «στόχο εχθρικών επιχειρήσεων στον τομέα της πληροφορίας», ενώ η κοινωνική της πολυμορφία «ευνοεί τη δημιουργία ψευδών ειδήσεων» (Iwamoto, 2018).

Ωστόσο, στη Σιγκαπούρη υπάρχει σειρά νομοθετημάτων που στοχεύουν στον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και του δημόσιου διαλόγου, όπως επισημαίνει στη Washington Post η Kirsten Han (2018), παραθέτοντας σχετικά παραδείγματα: ποινικές κυρώσεις εναντίον των μπλόγκερς για συκοφαντική δυσφήμιση ή των δημοσιογράφων, απλώς επειδή κάνουν τη δουλειά τους, και δικαστικές διώξεις για ιδιωτικές αναρτήσεις στο Facebook. Η ειρωνεία εδώ έγκειται, σύμφωνα με τη Han, στο ότι οι προσπάθειες της Σιγκαπούρης να περιορίσουν τις ψευδείς ειδήσεις και να ρυθμίσουν το διαδίκτυο, συντείνουν περισσότερο στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος παραπληροφόρησης και στη διασπορά αβάσιμων θεωριών συνωμοσίας. Ελλείψει ανεξάρτητου και αξιόπιστου τύπου, ο κόσμος στρέφεται σε άλλες πηγές ενημέρωσης, οι οποίες μπορεί να μην ακολουθούν τους κανόνες δεοντολογίας και ορθής πρακτικής, και εξαιτίας του κενού αυτού οι ψευδείς ειδήσεις βρίσκουν έδαφος να εξαπλωθούν (Han, 2018). Σημειώνεται ότι το κυβερνών κόμμα της Σιγκαπούρης κατέχει την εξουσία από το 1965 και ελέγχει το 80% της Βουλής (Vaswani, 2019).

---

¹⁵⁸ Reporters Without Borders, 2018 World Press Freedom Index, Διαθέσιμο σε: <https://rsf.org/en/ranking>.

¹⁵⁹ Διαθέσιμος σε: <https://www.parliament.gov.sg/docs/default-source/default-document-library/protection-from-online-falsehoods-and-manipulation-bill10-2019.pdf>.

Κεφάλαιο έβδομο

Οι κυβερνοεπιθέσεις στην υπηρεσία της παραπληροφόρησης

7.1. Η εξάπλωση των κυβερνοεπιθέσεων

Ως «μία από τις τρεις κυρίαρχες ανησυχητικές τάσεις στο Διαδίκτυο που πρέπει να επιλυθούν, προκειμένου το Διαδίκτυο να θεωρείται ότι όντως υπηρετεί την ανθρωπότητα», προσδιόρισε την παραπληροφόρηση ο εφευρέτης του Παγκόσμιου Ιστού, Tim Berners-Lee, το 2017 (Swartz, 2018). Οι άλλες δύο απειλές, στις οποίες αναφέρεται ο Αμερικανός επιστήμονας, είναι η χρήση μαζικών μεθόδων παρακολούθησης των πολιτών και ο κυβερνοπόλεμος ή αλλιώς ο υβριδικός πόλεμος, ο οποίος συνιστά την τρίτη μεγαλύτερη παγκόσμια απειλή, σύμφωνα και με το World Economic Forum.¹⁶⁰ Το οπλοστάσιο του υβριδικού πολέμου, το οποίο εξελίσσεται συνεχώς ανάλογα με τις εξελίξεις της τεχνολογίας, καλύπτει μια ευρεία γκάμα εργαλείων απειλών, από την κατευθυνόμενη δράση ψεύτικων λογαριασμών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, μέχρι εξελιγμένες επιθέσεις σε κρατικά πληροφοριακά συστήματα, σε συνδυασμό, εάν θεωρηθεί σκόπιμο, με τη χρήση στρατιωτικής ισχύος (NATO Review, 2018).

Η Ρωσία βρίσκεται στο επίκεντρο των κατηγοριών που προέρχονται από πολιτικούς και στρατιωτικούς κύκλους στην Ευρώπη^{161|162|163} και στην Αμερική^{164|165} ως η κυρίαρχη απειλή κυβερνοεπιθέσεων, εξαιτίας της ανάμειξης του ρωσικού παράγοντα σε μια σειρά από εξελίξεις, όπως το αποτέλεσμα του βρετανικού δημοψηφίσματος και των αμερικανικών εκλογών ή η προσπάθεια αποσταθεροποίησης της Βαλτικής μέσω τακτικών παραπληροφόρησης. Θα ήταν άτοπο, ωστόσο, να θεωρηθεί ότι το Κρεμλίνο αποτελεί τη μόνη πηγή επιθέσεων στον

¹⁶⁰ World Economic Forum, The Global Risks Report 2018, 13th Edition. Διαθέσιμο σε: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GRR18_Report.pdf.

¹⁶¹ Euronews (2018). “New report concludes Russian social media interfered in UK's EU referendum”. Διαθέσιμο σε: <https://www.euronews.com/2018/02/12/new-report-concludes-russian-social-media-interfered-in-uk-s-eu-referendum>.

¹⁶² European Parliament (2018). “EU needs to increase its resilience to Russian propaganda, say MEPs”. Διαθέσιμο σε: <http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20180117IPR91901/eu-needs-to-increase-its-resilience-to-russian-propaganda-say-meps>.

¹⁶³ GOV.UK (2018). “UK exposes Russian cyberattacks”. Διαθέσιμο σε: <https://www.gov.uk/government/news/uk-exposes-russian-cyber-attacks>.

¹⁶⁴ Hosenball M., Volz A. and Landay J. (2016). “U.S. formally accuses Russian hackers of political cyber-attacks”, Reuters, October 7. Διαθέσιμο σε: <https://www.reuters.com/article/us-usa-cyber-russia-idUSKCN12729B>.

¹⁶⁵ Amaro S. (2018). “Russia interference should be countered with 'the truth' and not 'more propaganda,' NATO chief says”, CNBC, February 17. Διαθέσιμο σε: <https://www.cnbc.com/2018/02/17/russia-interference-should-be-counteracted-with-the-truth-and-not-more-propaganda-nato-chief-says.html>.

κυβερνοχώρο (Robinson, 2018). Οι παγκόσμιες υπερδυνάμεις του κυβερνοχώρου, που επίσης βρίσκονται υψηλά στην κατάταξη του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ, είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Κίνα, το Ισραήλ και το Ηνωμένο Βασίλειο, ενώ δύο αξιοσημείωτοι παίκτες είναι το Ιράν και η Βόρεια Κορέα (Breene, 2016). Οι υβριδικές απειλές και η παραπληροφόρηση αποτελούν «μία μάχη που συχνά υπερβαίνει τη διαχωριστική γραμμή Ανατολής-Δύσης και διεξάγεται όλο και περισσότερο κάτω από το ραντάρ», σύμφωνα με τον Independent (Purkiss, 2018).

Αναφερόμενη στο παράδειγμα του δημοψηφίσματος στην πΓΔΜ για την έγκριση ή μη της Συμφωνίας των Πρεσπών, τον Σεπτέμβριο του 2018,¹⁶⁶ η βρετανική εφημερίδα συνδέει τις τακτικές παραπληροφόρησης, τις δωροδοκίες και τις υβριδικές επιθέσεις, με την ταυτόχρονη ανάμειξη τόσο του ρωσικού παράγοντα όσο και μιας βρετανικής εταιρείας δημοσίων σχέσεων,¹⁶⁷ με κοινό σκοπό τη χειραγώγηση των πολιτικών και του εκλογικού σώματος της πΓΔΜ, προς αντίθετες ωστόσο κατευθύνσεις. Λόγω της απανταχού παρουσίας και της υψηλής διεισδυτικότητας των τεχνολογικών πλατφορμών, 40 νέοι ιστότοποι, φημολογούμενοι ότι υποστηρίζονται από κέντρα ρωσικών συμφερόντων, εμφανίζονταν καθημερινά στο Facebook, υποκινώντας τους πολίτες της πΓΔΜ να μπούκοτάρουν το δημοψήφισμα (Santora & Barnes, 2018). Στην αντίθετη κατεύθυνση, βρετανική εταιρεία χρηματοδοτούμενη από το βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών, διεξήγαγε εκστρατεία υπέρ του δημοψηφίσματος, ενώ άλλες βρετανικές εταιρείες φέρονται να είχαν ανάμειξη με τον ίδιο σκοπό. Αυτή η ανάμειξη παραγόντων εξ ανατολής και δύσης ταυτόχρονα, αναδεικνύει τη στοχοποίηση χωρών από εταιρείες, ασχέτως χώρας προέλευσης, οι οποίες επιδίδονται σε εκστρατείες επιρροής της κοινής γνώμης, εκμεταλλευόμενες την πόλωση και την πολιτική αστάθεια που επικρατούν παγκοσμίως (Purkiss, 2018).

---

¹⁶⁶ Στις 17 Ιουνίου 2018, η Ελλάδα και η πΓΔΜ υπέγραψαν, στην περιοχή των Πρεσπών, συμφωνία για σύνθετη ονομασία της πΓΔΜ με γεωγραφικό προσδιορισμό έναντι όλων και με συνταγματική αναθεώρηση. Βάσει της συμφωνίας η πΓΔΜ θα ονομάζεται πλέον 'Βόρεια Μακεδονία' (Ιγνατίου, 2018).

¹⁶⁷ Στην ειδική ορολογία των δημοσίων σχέσεων και της πολιτικής, οι εταιρείες δημοσίων σχέσεων, όταν διαμορφώνουν παραπλανητική εικόνα και μεταδίδουν ανακριβή και ψευδή πληροφόρηση, ονομάζονται 'spin doctors'. Με τη λέξη spin αποδίδεται και μία μορφή προπαγάνδας, μέσω μεροληπτικής ερμηνείας ενός γεγονότος, με σκοπό την πειθώ της κοινής γνώμης υπέρ ή κατά ενός οργανισμού ή ενός πολιτικού προσώπου. Πηγή: Wikipedia, Spin (propaganda), [https://en.wikipedia.org/wiki/Spin_\(propaganda\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Spin_(propaganda)).

7.2. Οι πολιτικές αποτροπής των Η.Π.Α. και της Ε.Ε.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω,¹⁶⁸ οι Η.Π.Α., με γνώμονα την περιφρούρηση της εθνικής και δημόσιας ασφάλειας, και της οικονομικής τους ευημερίας, έχουν ψηφίσει νόμο για την αντιμετώπιση της ξένης παραπληροφόρησης και της προπαγάνδας, ο οποίος προβλέπει τη σύσταση ενός κέντρου αναλύσεων και δράσης στο αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών, που θα συσπειρώνει όλους τους θεσμικούς φορείς, όπως το Υπουργείο Άμυνας, την Υπηρεσία Πληροφοριών και το Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης, με στόχο την αποτροπή εναντίον των εθνικών συμφερόντων των Η.Π.Α. Για την αποτροπή των υβριδικών απειλών, το αμερικανικό Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας δημοσίευσε, το Μάιο του 2018, πενταετές σχέδιο στρατηγικής για την καταπολέμηση κακόβουλων παραγόντων στον κυβερνοχώρο.¹⁶⁹ Η ρυθμιστική εγρήγορση των αμερικανικών αρχών εκτείνεται και πέρα από το ομοσπονδιακό επίπεδο, καθώς 36 πολιτείες εξετάζουν τη θέσπιση 256 νομοθετημάτων, 52 εκ των οποίων έχουν ήδη τεθεί σε ισχύ και αφορούν στη χρηματοδότηση της κυβερνοασφάλειας, καθώς και την ενίσχυση των πρακτικών και τον περιορισμό των δημόσιων ευαίσθητων πληροφοριών που σχετίζονται με μέτρα προστασίας των πληροφοριακών συστημάτων.¹⁷⁰

Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ήδη από το Μάρτιο του 2014, η κυβέρνηση έχει θεσπίσει την Ομάδα Απόκρισης Έκτακτης Ανάγκης Υπολογιστών (Computer Emergency Response Team - CERT-UK), με στόχο την ενίσχυση της ανθεκτικότητας των κρατικών και των εταιρικών υπολογιστικών συστημάτων έναντι ξένων κυβερνοεπιθέσεων.¹⁷¹ Ανάλογη πρωτοβουλία ανέλαβε και η Ε.Ε., όταν το 2016 θέσπισε την Οδηγία για την ασφάλεια συστημάτων δικτύου και πληροφοριών σε ολόκληρη την Ένωση (Network and Information Security - NIS Directive 2016/1148)¹⁷², η οποία συνιστά ένα κοινό πλαίσιο κανόνων για όλα τα κράτη-μέλη, ώστε να

---

¹⁶⁸ Βλ. σελίδα 51.

¹⁶⁹ Department for Homeland Security, DHS Cybersecurity Strategy. Διαθέσιμο σε: <https://www.dhs.gov/publication/dhs-cybersecurity-strategy>.

¹⁷⁰ National Conference of State Legislature, Cybersecurity Legislation 2018. Διαθέσιμο σε: <http://www.ncsl.org/research/telecommunications-and-information-technology/cybersecurity-legislation-2018.aspx>.

¹⁷¹ Jennifer Archie, Lore Leitner and Alexander Stout of Latham and Watkins LLP, “Cybersecurity regulation and best practice in the US and UK”, *LexisNexis* (χ.χ.).

Διαθέσιμο σε: <https://www.lw.com/thoughtLeadership/Cybersecurity-regulation-and-best-practice>.

¹⁷² EUR-Lex, Οδηγία (ΕΕ) 2016/1148 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 6ης Ιουλίου 2016, σχετικά με μέτρα για υψηλό κοινό επίπεδο ασφάλειας συστημάτων δικτύου και πληροφοριών σε ολόκληρη την Ένωση. Διαθέσιμη σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=OJ:L:2016:194:TOC>.

επιτευχθεί ένα ελάχιστο κοινό επίπεδο ασφαλείας.¹⁷³ Στο πλαίσιο της Οδηγίας αυτής, η Ε.Ε. συνέστησε ευρωπαϊκή Ομάδα Κρούσης Computer Security Incident Response Team (CSIRT), επιδιώκοντας να επιτύχει υψηλό επίπεδο ασφάλειας των συστημάτων δικτύου και πληροφοριών και να προωθήσει τη διακρατική συνεργασία σε θέματα κυβερνοασφάλειας και τη βελτίωση των πρακτικών διαχείρισης κινδύνου. Βάσει της Οδηγίας NIS, του πρώτου κοινοτικού νομοθετήματος για τη ρύθμιση ζητημάτων κυβερνοασφάλειας, τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. πρέπει να συστήσουν και εθνικές ομάδες CSIRT,¹⁷⁴ έργο των οποίων είναι ο έλεγχος για τυχόν περιστατικά κυβερνοεπίθεσης σε εθνικό επίπεδο,¹⁷⁵ οι προειδοποιήσεις και η ενημέρωση των αρμοδίων φορέων για ενδεχόμενες απειλές και συμβάντα, η αντιμετώπιση συμβάντων, η ανάλυση κινδύνου και κρουσμάτων και παροχή ενημέρωσης για την υφιστάμενη κατάσταση, καθώς και η συμμετοχή των εθνικών ομάδων CSIRT στο ευρωπαϊκό δίκτυο CSIRT.¹⁷⁶

Εξομοιώνοντας το επίπεδο αναγκαιότητας των ασφαλών δικτύων και των πληροφοριών με το νερό και τον ηλεκτρισμό,¹⁷⁷ η Ε.Ε. έχει θέσει ως στρατηγικό στόχο την ενίσχυση της διακρατικής συνεργασίας για τη συντονισμένη αποτροπή κρουσμάτων κυβερνοεπίθεσης. Έτσι, στο πλαίσιο της Οδηγίας NIS, θέσπισε την Ομάδα Συνεργασίας NIS (NIS Cooperation Group). Σκοπός της Ομάδας αυτής είναι η συνεργασία των κρατών-μελών και η ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ τους, καθώς και η εξέταση τρόπων εναρμονισμένης εφαρμογής της Οδηγίας NIS σε όλη την Ε.Ε.¹⁷⁸ Θεματοφύλακας της ομαλής εφαρμογής της Οδηγίας NIS από τα κράτη-μέλη και της συντονισμένης δράσης του δικτύου CSIRT, είναι ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός για την Ασφάλεια Δικτύων και Πληροφοριών (European Union Agency for Network and Information Security - ENISA).¹⁷⁹ Ο ENISA, με έδρα την Αθήνα και την επιχειρησιακή έδρα στο Ηράκλειο της Κρήτης, όπου στεγάζεται και το Data Centre του Οργανισμού, διοργανώνει διασυνοριακές ασκήσεις για τη διαχείριση κρίσεων στον

---

¹⁷³ Βλ. Αιτιολογική σκέψη 6 και Άρθρο 3 της Οδηγίας NIS.

¹⁷⁴ Στην Ελλάδα, η εθνική ομάδα CSIRT υπάγεται στη Διεύθυνση Κυβερνοάμυνας του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας, του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας.

¹⁷⁵ Ο έλεγχος κυβερνοασφάλειας που διενεργούν τα κράτη-μέλη σε επίμαχους τομείς της εγχώριας αγοράς διαχωρίζεται σε δύο τύπους: (α) τον εκ των προτέρων έλεγχο, που διενεργείται σε φορείς εκμετάλλευσης βασικών υπηρεσιών στους τομείς της ενέργειας, των μεταφορών, της διανομής νερού, της υγείας και της οικονομίας και (β) τον εκ των υστέρων έλεγχο, που αφορά στους παρόχους ψηφιακών υπηρεσιών (σημεία ανταλλαγής κίνησης διαδικτύου, συστήματα ονομάτων τομέα, καθώς και διαδικτυακές υπηρεσίες αγοράς, μηχανών αναζήτησης και νεφοϋπλοιστικής). Πηγή: ENISA <https://www.enisa.europa.eu/topics/nis-directive>.

¹⁷⁶ Βλ. NIS Directive and national CSIRTs. Διαθέσιμο σε : <https://www.enisa.europa.eu/publications/nis-directive-and-national-csirts>.

¹⁷⁷ Βλ. ENISA <https://www.enisa.europa.eu/media/enisa-in-greek/>.

¹⁷⁸ Βλ. NIS Directive. Διαθέσιμο σε: <https://www.enisa.europa.eu/topics/nis-directive>.

¹⁷⁹ Όπως παραπάνω <https://www.enisa.europa.eu/media/enisa-in-greek/>.

κυβερνοχώρο, παρέχει συμβουλές στην Ε.Ε. και στα κράτη-μέλη της, συλλέγει, αναλύει δεδομένα και συντάσσει ετήσιες εκθέσεις για την ασφάλεια των πληροφοριών, και προωθεί τη συνεργασία δημοσίου και ιδιωτικού τομέα για την ασφάλεια σε ηλεκτρονικές συσκευές και λογισμικό.¹⁸⁰ Ο ευρωπαϊκός οργανισμός διαχειρίζεται, επίσης, την ενιαία πιστοποίηση συστημάτων κυβερνοασφάλειας εντός της Ε.Ε.¹⁸¹ και μεριμνά για τη συντονισμένη απόκριση των κρατών-μελών της σε κρούσματα και κρίσεις μεγάλης κλίμακας.¹⁸² Τα ψηφιακά μέσα εξάπλωσης της παραπληροφόρησης θα μπορούσαν να αποτυπωθούν στο διαδραστικό χάρτη του ENISA,¹⁸³ ο οποίος απεικονίζει τις μεγαλύτερες απειλές στον κυβερνοχώρο από το 2015 έως το 2018, οι κυριότερες των οποίων αφορούν στις επιθέσεις μέσω διαδικτύου και ψηφιακών εφαρμογών, το κακόβουλο λογισμικό και το ηλεκτρονικό ψάρεμα¹⁸⁴.

Έχοντας αναγνωρίσει την πρωταρχική σημασία της συνεργασίας για την αντιμετώπιση των υβριδικών απειλών, η Ε.Ε. και το NATO συνασπίστηκαν για τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Κέντρου Αριστείας για την Αντιμετώπιση Υβριδικών Απειλών¹⁸⁵, μίας πλατφόρμας διακρατικής συνεργασίας, με σκοπό την ανταλλαγή καλών πρακτικών, την έρευνα, την ενίσχυση της ετοιμότητας, τη δοκιμή νέων ιδεών και τις στρατηγικές άμυνας έναντι των υβριδικών απειλών.¹⁸⁶

Η Ελλάδα έχει θεσπίσει το νόμο 4577/2018,¹⁸⁷ με τον οποίο ενσωμάτωσε την Οδηγία για την Ασφάλεια Συστημάτων Δικτύου και Πληροφοριών (NIS) και θέσπισε την Εθνική Αρχή Κυβερνοασφάλειας, υπαγόμενη στη Διεύθυνση Κυβερνοασφάλειας της Γενικής Γραμματείας Ψηφιακής Πολιτικής του Υπουργείου Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης. Η Αρχή αυτή, αποτελεί το εθνικό ενιαίο κέντρο επαφής, λειτουργώντας ως σύνδεσμος για τη διασφάλιση της διασυνοριακής συνεργασίας με τις αντίστοιχες και τις λοιπές αρμόδιες αρχές

---

¹⁸⁰ Πηγή ENISA. Διαθέσιμο σε: <https://www.enisa.europa.eu/media/enisa-in-greek/>.

¹⁸¹ European Commission, The EU cybersecurity certification framework. Διαθέσιμο σε: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/eu-cybersecurity-certification-framework>.

¹⁸² European Commission Recommendation, of 13.9.2017 on Coordinated Response to Large Scale Cybersecurity Incidents and Crises, ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/3/2017/EN/C-2017-6100-F1-EN-MAIN-PART-1.PDF.

¹⁸³ Διαθέσιμος σε: <https://etl.enisa.europa.eu/#/>.

¹⁸⁴ Ως ηλεκτρονικό ψάρεμα (phishing) ορίζεται η απόκτηση πληροφοριών προσωπικού και οικονομικού χαρακτήρα (ονόματα χρήστη, κωδικοί πρόσβασης, κ.λπ.) με τη χρήση δόλιων μέσων, όπως παραπλανητικών ηλεκτρονικών μηνυμάτων ή αντιγράφων γνήσιων νόμιμων ιστοτόπων. Πηγή: <https://www.linguee.com/english-greek/search?source=auto&query=phishing>.

¹⁸⁵ Hybrid CoE, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats. Διαθέσιμο σε: <https://www.hybridcoe.fi/>.

¹⁸⁶ Όπως παραπάνω.

¹⁸⁷ Διαθέσιμος σε: <https://collab.lawspot.gr/sites/default/files/mashup/feka/2018/fek-199-2018.pdf>.

των κρατών-μελών. Επιπλέον, συνεργάζεται με την ελληνική ομάδα CSIRT, η οποία υπάγεται στη Διεύθυνση Κυβερνοάμυνας του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας, του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας, με σκοπό τη συντονισμένη και από κοινού εκπλήρωση των υποχρεώσεων της χώρας έναντι του εν λόγω νόμου. Η Εθνική Αρχή Κυβερνοασφάλειας παρακολουθεί, επίσης, την εφαρμογή της Εθνικής Στρατηγικής Κυβερνοασφάλειας,¹⁸⁸ η οποία ισχύει από το Μάρτιο του 2018 στην Ελλάδα, και επιδιώκει την εμπέδωση ασφαλούς ψηφιακού περιβάλλοντος, με στόχο την τόνωση της εμπιστοσύνης των πολιτών, της χρήσης ψηφιακών προϊόντων και υπηρεσιών και της οικονομίας της χώρας.

Για το ζήτημα της προετοιμασίας της Ελλάδας έναντι πιθανών κρουσμάτων κυβερνοεπίθεσης, στις εκλογές του Μαΐου 2019, ο υφυπουργός Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, Λευτέρης Κρέτσος, απαντώντας στο πλαίσιο συνέντευξης που μας παραχώρησε, αναφέρθηκε ιδιαίτερα στην αναβάθμιση του Ευρωπαϊκού Οργανισμού για την Κυβερνοασφάλεια (ENISA), του οποίου «δικαίως αξίζουμε να είμαστε οικοδεσπότες», υπενθυμίζοντας ότι τον τελευταίο χρόνο υπεγράφη συμφωνία επέκτασης της παραμονής της έδρας του ENISA στην Αθήνα, ενώ ταυτόχρονα παραμένει σε λειτουργία το παράρτημα και η υπηρεσία Data Center του Οργανισμού, στο Ηράκλειο της Κρήτης.

---

¹⁸⁸ Βλ. <http://mindigital.gr/index.php/kyvernoasfaleia/2055-ethniki-stratigiki-kyvernoasfaleias>.

Κεφάλαιο όγδοο

Τεχνικές επαλήθευσης περιεχομένου

Η μαζική διάθεση περιεχομένου στο διαδίκτυο, η ταχύτητα μετάδοσης της πληροφορίας και η απουσία ευθύνης και συντακτικού ελέγχου των ειδησεογραφικών πηγών είναι τα αίτια για την έλλειψη ελέγχων ποιότητας και γνησιότητας του περιεχομένου, εκείνου ειδικά που παράγεται από τους χρήστες (user-generated content) στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. (Turk, 2018). Σε ένα τέτοιο ψηφιακό περιβάλλον ευνοείται η συνεχής αύξηση της παραπληροφόρησης (Martens et al., 2018), η οποία σε μεγάλο ποσοστό προέρχεται από ψευδείς ισχυρισμούς πολιτικών (Holan, 2015) και, κατ' επέκταση, από ειδήσεις που αναπαράγουν τους ισχυρισμούς αυτούς (Gillmor, 2018). Σύμφωνα με τον Glenn Kessler, επικεφαλής του τομέα επαλήθευσης στοιχείων της Washington Post, ο συνολικός αριθμός των παραπλανητικών δηλώσεων του Donald Trump είχε αγγίξει το όριο των 5.000 μέχρι το Σεπτέμβριο του 2018 (Kessler, 2018).

8.1. Οι διεθνείς πρακτικές και το ζήτημα της αξιοπιστίας τους

Η εξάπλωση της παραπληροφόρησης ανέδειξε την ανάγκη ενίσχυσης των μηχανισμών επαλήθευσης ειδήσεων, με αποτέλεσμα τη συνεχή αύξηση των οργανισμών και ιστοτόπων επαλήθευσης περιεχομένου σε περισσότερες από 50 χώρες, όπως καταδεικνύει έρευνα του Ινστιτούτου Reuters¹⁸⁹. Έχοντας τριπλασιάσει τον αριθμό τους κατά το διάστημα 2012-2018 (Skelton, 2018) οι ιστότοποι επαλήθευσης ειδήσεων ανέρχονται στους 113 συνολικά, με το 90% εξ αυτών να έχει συσταθεί από το 2010 μέχρι σήμερα, σύμφωνα με την έρευνα του Ινστιτούτου Reuters. Οργανισμοί όπως ο PolitiFact και ο Fact Checker έχουν προσελκύσει το χρηματοδοτικό ενδιαφέρον φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ενώ έχουν οικοδομήσει κοινές πρακτικές, αξίες και προβληματισμούς, ακόμη και σε συνθήκες αντιθέσεων μεταξύ τους (Graves, 2016). Τα συστήματα αξιολόγησης των ιστοτόπων αυτών ή το λεγόμενο Truth-O-Meter (θα μπορούσε να μεταφραστεί ως 'μέτρο αλήθειας'), αποτελούν πολύτιμο δημοσιογραφικό εργαλείο, δεδομένης της αντικειμενικότητας της μεθοδολογίας τους και της απλοποίησης σύνθετων αναλύσεων, ενώ έχουν φέρει τους ιστότοπους επαλήθευσης στο επίκεντρο έντονης κριτικής τόσο από πολιτικούς όσο και από δημοσιογράφους, καθώς αναδεικνύουν τη διαπλοκή των μέσων και της πολιτικής

---

¹⁸⁹ Reuters Institute for the Study of Journalism "The Rise of Fact-Checking Sites in Europe". Διαθέσιμο σε: <http://www.digitalnewsreport.org/publications/2016/rise-fact-checking-sites-europe/>.

(Graves, 2016).

Από την πλευρά τους, οι τεχνολογικές πλατφόρμες, όπως η Google και το Facebook, έχουν εγκαταστήσει φίλτρα και κατάλληλους αλγορίθμους, που αποτρέπουν τη διάδοση ‘ψευδών ειδήσεων’ (Smith, 2017 & Hern, 2017). Το Facebook σύναψε συνεργασία με εταιρείες επαλήθευσης ειδήσεων, η οποία φαίνεται να έχει ικανοποιητικά αποτελέσματα (Pennycook & Rand, 2017). Οι New York Times ανέφεραν ότι το Facebook έχει κλείσει 652 ψεύτικους λογαριασμούς, σελίδες και ομάδες, με έδρα το Ιράν και τη Ρωσία, που επιχειρήσαν να μεταδώσουν περιεχόμενο ρητορικής μίσους, προκειμένου να χειραγωγήσουν την κοινή γνώμη, κατά τις εκλογικές περιόδους στο Ηνωμένο Βασίλειο, τη Λατινική Αμερική και τη Μέση Ανατολή (Frenkel and Fandos, 2018). Ομοίως, στις 22 Αυγούστου 2018, το Twitter δήλωσε ότι έκλεισε 284 λογαριασμούς στην πλατφόρμα του, οι οποίοι είχαν έδρα το Ιράν, όταν διαπίστωσε ότι μετέρχονταν μεθόδους συντονισμένης χειραγώγησης του κοινού (Nazca, 2018).

Οι στρατηγικές που χρησιμοποιούνται για τον αυτόματο εντοπισμό περιεχομένου παραπληροφόρησης και ψευδών ειδήσεων χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, σύμφωνα με τον καθηγητή Žiga Turk (2018). Αυτές που ερευνούν το περιεχόμενο της είδησης και εκείνες που ερευνούν το περιβάλλον της. Στην πρώτη περίπτωση, γίνεται ανάλυση του περιεχομένου, μέθοδος ωστόσο που δεν είναι απλή, καθώς είναι δύσκολη η κατανόηση της φυσικής γλώσσας μέσω της τεχνητής νοημοσύνης, αλλά κυρίως επειδή οι περισσότερες ψευδείς ειδήσεις αφορούν στην πολιτική, η οποία χρησιμοποιεί τεχνικές «που κάνουν τα ψέμματα να ακούγονται αληθινά και τον φόνο σεβαστό». Οι μέθοδοι που ερευνούν το περιβάλλον της είδησης, εξετάζουν την πηγή της και τον τρόπο που αυτή διαδίδεται. Τα μειονεκτήματα της μεθόδου αυτής αφορούν σε περιπτώσεις που ένας αξιόπιστος ιστότοπος μεταδίδει κατά λάθος μια ψευδή είδηση ή το γεγονός ότι η διασπορά ψευδών ειδήσεων συχνά πραγματοποιείται μέσω κάποιων δημοφιλών λογαριασμών με τη βοήθεια των μποτς. Η ανάλυση αυτών των δικτύων, επισημαίνει ο Turk, αποτελεί πολύ αξιόπιστο εργαλείο εντοπισμού της παραπληροφόρησης, ιδίως εκείνης που προέρχεται από κρατικούς φορείς. Ένα παράδειγμα συστήματος ειδοποίησης είναι το Περιοδικό για την Παραπληροφόρηση της East StratCom Task Force.¹⁹⁰

Το Facebook, επίσης, ανακοίνωσε ότι οι αλγόριθμοι που χρησιμοποιεί εντοπίζουν σχεδόν εξ ολοκλήρου το περιεχόμενο spam, ενώ σημειώνουν μεγάλη επιτυχία στην αναγνώριση και αφαίρεση τρομοκρατικού περιεχομένου (99,5%), στον εντοπισμό ψεύτικων λογαριασμών

---

¹⁹⁰ Για τη δράση της East StratCom βλ. σελίδα 24.

(98,5%), γυμνών εικόνων και σεξουαλικής δραστηριότητας (96%), καθώς και περιεχομένου με βία (86%) (Koebler & Cox, 2018). Ωστόσο, τα νούμερα αυτά, όσο εντυπωσιακά κι αν φαίνονται, δεν φέρουν τη σφραγίδα ανεξάρτητων ελέγχων παρά μόνο της πλατφόρμας η οποία τα ανακοίνωσε. Και όσον αφορά στη ρητορική μίσους, οι μηχανισμοί επαλήθευσης του Facebook εντοπίζουν και αφαιρούν μέχρι στιγμής μόνο το 38% των σχετικών αναρτήσεων (Koebler & Cox, 2018).

Οι μέχρι στιγμής έρευνες έχουν διαπιστώσει ότι οι μηχανισμοί επαλήθευσης μέσω τεχνητής νοημοσύνης δεν πρόκειται να φτάσουν την αποτελεσματικότητα της ανθρώπινης παρέμβασης, και γι αυτό θα πρέπει να αναζητηθούν μοντέλα υβριδικών λύσεων, που συνδυάζουν τεχνικές μεθόδους επαλήθευσης και μηχανική μάθηση που εκπαιδεύεται από τα δεδομένα (Rosas et al., 2018). Η απλή επαλήθευση των γεγονότων δεν αρκεί από μόνη της, για να επιτευχθεί μια κατά το δυνατόν ολιστική αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης. Ο Silverman (2015) θεωρεί ότι οι μηχανισμοί επαλήθευσης μπορεί να έχουν αντίστροφα αποτελέσματα, όχι μόνο επειδή οι άνθρωποι αντιδρούν όταν αμφισβητούνται τα πιστεύω τους, αλλά και επειδή η απόρριψη ενός επιχειρήματος προκαλεί μεγαλύτερη προσήλωση σε αυτό. Η Lisa-Maria Neudert του Oxford Internet Institute, η οποία ειδικεύεται στα μέτρα κατά της υπολογιστικής προπαγάνδας,¹⁹¹ διερωτάται εάν οι ιστότοποι επαλήθευσης ευνοούν την ορατότητα της αρχικής είδησης, εάν αυτή μπορούν να τη βλέπουν οι ίδιοι άνθρωποι, εάν την πιστεύουν, δεδομένης της μείωσης της εμπιστοσύνης του κοινού στα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης και τις πολιτικές ελίτ (Henley, 2018).

Πιθανή απάντηση στα ερωτήματα αυτά θα μπορούσε να αποτελέσει η πρωτοβουλία με την ονομασία Journalism Trust Initiative¹⁹² που ανέλαβαν οι Ρεπόρτερ χωρίς Σύνορα (Reporters Without Frontiers), συνεργαζόμενοι με το γαλλικό πρακτορείο Agence France Presse (AFP), την Ευρωπαϊκή Ραδιοτηλεοπτική Ένωση (EBU) και το Παγκόσμιο Δίκτυο Συντακτών (Global Editors Network). Η πρωτοβουλία αυτή αφορά μια δέσμη προτύπων για την προώθηση της εμπιστοσύνης και της διαφάνειας και έχει ως απώτερο σκοπό τη δημιουργία ενός συστήματος που θα πιστοποιεί την αξιοπιστία των μέσων, με βάση την πρόσβαση σε συγκεκριμένα στοιχεία, όπως το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς, το βαθμό ανεξαρτησίας τους, τις πηγές εσόδων τους, τις

---

¹⁹¹ Για την εξήγηση του όρου 'υπολογιστική προπαγάνδα' βλ. υποσημείωση 23, σελίδα 21.

¹⁹² "RSF and its partners unveil the Journalism Trust Initiative to combat Disinformation", *Reporters Without Borders*, 3.4.2018. Διαθέσιμο σε: <https://rsf.org/en/news/rsf-and-its-partners-unveil-journalism-trust-initiative-combat-disinformation>.

δημοσιογραφικές μεθόδους που χρησιμοποιούν, καθώς και το βαθμό συμμόρφωσής τους με τους κώδικες δεοντολογίας. Παρόμοια πρωτοβουλία ανέπτυξε το Διεθνές Δίκτυο Επαλήθευσης Ειδήσεων (International Fact-Checking Network) του Ινστιτούτου Poynter, με την κατάρτιση κώδικα δεοντολογίας,¹⁹³ ο οποίος δεσμεύει τα μέλη του να τηρούν τις αρχές της αντικειμενικότητας και της δίκαιης μεταχείρισης, της διαφάνειας της προέλευσης των ειδήσεων, των πηγών χρηματοδότησης και της μεθοδολογίας που χρησιμοποιείται, καθώς και να ακολουθούν πολιτική ανοιχτών και έντιμων διορθώσεων του περιεχομένου.

Η αρχή, πάντως, που συμπυκνώνει τους κανόνες ορθής και αποτελεσματικής λειτουργίας των μηχανισμών επαλήθευσης είναι η ανεξαρτησία και η διαφάνεια των αλγορίθμων τους, όπως σημειώνει η Ομάδα Υψηλού Επιπέδου της Ε.Ε. για την Παραπληροφόρηση.¹⁹⁴

«[η] τεχνολογία επαλήθευσης ειδήσεων κατέχει σημαντικό ρόλο, αρκεί να είναι ανεξάρτητη και απαλλαγμένη από οποιαδήποτε πολιτική επιρροή. Οι πλατφόρμες μπορούν να παρέχουν πελατο-κεντρικές διεπαφές ελέγχου και καθοδήγησης για την επιλογή, παραδείγματος χάρη, των προτιμήσεων στην αναζήτηση ή στην τροφοδοσία ειδήσεων, των διαφορετικών απόψεων στα χρονολόγια των χρηστών και της αναπαραγωγής επαληθευμένου περιεχομένου. Οι πλατφόρμες θα πρέπει να λειτουργούν με διαφανείς αλγορίθμους» (Cruz, Mantzarlis, Nielsen and Wardle, 2018).

8.2. Ελληνικές πρωτοβουλίες

Στην Ελλάδα, απουσιάζει προς το παρόν συντονισμένος σχεδιασμός για το καθεστώς λειτουργίας και τις αρχές που πρέπει να διέπουν τους ιστότοπους επαλήθευσης περιεχομένου. Ωστόσο, δείγματα πολιτικής βούλησης έχουν εκφραστεί μέσω του αρμόδιου υφυπουργού Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, κ. Λευτέρη Κρέτσου, ο οποίος πρότεινε στους ευρωπαίους ομολόγους του¹⁹⁵ τη σύσταση δικτύου ανεξάρτητων fact-checkers, με την ενεργό συμμετοχή δημοσίων τηλεοράσεων όλης της Ευρώπης.¹⁹⁶

¹⁹³ Διαθέσιμος σε: <https://ifcncodeofprinciples.poynter.org/know-more/the-commitments-of-the-code-of-principles>.

¹⁹⁴ Η Ομάδα Υψηλού Επιπέδου για την Παραπληροφόρηση (αποτελούμενη από 40 εκπροσώπους του χώρου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, των ΜΜΕ, της κοινωνίας των πολιτών, της δημοσιογραφίας και των πανεπιστημίων) συστάθηκε τον Ιανουάριο του 2018, υπό την αιγίδα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, με αποστολή τη συγκέντρωση απόψεων για τις πιθανές δράσεις που θα μπορούσε να αναλάβει η Επιτροπή για την αντιμετώπιση της διασποράς ψευδών ειδήσεων και παραπληροφόρησης. Βλ. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/high-level-group-fake-news-and-online-disinformation>.

¹⁹⁵ Όπως υποσημείωση 144, σελίδα 61. Council of the European Union, “Education, Youth, Culture and Sport Council, 26-27/11/2018”.

¹⁹⁶ Βλ. και συνέντευξη που παραχώρησε ο υφυπουργός Λ. Κρέτσου, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας (σελ. 62).

Σε εθνικό επίπεδο, η δημόσια ραδιοτηλεόραση συγκρότησε, το Φεβρουάριο του 2019, την πρώτη πιλοτική ομάδα ελέγχου, διασταύρωσης και επαλήθευσης ειδήσεων στην Ελλάδα, η οποία λειτουργεί, αφενός ως ενιαία υπηρεσία σε όλες τις δομές της ΕΡΤ, με στόχο την καταπολέμηση της διασποράς ψευδών ειδήσεων και παραπληροφόρησης, και αφετέρου ως δυναμικό σημείο «συνάντησης ανεξάρτητων συνιστωσών στο πεδίο της επαλήθευσης ειδήσεων, καθώς επίσης και ισχυρών φορέων στην εφαρμοσμένη έρευνα για το φαινόμενο της παραπληροφόρησης, της διαστρέβλωσης, της προπαγάνδας και της διασποράς ψευδών ειδήσεων».¹⁹⁷

Σε συνέντευξη που μας παραχώρησε ο επικεφαλής της πιλοτικής ομάδας, Δημήτρης Αλεξόπουλος, αναφέρθηκε στις ακόλουθες προτεραιότητες της ομάδας: (α) εκπαίδευση του προσωπικού στη διασταύρωση και επαλήθευση της πληροφορίας και στον εντοπισμό ψευδών ειδήσεων (β) χαρτογράφηση των ψηφιακών μέσων που μεταδίδουν συχνά στρεβλές πληροφορίες και εντοπισμός δικτύων προπαγάνδας (γ) μέριμνα για την ενίσχυση των ψηφιακών δεξιοτήτων των δημοσιογράφων και την προώθηση της ερευνητικής δημοσιογραφίας και (δ) παρακολούθηση των εξελίξεων στον τομέα της δημοσιογραφικής παραγωγής μέσω της ενθάρρυνσης μελετών και έρευνας με τη χρήση των νέων τεχνολογιών.

Το έργο της πιλοτικής ομάδας της ΕΡΤ, όπως σημείωσε ο κ. Αλεξόπουλος, έχει υπολογιστεί να ολοκληρωθεί εντός έξι μηνών, δηλαδή μέχρι τον Ιούλιο του 2019, και στη συνέχεια θα γίνει συνολική αποτίμηση των εργαλείων που χρησιμοποιούνται για επαλήθευση περιεχομένου σε επίπεδο κειμένου, ήχου και βίντεο, προκειμένου να διαπιστωθούν και να αντιμετωπιστούν πιθανές αδυναμίες. Ο ανθρώπινος παράγοντας κατέχει κεντρικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων για το τι συνιστά παραπλανητικό περιεχόμενο, ενώ τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται διαθέτουν πολλαπλές δυνατότητες για τα ακριβέστερα δυνατά αποτελέσματα, σύμφωνα με τον επικεφαλής της ομάδας. Η πιλοτική ομάδα, πρόσθεσε ο κ. Αλεξόπουλος, συνεργάζεται με την πλατφόρμα ανάλυσης δικτύων MediaWatch,¹⁹⁸ για την ανάπτυξη μηχανισμών προστασίας ενάντια στη λογοκλοπή, τον εντοπισμό παραπλανητικής πληροφόρησης και δικτύων προπαγάνδας, καθώς και την αντιμετώπιση των deep fakes. Σημείωσε, δε, ότι προς το παρόν δεν δρομολογούνται συνεργασίες της ομάδας με άλλα δίκτυα του εξωτερικού.

---

¹⁹⁷ Βλ. <https://www.ert.gr/eidiseis/ellada/kinonia/i-ert-dimioyrgei-omada-fact-checking-stin-ellada/>.

¹⁹⁸ Βλ. <https://mediawatch.io/>.

Σε ιδιωτικό επίπεδο, έχουν ξεχωρίσει μεμονωμένες πρωτοβουλίες νεοφυούς επιχειρηματικότητας, όπως ο ιστότοπος ellinikahoaxes.gr,¹⁹⁹ ο οποίος έχει αναπτύξει εργαλεία για την αναγνώριση και αποτροπή αναληθών δημοσιευμάτων στο διαδίκτυο και στα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, ενώ έχει δημοσιεύσει και έναν οδηγό με 21 συμβουλές για να αναγνωρίζεται μία είδηση ως ‘hoax’ (Δανιηλίδης, 2014). Αντίστοιχη νεοφυή επιχείρηση αποτελεί ο ιστότοπος fighthoax.gr,²⁰⁰ ο οποίος προσφέρει τη δυνατότητα στον επαγγελματία δημοσιογράφο, το διαφημιστή, τον ερευνητή, αλλά και τον απλό χρήστη, να αξιολογεί τις ειδήσεις και να αναγνωρίζει το παραπλανητικό περιεχόμενο μέσω εργαλείων και λύσεων ανάλυσης ειδήσεων. Μεταξύ των συνεργατών του Fighthoax είναι και ο Μιχαήλ Μπλέτσας, Διευθυντής Πληροφορικής στο MIT Media Lab.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι και τα Ellinika Hoaxes και το Fighthoax εδραιώνουν σταθερά την παρουσία τους και εκτός εθνικών συνόρων, δεδομένων των ευκαιριών που είχαν να παρουσιάσουν το έργο τους στα θεσμικά όργανα της Ε.Ε., δηλαδή στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο²⁰¹, στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή^{202|203} και στο Γραφείο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην Ελλάδα (Τζέκας, 2018). Πρόσφατα, τα Ellinika Hoaxes και το Facebook υπέγραψαν συμφωνία²⁰⁴ για τον έλεγχο περιεχομένου (άρθρα, βίντεο, εικόνες) που διακινείται στην πλατφόρμα του Facebook.²⁰⁵ Αυτό σημαίνει ότι οι χρήστες της πλατφόρμας θα μπορούν πλέον να επισημαίνουν περιεχόμενο που θεωρούν ότι μπορεί να είναι ψευδές, το οποίο θα κατατάσσεται χαμηλότερα στις ενημερώσεις και θα συνοδεύεται από σχετική προειδοποίηση. Οι σχετικές αναφορές θα είναι ανώνυμες, ενώ οι χρήστες δεν θα εμποδίζονται να κοινοποιούν περιεχόμενο που αξιολογήθηκε ως ψευδές.

---

¹⁹⁹ Ellinika Hoaxes. <http://ellinikahoaxes.gr/σχετικά-με-εμιας/>.

²⁰⁰ Fighthoax, <https://fighthoax.com/about/?lang=el>.

²⁰¹ Ellinika Hoaxes (2018). “Τα Ελληνικά Hoaxes στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για Masterclass”, 11.1.2018.

Διαθέσιμο σε: <http://ellinikahoaxes.gr/2018/01/11/ellinika-hoaxes-dg-comm/>.

²⁰² European Economic and Social Committee, “Fake news – the new anti-media weapon?”, Programme.

Διαθέσιμο σε: <https://www.eesc.europa.eu/en/agenda/our-events/events/role-eu-civil-society-globalised-world-communications/programme>.

²⁰³ “Η Περιφέρεια Θεσσαλίας παρουσιάζει το FightHoax app στις Βρυξέλλες - Η απάντηση στα fake news”, *e-thessalia.gr*, 7.10.2018. Διαθέσιμο σε: <https://e-thessalia.gr/i-perifereia-thessalias-paroysiazei-to-fighthoax-app-stis-vryxelles-i-apantisi-sta-fake-news/>.

²⁰⁴ Βλ. <https://www.ellinikahoaxes.gr/2019/05/02/facebook-third-party-fact-checking-program/>.

²⁰⁵ Το Facebook έχει αναπτύξει μια σειρά από εργαλεία επαλήθευσης ειδήσεων και αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης ενόψει των Ευρωεκλογών, διαθέσιμα σε: <https://newsroom.fb.com/news/2019/04/protecting-eu-elections-from-misinformation/>.

8.3. Ο ρόλος των αλγορίθμων στη διασπορά της παραπληροφόρησης

Η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, και του διαδικτύου εν γένει, έχει σταδιακά μειώσει την ικανότητα του ανθρώπου να εμβαθύνει στο περιεχόμενο, αυξάνοντας την τάση για κατανάλωση της πληροφορίας με τρόπο αποσπασματικό, επιφανειακό και χωρίς την απαραίτητη προσοχή (Wolf, 2018). Ο βιαστικός τρόπος ανάγνωσης, όπως επισημαίνει και ο δημοσιογράφος Nicholas Carr (2011) στο βιβλίο του “The Shallows” (Στα Ρηχά), δεν βοηθάει στην κατανόηση πολύπλοκων εννοιών και επιχειρημάτων ούτε συμβάλλει στη δημιουργική σκέψη και ανάλυση. Ο Jaron Lanier (2018), γνωστός ερευνητής της εικονικής πραγματικότητας, αναφερόμενος στο επιχειρηματικό μοντέλο προσφοράς ελεύθερων υπηρεσιών με αντάλλαγμα τη μαζική συλλογή προσωπικών δεδομένων, το οποίο χρησιμοποιούν οι τεχνολογικές πλατφόρμες, σημειώνει ότι τα δεδομένα αυτά διαμορφώνουν αλγόριθμους που βοηθάνε τους διαφημιστές να βελτιστοποιούν τα ερεθίσματα με τα οποία τροφοδοτούν τους χρήστες, με στόχο να καθοδηγούν και να διαμορφώνουν την αγοραστική, για παράδειγμα, συμπεριφορά του κοινού.

Παρά τη χρήσιμη και πρακτική πλευρά του στη διευκόλυνση των καθημερινών δραστηριοτήτων, το μοντέλο αυτό μπορεί να έχει καταστροφικές συνέπειες (Lanier 2018) σε τοπική²⁰⁶ ή παγκόσμια κλίμακα (Bradshaw & Howard, 2018 και Kraemer et al., χ.χ.), καθώς είναι βασισμένο στην εξής αρχή: οι αλγόριθμοι έχουν εκπαιδευτεί στο να γνωρίζουν ότι τα χαμηλότερα και βαθύτερα συναισθήματα και ένστικτα, όπως το μίσος, η καχυποψία ή η οργή, είναι εκείνα που ενεργοποιούν περισσότερο την προσοχή και την αντίδραση της ανθρώπινης φύσης. Συνεπώς, οι άνθρωποι είναι πιο επιρρεπείς σε εκδηλώσεις βίας και, άρα, πιο χειραγωγήσιμοι, εάν εκτεθούν σε περιεχόμενο που προωθεί τη βία και το μίσος.

Κατά το Leonid Bershidsky (2018), κανείς δεν γνωρίζει ποιοι είναι οι αλγόριθμοι της μηχανής αναζήτησης της Google και πώς λειτουργούν, είναι δηλαδή ένα ‘μαύρο κουτί’. Η λειτουργία τους, σημειώνει ο Bershidsky, μπορεί να ευνοεί την προβολή θεωριών που θέλουν να επιβάλλουν διάφορες ομάδες: υποστηρικτές του Trump, ακτιβιστές του κινήματος Antifa, εξελικτικοί βιολόγοι, αρνητές της κλιματικής αλλαγής ή οι αντίπαλοί τους κ.λπ. Συνεπώς, τίθεται εν αμφιβόλω, καταλήγει ο Bershidsky, η εγκυρότητα και καταλληλότητα των μηχανών αναζήτησης ως μέσων για την προώθηση πολιτικών αντιμετώπισης όλων αυτών των

---

²⁰⁶ Περιπτώσεις καταστροφικών αποτελεσμάτων της χειραγώγησης μέσω των πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης είναι η γενοκτονία κατά των Ροχίνγκια στη Μιανμάρ, σύμφωνα με έκθεση του ΟΗΕ (Report of the independent international fact-finding mission on Myanmar), το ξέσπασμα βίας εναντίον μεταναστών στη Γερμανία (Müller & Schwarz, 2018), η στρατιωτική επέμβαση της Ρωσίας στην Κριμαία (Holloway, 2017) κ.λπ.

ετερόκλητων ομάδων που διασπείρουν θεωρίες σε εκατομμύρια χρηστών. Παρόμοιους προβληματισμούς εκφράζει και ο συγγραφέας Roger L. Simon (συνιδρυτής του συντηρητικού ομίλου PJ Media), ο οποίος θεωρεί τις πλατφόρμες Facebook, Twitter και Google χειρότερες από τα μονοπώλια του πετρελαίου ή των κατασκευών, λόγω του ότι μονοπωλούν όχι μόνο τις βιομηχανίες, αλλά το ίδιο το μυαλό μας, επηρεάζοντας, αν όχι ελέγχοντας, τον τρόπο σκέψης μας (Simon, 2018).

Περισσότερη αυτοματοποίηση στη λήψη αποφάσεων μέσω των αλγορίθμων, σημαίνει μεγαλύτερη αδιαφάνεια και λιγότερη λογοδοσία, καθώς και πρακτικές παράνομων διακρίσεων και μυστικής ανάλυσης και δημιουργίας χαρακτηριστικών (profiling) των χρηστών, σύμφωνα με τον ειδικό επί νομικών ζητημάτων ιδιωτικότητας, Marc Rotenberg (2019). Για το λόγο αυτό, εξηγεί ο Rotenberg, η νομοθεσία για την ιδιωτικότητα θα πρέπει να βασίζεται στην ‘αλγοριθμική διαφάνεια’, στην αρχή δηλαδή που διασφαλίζει ότι η επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων εκτελείται με βάση τους κανόνες διαφάνειας και εις γνώση του χρήστη. Ελλείψει της αρχής της αλγοριθμικής διαφάνειας, απειλούνται θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, όπως η ιδιωτικότητα, η ελευθερία της έκφρασης και η ασφάλεια.

Η τεχνολογία παίζει μεν βασικό ρόλο στον εντοπισμό της παραπληροφόρησης, λειτουργεί, όμως, με βάση δικές της προκαταλήψεις και υποκειμενικότητες, όπως σημειώνουν οι Mersden και Meyer (2018), προσθέτοντας ότι ούτε ο νόμος ούτε η τεχνολογία είναι κάτι ουδέτερο, καθώς ενσωματώνουν τις αρχές και τις προτεραιότητες των σχεδιαστών τους. Το ζήτημα που ανακύπτει αφορά το ποιος είναι ο ‘κριτής’ που θα καθορίσει τι είναι νόμιμο και τι παράνομο, τι ωφέλιμο και τι επιβλαβές για την κοινωνία. Η ορθή χρήση της τεχνητής νοημοσύνης προϋποθέτει την επίτευξη ισορροπίας ανάμεσα στην τεχνολογία και τις επιταγές της νομοθεσίας, στο γενικό συμφέρον και το σεβασμό της ιδιωτικότητας και της ελευθερίας της έκφρασης. Ο περιορισμός των μηχανισμών αυτόματης εκτέλεσης αποφάσεων είναι σημαντικός, προκειμένου να διασφαλιστεί ο ρόλος της ανθρώπινης συμμετοχής και της φυσικής δικαιοσύνης (του δικαιώματος προσφυγής) στη διαδικασία λήψης αποφάσεων προς όφελος του χρήστη (Marsden & Meyer, 2018).

8.4. Πολιτικές για τη διαφάνεια των αλγορίθμων

Συναφής προς την έννοια της αλγοριθμικής διαφάνειας, η οποία αναφέρθηκε παραπάνω, είναι η αλγοριθμική λογοδοσία (Ananny & Crawford, 2018), όρος που έδωσε το όνομά του στο σχέδιο

νόμου που κατάρτισαν οι Δημοκρατικοί, με τίτλο Algorithmic Accountability Act 2019,²⁰⁷ και υποδηλώνει την αυξανόμενη πολιτική βούληση των Η.Π.Α. για περισσότερη διαφάνεια και λογοδοσία, ενώ βρίσκει και τη θετική αποδοχή των τεχνολογικών κολοσσών (Temple-Raston, 2018 & McMaken, 2019). Το σχέδιο νόμου προβλέπει τον σχεδιασμό και τη λειτουργία υπολογιστικών συστημάτων αυτοματοποιημένων αποφάσεων, κατά τρόπο ώστε να διασφαλίζεται η ακρίβεια, η αμεροληψία, η αποφυγή διακρίσεων, η ιδιωτικότητα και η ασφάλεια. Αναγνωρίζει, δε, τη σημασία της ανθρώπινης παρέμβασης κατά τη διαδικασία αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων στο διαδίκτυο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η αδιαφανής λειτουργία των αλγορίθμων (O’Neil, 2019). Αφορά εταιρείες με ετήσια έσοδα τουλάχιστον 50 εκατομμυρίων δολαρίων, οι οποίες θα πρέπει να λογοδοτούν στην Ομοσπονδιακή Επιτροπή Εμπορίου (Federal Trade Commission), ενώ η εφαρμογή του δεν θα επηρεάζεται από τυχόν δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας.

Μια σημαντική πρωτοβουλία κατάρτισης Κώδικα για τη διαφάνεια και τη λογοδοσία πραγματοποίησαν το Μάιο του 2018 στις Η.Π.Α. εκπρόσωποι της ακαδημαϊκής και ερευνητικής κοινότητας, ΜΚΟ και οργανώσεις προστασίας του καταναλωτή. Ο Κώδικας φέρει τον τίτλο Αρχές της Σάντα Κλάρα (The Santa Clara Principles),²⁰⁸ από την ομώνυμη περιοχή της Καλιφόρνια στην οποία καταρτίστηκε, και προβλέπει τρεις αρχές τις οποίες θα πρέπει να τηρούν οι εταιρείες διαχείρισης περιεχομένου: τη δημοσίευση στοιχείων σχετικά με το περιεχόμενο που αφαιρέθηκε και τους λογαριασμούς των οποίων η λειτουργία διακόπηκε, την ενημέρωση των χρηστών στους οποίους αφαιρέθηκε περιεχόμενο ή διακόπηκε ο λογαριασμός τους, συνοδευόμενη από τη σχετική αιτιολόγηση, και τη δυνατότητα προσφυγής των χρηστών.

Στην Ευρώπη, η ανάγκη να περιοριστεί η ανησυχητική αύξηση των αυτοματοποιημένων αποφάσεων που βασίζονται σε δείκτες προβλεψιμότητας της συμπεριφοράς των χρηστών, ήταν από τις κύριες αιτίες που ώθησαν την Ε.Ε. να θεσπίσει τον Γενικό Κανονισμό Προσωπικών Δεδομένων (ΓΚΠΔ),²⁰⁹ σύμφωνα με τους Goodman και Flaxman (2017).²¹⁰ Οι ίδιοι σημειώνουν

---

²⁰⁷ Διαθέσιμο σε: <https://www.wyden.senate.gov/imo/media/doc/Algorithmic%20Accountability%20Act%20of%202019%20Bill%20Text.pdf>.

²⁰⁸ Βλ. <https://santaclaraprinciples.org/>.

²⁰⁹ Για τον Γενικό Κανονισμό Προσωπικών Δεδομένων, βλ. σελίδες 31-32 .

²¹⁰ Το άρθρο 22 §1 του ΓΚΠΔ ορίζει ότι: «Το υποκείμενο των δεδομένων έχει το δικαίωμα να μην υπόκειται σε απόφαση που λαμβάνεται αποκλειστικά βάσει αυτοματοποιημένης επεξεργασίας, συμπεριλαμβανομένης της κατάρτισης προφίλ, η οποία παράγει έννομα αποτελέσματα που το αφορούν ή το επηρεάζει σημαντικά με παρόμοιο τρόπο.»

ότι ο ΓΚΠΔ προβλέπει το ‘δικαίωμα στην ενημέρωση’,²¹¹ δηλαδή τη δυνατότητα του χρήστη να ζητήσει ενημέρωση για αποφάσεις που ελήφθησαν για τον ίδιο με τη χρήση αλγορίθμων. Τα αυστηρά πρόστιμα που προβλέπει ο ΓΚΠΔ μπορεί να θέτουν σοβαρές προκλήσεις για τις πλατφόρμες του διαδικτύου, ωστόσο, δίνει την ευκαιρία στους επιστήμονες της πληροφορικής να πρωτοπορήσουν στον σχεδιασμό αλγορίθμων και προτύπων αξιολόγησης περιεχομένου, με στόχο την αποτροπή διακρίσεων και την ενίσχυση της διαφάνειας και λογοδοσίας (Goodman & Flaxman, 2017).

Ωστόσο, οι προβλέψεις για διαφάνεια και το δικαίωμα στην ενημέρωση που εισάγει ο ΓΚΠΔ, δεν συνιστούν επαρκή μέτρα αντιμετώπισης των αρνητικών επιπτώσεων που προκαλεί ο τρόπος λειτουργίας των αλγορίθμων, σύμφωνα με τους Edwards και Veale (2017). Οι δύο μελετητές υποστηρίζουν ότι η νομική θεώρηση της ενημέρωσης ως «ουσιαστικής πληροφόρησης για τη λογική της επεξεργασίας» που έχει δικαίωμα να ζητήσει ο χρήστης, μπορεί να μην αντιστοιχεί στον τύπο της ενημέρωσης που έχουν αναπτύξει βάσει της μηχανικής μάθησης οι επιστήμονες της πληροφορικής. Παρόλα αυτά, αισιοδοξούν ότι άλλες προβλέψεις του ΓΚΠΔ, όπως το δικαίωμα στη λήθη, το δικαίωμα στη μεταφορά των προσωπικών δεδομένων του χρήστη από τη μία εταιρεία στην άλλη και η εξ ορισμού διασφάλιση της ιδιωτικότητάς του,²¹² μπορεί να αποτελέσουν τη βάση ώστε να γίνουν οι αλγόριθμοι πιο υπεύθυνοι, πιο κατανοητοί και πιο ανθρωποκεντρικοί.

---

²¹¹ Τα άρθρα 12-14 του ΓΚΠΔ ορίζουν ότι τα υποκείμενα των δεδομένων έχουν το δικαίωμα πρόσβασης σε πληροφορίες που έχουν συλλεχθεί και αφορούν στα υποκείμενα αυτά, καθώς και ότι οι υπεύθυνοι επεξεργασίας διασφαλίζουν ότι τα υποκείμενα των δεδομένων θα λαμβάνουν ενημέρωση για δεδομένα που έχουν συλλεχθεί.

²¹² Όπως αναφέρεται και στην υποσημείωση 58 (σελ. 32), η εξ ορισμού προστασία των δεδομένων σημαίνει ότι οι ρυθμίσεις ιδιωτικότητας γίνονται στο προφίλ των χρηστών, για τη μεγαλύτερη δυνατή προστασία του ιδιωτικού απορρήτου, όπως π.χ. δυνατότητα προσβασιμότητας στο προφίλ του χρήστη μόνο σε άτομα που ο ίδιος θα μπορεί να ελέγχει. Η προστασία των δεδομένων από τον σχεδιασμό αφορά στη χρήση ψευδωνυμοποίησης και κρυπτογράφησης (κωδικοποίηση μηνυμάτων, έτσι ώστε μόνο όσοι είναι εξουσιοδοτημένοι να μπορούν να τα διαβάσουν). Πηγή: https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection/reform/rules-business-and-organisations/obligations/what-does-data-protection-design-and-default-mean_el.

Μέρος Γ'. Ρυθμιστικές προτάσεις & προκλήσεις για τη δημοκρατία

Κεφάλαιο ένατο

Προτεινόμενα μέτρα και πολιτικές

Το πρόβλημα της διασποράς παραπλανητικού περιεχομένου στο διαδίκτυο απαιτεί πολυεπίπεδη προσέγγιση, καθώς η παραπληροφόρηση έχει πολλές μορφές, οι οποίες αλλάζουν συνεχώς στο εξελισσόμενο ψηφιακό περιβάλλον (EU High-level Group on Fake News and Online Disinformation, 2018 και Butcher, 2019).

Ο Roger McNamee,²¹³ ο οποίος μαζί με τον Tristan Harris²¹⁴ υπήρξε σύμβουλος του Κογκρέσου για τη δράση της ξένης προπαγάνδας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κατά την προεκλογική περίοδο στις Η.Π.Α., το 2016, θεωρεί ότι προέχει η εξέταση του φαινομένου της δημιουργίας φυσαλίδων φίλτρων (filter bubbles), που είναι οι προσωπικές φούσκες, τα λεγόμενα αντηχεία (echo chambers)²¹⁵ των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπου οι άνθρωποι αυτο-απομονώνονται σε ένα περιβάλλον στο οποίο αλληλεπιδρούν με άτομα παρόμοιων αντιλήψεων και πεποιθήσεων που επιβεβαιώνουν τις δικές τους, χωρίς τον κίνδυνο να εκτεθούν σε νέες ή διαφορετικές ιδέες.

Ο McNamee παρουσιάζει μία ενδιαφέρουσα δέσμη μέτρων και νομοθετικών παρεμβάσεων στους εξής τομείς:

- Bots: Επισήμανση των bots τα οποία διαστρεβλώνουν το δημόσιο λόγο, ούτως ώστε ο χρήστης να έχει τη δυνατότητα αναγνώρισης και παρεμπόδισής τους και οι διαφημιστές να έχουν την ευθύνη της χρήσης τους (Roger McNamee, 2018).
- Συγκέντρωση της αγοράς: Η απορρόφηση του Instagram και του WhatsApp από το Facebook ή του YouTube, των Χαρτών Google και του AdSense από την Google, προκαλεί ανησυχίες για την επέκταση και μεγιστοποίηση της εξουσίας των μονοπωλίων, κάτι που αντιβαίνει στο αρχικό

---

²¹³ Ιδρυτής της εταιρείας επιχειρηματικών κεφαλαίων Elevation Partners και από τους πρώτους επενδυτές στην πλατφόρμα του Facebook. Η προσέγγιση που προτείνει ο McNamee αναπτύχθηκε εκτενώς σε άρθρο του στο διμηνιαίο περιοδικό Washington Monthly, το οποίο φιλοξενεί θέματα πολιτικής της αμερικανικής κυβέρνησης. Το άρθρο είναι διαθέσιμο σε: <https://washingtonmonthly.com/magazine/january-february-march-2018/how-to-fix-facebook-before-it-fixes-us/>.

²¹⁴ Ο Tristan Harris, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί ως «η πιο κοντινή συγγένεια της Silicon Valley με τη συνείδηση», είναι ο ιδρυτής του Κέντρου Ανθρώπινης Τεχνολογίας (Center for Humane Technology) και υπήρξε Σχεδιαστής Δεοντολογίας της Google. Πηγή: https://www.ted.com/speakers/tristan_harris.

²¹⁵ Ο ρόλος των αντηχείων στην αύξηση του κλίματος πόλωσης στην κοινωνία, έχει γίνει αντικείμενο αρκετών ερευνών, όπως επισημαίνεται στο Special Dossier on Disinformation του Resource Centre on Media Freedom in Europe (2018).

όραμα των εμπνευστών του διαδικτύου, που ήταν η αποκεντρωμένη του λειτουργία, ο ανοιχτός και δημοκρατικός χαρακτήρας του, ο οποίος πρόσφερε τη δυνατότητα για ισότιμη πρόσβαση και ανάπτυξη περιεχομένου χωρίς διακρίσεις. Ο ανταγωνισμός μπορεί να διατηρηθεί σε υγιή και επωφελή για το χρήστη επίπεδα μέσω της αντιμετώπισης πρακτικών εξαγοράς και εξάλειψης των μικρότερων πλατφορμών.

- Διαφάνεια – λογοδοσία: Οι αρχές της διαφάνειας στις πολιτικές διαφημίσεις και εκστρατείες, είναι σημαντικός παράγοντας αποκατάστασης της εμπιστοσύνης του κοινού στους πολιτικούς θεσμούς. Προς την κατεύθυνση αυτή προωθείται και η πρόταση για την επέκταση και στο διαδίκτυο των νομικών κανόνων που διέπουν τις διαφημίσεις (Honest Ads Act). Η διαφάνεια, επίσης, στον τρόπο χρήσης των αλγορίθμων που επηρεάζουν τη ροή ειδήσεων και τα αποτελέσματα των μηχανών αναζήτησης, θα μπορούσε να επιτευχθεί εάν τους ελέγχους των αλγορίθμων αυτών διενεργούσαν τρίτα μέρη και όχι η ίδια η Google ή το Facebook.
- Δίκαιη αντιμετώπιση των χρηστών: Οι συμφωνίες άδειας χρήσης τελικών χρηστών (EULA) συχνά απαιτούν από τους χρήστες την αποδοχή των όρων μιας σύμβασης, προκειμένου να ολοκληρωθεί μία εφαρμογή ή μια αναβάθμιση λογισμικού. Οι πλατφόρμες θα πρέπει να παραχωρήσουν στους χρήστες τους το νόμιμο δικαίωμα προαιρετικής επιλογής (opt-out), δίνοντάς τους έτσι τη δυνατότητα να μπορούν να παραμείνουν σε προηγούμενες εκδόσεις, εάν το επιθυμούν, γεγονός που θα περιόριζε και τον κίνδυνο πειραματισμού των πλατφορμών σε εκατομμύρια χρήστες χωρίς την κατάλληλη προειδοποίησή τους.

Ο Andrea Renda (2018), ερευνητής στο Κέντρο Σπουδών Ευρωπαϊκής Πολιτικής (CEPS), θεωρεί ότι οι πολιτικές στον τομέα της αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης θα πρέπει να σχεδιάζονται με βάση την αρχή της αναλογικότητας και το σεβασμό της ελευθερίας της έκφρασης. Κατά τον Renda, οι πρωτοβουλίες αυτορρύθμισης και συρρύθμισης θεωρούνται πιο αποτελεσματικές, λόγω της ευέλικτης φύσης τους, που τις καθιστά προσαρμόσιμες στις εκάστοτε ανάγκες και συνθήκες, ενώ τα μέτρα νομοθετικού-παρεμβατικού χαρακτήρα μπορεί να αποδειχθούν δυσανάλογα προς το σκοπό που επιδιώκουν και να οδηγήσουν σε μορφές λογοκρισίας (Renda, 2018). Παράδειγμα μιας τέτοιας μορφής λογοκρισίας αποτελεί ο γερμανικός νόμος που τέθηκε σε ισχύ τον Ιανουάριο του 2018,²¹⁶ καθώς, εξαιτίας της αυστηρότητάς του, έχει κατηγορηθεί ότι αναγκάζει τους παρόχους υπηρεσιών διαδικτύου να αποσύρουν αδιακρίτως περιεχόμενο, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη ενδεχόμενη παραβίαση του

---

²¹⁶ Βλ. σελίδα 65.

δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης.

O Renda προτείνει τις εξής πολιτικές:

- Μέτρα αυτορρύθμισης (μη υποχρεωτικού χαρακτήρα). Εδραίωση υπεύθυνης και βιώσιμης συνεργασίας μεταξύ πλατφορμών και δημόσιων αρχών, με την υποχρέωση της τήρησης των βασικών κανόνων διαφάνειας (παροχή στοιχείων προς τις δημόσιες αρχές για τους χορηγούς των πολιτικών διαφημίσεων). Ωστόσο, λόγω του μη υποχρεωτικού του χαρακτήρα, το μέτρο αυτό πιθανόν να μην αποτελεί ισχυρό κίνητρο ευαισθητοποίησης των πλατφορμών και να μην προσδιορίζει με ακρίβεια βάσει ποιού περιεχομένου θα πρέπει οι πλατφόρμες να γνωστοποιούν τα στοιχεία των χορηγών, να προσκρούει σε ζητήματα πνευματικής ιδιοκτησίας, να μη λαμβάνει υπόψη τυχόν δεσμευτικές για την εμπιστευτικότητα συμφωνίες μεταξύ πλατφορμών και διαφημιστών ή τις δυσκολίες εντοπισμού των πραγματικών πηγών χρηματοδότησης, αλλά και της διεύθυνσης IP του μέσου, η οποία μπορεί να αλλάζει, καθώς και να αδυνατεί να εφαρμοστεί σε παρόχους εκτός δικαιοδοσίας της Ε.Ε.
- Εναλλακτικά, ένα είδος ευθύνης των πλατφορμών απέναντι στους χρήστες τους θα μπορούσε να εξασφαλιστεί μέσω της ‘επιτηρούμενης αυτορρύθμισης’,²¹⁷ μιας μορφής ‘φιλελεύθερης κηδεμόνευσης’ (libertarian paternalism), που θα ενθάρρυνε τους χρήστες να ενεργούν πιο υπεύθυνα στο διαδίκτυο (χρησιμοποιώντας εργαλεία ‘σκουντήματος’,²¹⁸ σήμανσης, ειδοποίησης, επαλήθευσης περιεχομένου σε πραγματικό χρόνο κ.λπ.), χωρίς να τους ωθεί στην αυτολογοκρισία, ενώ θα επέτρεπε στις πλατφόρμες να πειραματιστούν με μηχανισμούς φιλτραρίσματος του περιεχομένου.
- Άλλη μορφή ευαισθητοποίησης των πλατφορμών είναι τα μέτρα συρρύθμισης,²¹⁹ τα οποία συνεπάγονται μεν πιο αυστηρές πολιτικές, όπως επιβολή κυρώσεων, διαδικασίες συμβιβασμού και διαιτησίας για μη συμμόρφωση με τους νομικούς κανόνες, ωστόσο, θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν εργαλεία και μηχανισμούς όπως cybernudges, fact-checkers κ.λπ.
- Ανάπτυξη λύσεων για την προώθηση της πολυφωνίας και του τοπικού περιεχομένου, καθώς και του περιεχομένου που αφορά μικρότερες ή εξειδικευμένες (niche) κοινότητες. Οι λύσεις αυτές θα μπορούσαν να προέλθουν από τη συνέργεια της Ε.Ε. με τις πλατφόρμες (πρωτοβουλίες

---

²¹⁷ Οι κανόνες αυτορρύθμισης (κατάρτιση κανόνων από τους φορείς της αγοράς) και συρρύθμισης (κρατική επίβλεψη και έλεγχος εφαρμογής ρυθμιστικών πρωτοβουλιών που έχει θεσπίσει η αγορά από κοινού με την πολιτεία) αποτελούν εναλλακτικές μορφές ρυθμιστικής παρέμβασης, μη δεσμευτικού χαρακτήρα. Η πρακτικές αυτορρύθμισης και συρρύθμισης θεωρούνται αποτελεσματικότερες της παραδοσιακής νομοθεσίας, στις περιπτώσεις όπου είναι δύσκολη η επίτευξη συναίνεσης ή δεν είναι απόλυτα σαφείς οι σκοποί των δημοσίων πολιτικών (Kleinsteuber, 2004).

²¹⁸ Τα εργαλεία σκουντήματος (cybernudges) αποσκοπούν στο να ωθούν τους χρήστες να σκέπτονται πριν μοιραστούν κάποιο περιεχόμενο.

²¹⁹ Βλέπε υποσημείωση 217.

συρρύθμισης), προκειμένου να ενισχυθεί η κριτική προσέγγιση του κοινού απέναντι σε οποιαδήποτε μορφή περιεχομένου στο διαδίκτυο. Τη σημασία της πολυφωνίας των μέσων και του πλουραλισμού στην πληροφόρηση επισημαίνει και το Συμβούλιο της Ευρώπης στη Σύσταση για τον πλουραλισμό και τη διαφάνεια του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ΜΜΕ²²⁰, ενώ άλλη πρόταση αφορά στον σχεδιασμό αλγοριθμικών συστημάτων για την προώθηση της πολυφωνίας (Helberger et al., 2018).

- Ενδυνάμωση του χρήστη κατά την πλοήγησή του στο διαδίκτυο, με σκοπό να αποκτήσει μεγαλύτερο έλεγχο στις πρακτικές εξατομίκευσης που εφαρμόζουν οι πλατφόρμες. Θα πρέπει, δε, να έχει τη δυνατότητα να επιλέξει έναν μηχανισμό επαλήθευσης ή μια υπηρεσία κατάταξης ποιότητας περιεχομένου, με σκοπό την καλύτερη προσαρμογή του αλγορίθμου που καθορίζει τις ενημερώσεις του (Turk, 2018).

Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, και στον απόηχο των αποκαλύψεων για τις πρακτικές χειραγώγησης του εκλογικού σώματος μέσω της μαζικής εκμετάλλευσης των προσωπικών του δεδομένων, η συζήτηση εστιάζει σε προτάσεις που αφορούν στην αναμόρφωση του νομικού πλαισίου, ειδικότερα στον τομέα της ξένης παρέμβασης και επιρροής στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας, στην ενίσχυση της διαφάνειας της πολιτικής διαφήμισης, καθώς και στην ενοποίηση του ρυθμιστικού πλαισίου προστασίας των προσωπικών δεδομένων, κατά το παράδειγμα του ευρωπαϊκού Γενικού Κανονισμού Προσωπικών Δεδομένων.

Ο Αμερικανός διπλωμάτης και πολιτικός Daniel Fried (2018) προτείνει την αναθεώρηση της νομοθεσίας, ούτως ώστε να ενισχυθούν οι εξουσίες των αμερικανικών κυβερνητικών υπηρεσιών στο ζήτημα της αντιμετώπισης της ξένης προπαγάνδας και της πολιτικής διαφήμισης, ειδικά της προερχόμενης από τη Ρωσία.²²¹ Καλεί, επίσης, την Ε.Ε. και τις Η.Π.Α. να συνεργαστούν για τη δημιουργία μιας άτυπης Συμμαχίας για την Αντιμετώπιση της Παραπληροφόρησης, που θα αποτελείται από κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς φορείς, και θα έχει ως έργο την ανάπτυξη και ανταλλαγή καλών πρακτικών, συμπεριλαμβανομένης και της κατάρτισης Κώδικα Δεοντολογίας. Τα θέματα που θα χειρίζεται η Συμμαχία αυτή θα αφορούν στη διαφάνεια, τις διαδικασίες εντοπισμού κακόβουλου λογισμικού, όπως bots, trolls, cyborgs, τον εντοπισμό και επισήμανση της ανοιχτής προπαγάνδας και την εξέταση ζητημάτων ελευθερίας του λόγου στο διαδίκτυο. Προτείνει ακόμη τη συνεργασία Η.Π.Α.-Ε.Ε. για την

---

²²⁰ Διαθέσιμη σε: <https://rm.coe.int/1680790e13>.

²²¹ Ανάλογες πολιτικές προτείνονται και στην έκθεση του Center for Strategic & International Studies (CSIS). Διαθέσιμη σε: https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/publication/190430_RussiaUSJusticeSystem_v3_WEB_FULLL.pdf.

ενίσχυση της εμπιστοσύνης της κοινής γνώμης έναντι των μέσων ενημέρωσης και, κατ' επέκταση, των δημοκρατικών θεσμών. Εισηγείται, επίσης, την εδραίωση διαλόγου Ε.Ε. και Η.Π.Α. για την αντιμετώπιση των προκλήσεων που δημιουργούνται από μη δημοκρατικά καθεστώτα.

Παρόμοιες προτάσεις για την αυστηροποίηση του νομικού πλαισίου στον τομέα των προσωπικών δεδομένων, των πολιτικών διαφημίσεων, της ευθύνης των πλατφορμών σε περιπτώσεις που δεν αποσύρουν ακατάλληλο ή παραπλανητικό περιεχόμενο, καθώς και της αντιμετώπισης της ξένης προπαγάνδας προτείνει ο γερουσιαστής Mark R. Warner στη Λευκή Βίβλο του με θέμα «Πιθανές προτάσεις πολιτικής για τη ρύθμιση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και τις εταιρείες διαδικτύου».²²² Ο Warner υποστηρίζει, επίσης, την εισαγωγή πρόβλεψης για την υποχρέωση εντοπισμού και επισήμανσης των bots, καθώς και τον καθορισμό της προέλευσης των ψεύτικων λογαριασμών και του παραπλανητικού περιεχομένου. Στην ίδια κατεύθυνση, ο Turk (2018) προτείνει την ανάπτυξη συστημάτων κυβερνοπολέμου που μπορούν να εντοπίσουν γρήγορα και να επισημάνουν ψευδές περιεχόμενο και προπαγάνδα που χρηματοδοτείται από ξένες κυβερνήσεις ή ξένους μη κυβερνητικούς οργανισμούς. Τα συστήματα αυτά θα μπορούσαν να οργανωθούν ως μέρος των ευρωπαϊκών και/ή εθνικών συστημάτων κυβερνοάμυνας.

Η βιβλιογραφία που εξετάστηκε για την παρούσα εργασία τονίζει στο σύνολό της τη σημασία που έχει η παιδεία στα μέσα για τη διαμόρφωση πολιτών με κριτική σκέψη και γνώση του τρόπου λειτουργίας των σύγχρονων διαδικτυακών μέσων. Παραθέτουμε ενδεικτικές προτάσεις χάραξης πολιτικών:

- Ενίσχυση της κριτικής σκέψης του χρήστη, προκειμένου να μπορεί να διαχωρίζει την παραπλανητική από την αληθινή πληροφορία, την έκφραση γνώμης από την παράθεση γεγονότων. Οι τρόποι να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός είναι λύσεις με τη βοήθεια της τεχνολογίας, μέσω μηχανισμών ανάλυσης και επαλήθευσης ειδήσεων (Renda, 2018) και προγράμματα που εστιάζουν στην εκπαίδευση του κοινού, όπως αυτά που προτείνει η βρετανική αρχή Ofcom,²²³ καθώς και καλές πρακτικές για την παιδεία στα μέσα, συγκεντρωμένες σε συγκριτική ανάλυση του Ευρωπαϊκού Οπτικοακουστικού Παρατηρητηρίου.²²⁴

---

²²² Διαθέσιμη σε: https://regmedia.co.uk/2018/07/30/warner_social_media_proposal.pdf

²²³ Βλ. ιστοσελίδα της Ofcom “Making sense of Media” διαθέσιμη σε: <https://www.ofcom.org.uk/research-and-data/media-literacy-research>.

²²⁴ Διαθέσιμη σε: <https://rm.coe.int/regulatory-authorities-for-electronic-media/1680903a2a>.

- Η ψηφιακή παιδεία και η παιδεία στα μέσα θα μπορούσε να αναπτυχθεί περαιτέρω μέσω της ανταλλαγής καλών πρακτικών και της εκπαίδευσης των δασκάλων (π.χ. μέσω του Erasmus+), της ένταξής της ως μαθήματος στο εκπαιδευτικό σύστημα των κρατών, της δημιουργίας μιας ευρωπαϊκής κοινότητας που θα αναλαμβάνει πρωτοβουλίες ψηφιακής παιδείας και παιδείας στα μέσα σε διαφορετικές ηλικιακές και δημογραφικές ομάδες, καθώς και της οικονομικής ενίσχυσης των δράσεων της παιδείας στα μέσα, βασισμένης σε πόρους προερχόμενους από συνέργειες δημοσίου-ιδιωτικού τομέα, κοινοτικά χρηματοδοτικά προγράμματα κ.λπ. (EU High-Level Group on Disinformation, 2018).
- Πολιτικές (α) ενίσχυσης της ερευνητικής και ποιοτικής δημοσιογραφίας,²²⁵ ως δημόσιου αγαθού στην ψηφιακή εποχή, όπως π.χ. η πρωτοβουλία Journalism Trust Initiative²²⁶ και (β) προαγωγής του πλουραλισμού και της διαφάνειας του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ΜΜΕ.²²⁷

---

²²⁵ Ως ενδεικτική πρόταση πολιτικής αναφέρουμε την πρόταση Σύστασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη δημιουργία ευνοϊκού περιβάλλοντος για την ποιοτική δημοσιογραφία στην ψηφιακή εποχή. Διαθέσιμη σε: <https://rm.coe.int/msi-joq-2018-03-draft-recommendation-on-promoting-a-favourable-environ/168078b802>.

²²⁶ Διαθέσιμη σε: <https://rsf.org/en/news/rsf-and-its-partners-unveil-journalism-trust-initiative-combat-disinformation>.

²²⁷ Ως ενδεικτική πρόταση πολιτικής αναφέρουμε τη Σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τον πλουραλισμό και τη διαφάνεια του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ΜΜΕ. Διαθέσιμη σε: <https://rm.coe.int/1680790e13>.

Κεφάλαιο δέκατο

Αποτροπή της παραπληροφόρησης και δημοκρατία

Οι βασικοί παράγοντες που απειλούν τα θεμέλια της δημοκρατίας θα μπορούσαν να συνοψιστούν στο εξής τρίπτυχο: μέσα κοινωνικής δικτύωσης, κλίμα πολιτικής πόλωσης που αυτά δημιουργούν, το οποίο διοχετεύεται και στα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, και κυριαρχία της παραπληροφόρησης (Tucker et al., 2018).

Στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 2016, η παραπληροφόρηση και ο ακραίος πολιτικός λόγος που διαδόθηκαν μέσω χιλιάδων διαφημίσεων και ιστοτόπων προερχόμενων από ομάδες του Facebook ρωσικών συμφερόντων έφτασαν σε 126 περίπου εκατομμύρια Αμερικανούς ψηφοφόρους, προκειμένου να επηρεάσουν την ψήφο τους υπέρ του Donald Trump, υπονομεύοντας την υποψηφιότητα της Hilary Clinton (Timberg, C. et al. (2017). Η επιτυχία του ρόλου των μέσων κοινωνικής ενημέρωσης στη δημιουργία κλίματος κοινωνικής και πολιτικής πόλωσης, μέσω πολιτικών εκστρατειών που στοχεύουν στα ηθικά, θρησκευτικά ή εθνικά στερεότυπα των ανθρώπων, είναι η αιτία που έχουν κάνει την εμφάνισή τους πλήθος εταιρείες πολιτικών συμβούλων και αναλύσεων δεδομένων: εκτός από την Cambridge Analytica, παρόμοιες υπηρεσίες προσφέρουν οι εταιρείες Rasmussen, SCL Group και η Targeted Victory. Από την Ινδία έως τη Βραζιλία πολιτικές εκστρατείες εγχώριας παραπληροφόρησης κατακλύζουν το διαδίκτυο, χωρίς να έχουν μέχρι στιγμής αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά από τους δημοκρατικούς θεσμούς των κρατών, τα οποία περισσότερο επαφίενται στις εταιρείες του διαδικτύου, πιστεύοντας ότι αυτές διαθέτουν τα μέσα και την τεχνογνωσία για να διαχειριστούν τις πρακτικές διαδικτυακής χειραγώγησης του κοινού (Bisen, 2019). Οι προσπάθειες αποτροπής της παραπληροφόρησης από τις πλατφόρμες (π.χ. Twitter, Facebook) έχουν μεν θετικές συνέπειες λόγω των ελέγχων επαλήθευσης που εφαρμόζουν, ωστόσο, μπορεί να οδηγήσουν στην ‘ιδιωτικοποίηση της λογοκρισίας’ με κριτήρια αδιαφανή και, χρησιμοποιώντας ακριβώς αυτούς τους μηχανισμούς ελέγχου, να αποσύρουν όποιο περιεχόμενο δεν τους είναι αρεστό. Επιπλέον, η κυριαρχία των διαδικτυακών κολοσσών στην παγκόσμια αγορά επηρεάζει αρνητικά τις μικρότερες πλατφόρμες, μη αφήνοντας πολλά περιθώρια ανάπτυξης των τελευταίων και υπονομεύοντας τον πλουραλισμό της ενημέρωσης, βασικού συστατικού της δημοκρατίας.

Η κρατική παρέμβαση για τη διαχείριση της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο, από την

άλλη, εγείρει ανησυχίες για αύξηση της κρατικής λογοκρισίας: με το πρόσχημα της προστασίας του κοινού από τις επιπτώσεις της παραπληροφόρησης και τον κίνδυνο κυβερνοεπιθέσεων, οι πολιτικές ηγεσίες, ειδικά αυτές που ασκούν ολοκληρωτικές πολιτικές, έχουν τη δυνατότητα να εφαρμόζουν συστήματα παρακολούθησης, παραβιάζοντας τα ατομικά δικαιώματα των πολιτών τους, όπως το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα και στην ελευθερία του λόγου. Μπορούν, επίσης, να διαχέουν περιεχόμενο παραπληροφόρησης για να εδραιώσουν την ισχύ τους ή να βλάψουν τους πολιτικούς τους αντιπάλους και να καταστέλλουν φωνές αντίθετες στην κυβερνητική τους γραμμή, καταργώντας έτσι το δικαίωμα της ενημέρωσης και της ελευθερίας του λόγου.²²⁸

Οι θεωρίες συνωμοσίας και οι εσφαλμένες πολιτικές αντιλήψεις (που μπορεί να σχετίζονται με ζητήματα όπως η μετανάστευση, οι μειονότητες ή υποθέσεις διαφθοράς των πολιτικών) έχουν επηρεάσει αρνητικά την αντίληψη του κοινού απέναντι στους πολιτικούς και στην πολιτική και έχουν συμβάλει στην άνοδο του λαϊκισμού και του εθνικισμού.²²⁹ Αν και θεωρείται υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι τα λεγόμενα ‘αντηχεία’ (echo chambers) των μέσων κοινωνικής δικτύωσης επιδρούν καθοριστικά στις επιλογές ενημέρωσης των ανθρώπων (Guess, Nyhan & Reifler, 2017), ωστόσο, είναι γεγονός ότι το διαδίκτυο εν γένει διευκολύνει την επιλεκτική ενημέρωση (Bakshy et al., 2015) η οποία μπορεί να οδηγήσει στην εσφαλμένη, εσκεμμένα ή μη, πληροφόρηση (Tucker, 2018). Επίσης, η στάση καχυποψίας και σύγχυσης του κοινού απέναντι στα πολιτικά δρώμενα είναι μια ακόμη συνέπεια που προκαλείται από το τοξικό περιβάλλον της παραπληροφόρησης, στο οποίο οι άνθρωποι αδυνατούν να ξεχωρίσουν την ψευδή από την αληθινή είδηση, με αποτέλεσμα να απογοητεύονται και να γίνονται αδιάφοροι απέναντι στις πολιτικές εξελίξεις (Butcher, 2019).

Ο επιθετικός λόγος των πολιτικών κατά των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης έχει επηρεάσει αρνητικά την εμπιστοσύνη της κοινής γνώμης στα ΜΜΕ (Ladd, 2011). Ο πρόεδρος Trump έχει συχνά επιτεθεί κατά των αμερικανικών ΜΜΕ, αποκαλώντας τα ‘fake news’, με αποτέλεσμα τα ποσοστά εμπιστοσύνης των οπαδών του απέναντι στα ΜΜΕ να είναι χαμηλά: πολλοί από τους υποστηρικτές του χαρακτηρίζουν τα ΜΜΕ ‘εχθρούς του λαού’, θεωρώντας ότι εμποδίζουν τους πολιτικούς να κάνουν τη δουλειά τους (Guess, 2016). Σε ένα τέτοιο κλίμα, γίνεται πολύ δύσκολη η αντιμετώπιση του ακραίου πολιτικού λόγου από τα παραδοσιακά ΜΜΕ,

---

²²⁸ Σύμφωνα με τον Péter Krekó του Political Capital Institute της Βουδαπέστης, το ποσοστό των ΜΜΕ που διαδίδουν ‘ψευδείς ειδήσεις’ στην Ουγγαρία εμφανίζεται να είναι ιδιαίτερα χαμηλό, λόγω του ότι τα κυρίαρχα μέσα έχουν περιέλθει στον έλεγχο της κυβέρνησης (Butcher, 2019).

²²⁹ Παραδείγματα εθνικιστικών κομμάτων είναι το γερμανικό AfD ‘Εναλλακτική για Γερμανία’ και το γαλλικό Εθνικό Μέτωπο της Μαρίν Λεπέν.

τα οποία χαρακτηρίζονται ως ‘κατεστημένο’. Αυτή η καχύποπτη, αν όχι εχθρική, στάση του κοινού απέναντι στα παραδοσιακά ΜΜΕ είναι η αιτία της ανόδου των ‘εναλλακτικών’ μέσων ενημέρωσης, όπως το ρωσικό Sputnik News ή το ακροδεξιό Breitbart.²³⁰ Επιπλέον, το χαμηλό επίπεδο της δημοσιογραφίας στις σύγχρονες ανταγωνιστικές συνθήκες, που συχνά επιβάλλουν την άμεση και χωρίς διασταύρωση μετάδοση της είδησης, επιτείνει την έλλειψη σεβασμού του κοινού προς τα ΜΜΕ, νομιμοποιώντας κατ’ αυτό τον τρόπο τις επιθέσεις στα μέσα ενημέρωσης από εκείνους που επιδιώκουν τη σιωπή τους (Ireton & Posetti, 2018).

Η παραπληροφόρηση δεν αποτελεί μόνο την αιτία της πολιτικής πόλωσης, της ανόδου του λαϊκισμού και του αισθήματος καχυποψίας ή αδιαφορίας των πολιτών απέναντι στα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης· είναι κυρίως το σύμπτωμα ενός ασταθούς πολιτικού συστήματος που εκτείνεται σε παγκόσμια κλίμακα, όπως σημειώνει ο Butcher (2019). Η αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης δεν πρέπει να βασίζεται στη λογοκρισία, αλλά στη δημιουργία μιας ανοιχτής αγοράς ιδεών, όπου οι άνθρωποι θα «μιλάνε για την αλήθεια και θα την επισημαίνουν», ώστε τελικά αυτή να υπερισχύσει έναντι του ψεύδους, όπως είχε πει ο Edward Snowden,²³¹ μετά τις τελευταίες εκλογές στις Η.Π.Α. Για τον Beckett (2017) η παραπληροφόρηση είναι το καλύτερο πράγμα που έχει συμβεί εδώ και δεκαετίες, γιατί δίνει την ευκαιρία στην ποιοτική δημοσιογραφία να αποδείξει την αξία της που βασίζεται σε έμπειρους και αφοσιωμένους επαγγελματίες και σε κανόνες ηθικής. Η παραπληροφόρηση καταδεικνύει την ανάγκη για περισσότερη διαφάνεια και αξιοπιστία και προσφέρει την ευκαιρία κατάρριψης των μύθων και δημιουργίας ενός νέου επιχειρηματικού μοντέλου επαλήθευσης και ελέγχου της πληροφορίας (Beckett, 2017).

Εν τέλει, το κλειδί για την καταπολέμηση της διασποράς παραπλανητικού περιεχομένου βρίσκεται στη λέξη ‘ευθύνη’: οι πλατφόρμες που φιλοξενούν περιεχόμενο, οι κυβερνήσεις που εφαρμόζουν πολιτικές, οι αναγνώστες που καταναλώνουν το περιεχόμενο, όλοι αυτοί έχουν την ευθύνη να προστατέψουν τη δημοκρατία από τις παρενέργειες της παραπληροφόρησης, αλλά και από σκληρές παρεμβάσεις που απειλούν την ελευθερία της έκφρασης (Renda, 2018).

---

²³⁰ Για τον ειδησεογραφικό οργανισμό Breitbart βλ. υποσημείωση 49, σελ. 29.

²³¹ Βλ. <https://www.scribblrs.com/snowden-censorship-not-answer-fake-news/>.

Συμπεράσματα

Ως ένα πολύπλευρο φαινόμενο με καθολική εξάπλωση, η παραπληροφόρηση δεν θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί μονοδιάστατα και στη βάση μεμονωμένων, αποσπασματικών πολιτικών. Η εμπειρία των αμερικανικών προεδρικών εκλογών, το 2016, και του δημοψηφίσματος για το Brexit, και οι συνθήκες κοινωνικής και πολιτικής πόλωσης που προέκυψαν, ανέδειξαν την ανάγκη πιο συντονισμένων πολιτικών σε κρίσιμους τομείς όπως οι πολιτικές εκστρατείες χειραγώγησης της κοινής γνώμης, η ξένη επιρροή στις προεκλογικές περιόδους, η κυβερνοασφάλεια και η προστασία των προσωπικών δεδομένων. Τακτικές παραπληροφόρησης υποκινούμενες από ΜΜΕ χωρών όπως η Ρωσία, η Κίνα και το Ιράν, κάνουν ολοένα και πιο συχνή την εμφάνισή τους στον κυβερνοχώρο, και βρίσκουν μιμητές σε όλο και περισσότερες χώρες (Breene, 2016). Το φαινόμενο των deep fakes εντείνεται ολοένα και περισσότερο: με χαμηλό κόστος και επαγγελματική ποιότητα, ο πολιτικός λόγος και η εικόνα μπορούν εύκολα να παραποιηθούν και να μοιάζουν απολύτως αληθινά ή να αναπαραχθούν από γεγονότα που δε συνέβησαν ποτέ, γεγονός που επιτάσσει την εντατικοποίηση της έρευνας στις τεχνολογίες της βαθιάς μάθησης και των νέων έξυπνων αλγόριθμων.²³²

Η χάραξη ενός κοινού πλαισίου στρατηγικών, το οποίο θα ρυθμίζει αποτελεσματικά τους διάφορους τύπους παραπληροφόρησης, χωρίς ωστόσο οι στρατηγικές αυτές να υπονομεύουν την ελευθερία της έκφρασης, αποτελεί μείζονα πρόκληση για τη δημοκρατία και το ευρωπαϊκό κεκτημένο. Η κατάλληλη προσέγγιση για την ολιστική αντιμετώπιση του φαινομένου είναι η αξιοποίηση μιας ευρείας γκάμας συντονισμένων πολιτικών που θα συνδυάζουν όλα τα επίπεδα ρύθμισης (αυτορρύθμιση, συρρύθμιση και θέσπιση νομικών κανόνων). Το ερώτημα που τίθεται είναι αν το έργο διαχείρισης του τεράστιου όγκου του περιεχομένου που διακινείται στο διαδίκτυο θα πρέπει να αφηθεί στα χέρια των ιδιωτικών τεχνολογικών πλατφορμών, όπως το Facebook και το Twitter, ή να αποτελέσει ευθύνη των κρατικών αρχών.

Η πρώτη περίπτωση εγείρει ανησυχίες για εφαρμογή πρακτικών 'ιδιωτικής λογοκρισίας' από τις πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, χωρίς απαραίτητως να διασφαλίζεται η αρχή της διαφάνειας και της λογοδοσίας. Το γεγονός ότι ένα παγκόσμιο μονοπώλιο διαδικτυακών κολοσσών ελέγχει τον τρόπο που αναζητούμε και βρίσκουμε πληροφορίες στο

---

²³² Όπως, για παράδειγμα, είναι τα Generative Adversarial Networks (GANs), τα γενετικά ανταγωνιστικά δίκτυα, μια μορφή τεχνικής της μηχανικής μάθησης, τα οποία μπορούν να παράγουν, να αναπαράγουν, να βελτιώνουν ή να μετατρέπουν εικόνες, έργα τέχνης, μουσική και βίντεο με υψηλή ευκρίνεια, κατά τρόπο ώστε να φαίνονται απολύτως αληθινά (Rouse, 2018).

διαδίκτυο θέτει σε απειλή την ελευθερία της έκφρασης (Article 19, 2017). Πολλές από τις πρακτικές ελέγχου περιεχομένου που εφαρμόζουν οι πλατφόρμες (π.χ. οι όροι προσδιορισμού του λόγου μίσους και της τρομοκρατίας ή οι αλγόριθμοι που χρησιμοποιούνται) είναι ‘μαύρο κουτί’, απροσπέλαστοι από τους χρήστες, και έτσι παραμένουν άγνωστοι οι παράγοντες που καθορίζουν τις αποφάσεις απόσυρσης περιεχομένου (Jillian York σε Gourarie, 2016). Οι ‘φουσαλίδες φίλτρων’ (filter bubbles) όπου αυτο-απομονώνονται οι χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, οι οποίες λειτουργούν ως φακοί που υπερτονίζουν και επιβεβαιώνουν τις κομματικές πεποιθήσεις και κοινωνικές προκαταλήψεις των ανθρώπων, εντείνουν τις ανησυχίες για την παγκόσμια ισχύ που κατέχει ένα μονοπώλιο εταιρειών της Silicon Valley (Leetaru, 2016).

Από την άλλη, η κρατική εποπτεία και διαχείριση του διαδικτυακού περιεχομένου, συνδυασμένη με την εφαρμογή μεθόδων μαζικής παρακολούθησης και συλλογής δεδομένων, στο όνομα της εθνικής ασφάλειας και της προστασίας από τρομοκρατικές απειλές, μπορεί να θεωρείται το άλλοθι για την επιβολή λογοκρισίας από μέρους του κράτους, σύμφωνα με την ετήσια έκθεση του οργανισμού Άρθρο 19 για το 2011). Η ελευθερία της έκφρασης, σημειώνεται στην έκθεση, βρίσκεται στο χαμηλότερο επίπεδο από το 2006 και η κρατική λογοκρισία σημειώνει αυξητικές τάσεις, όχι μόνο σε καθεστώτα χωρών με εκτεταμένη διαφθορά και κατάχρηση εξουσίας, αλλά πλέον και σε χώρες με παράδοση στο σεβασμό της ελευθερίας του λόγου. Μερικές κυβερνήσεις, εκμεταλλευόμενες την τεράστια δύναμη του διαδικτύου, πιέζουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης να στηρίξουν τις εθνικές πολιτικές ασφαλείας μέσω πρακτικών λογοκρισίας, αποφεύγοντας έτσι το ενδεχόμενο οι πολιτικές τους να χαρακτηριστούν αντισυνταγματικές εάν τις ασκούσαν οι ίδιες οι κυβερνήσεις (Timm Trevor σε Gourarie, 2016).

Η πολιτική των τεχνολογικών εταιρειών του διαδικτύου να μην αποκαλύπτουν τις στατιστικές και τις αναλύσεις προσωπικών δεδομένων που διενεργούν, θα πρέπει να αλλάξει, προκειμένου οι εταιρείες αυτές να μοιράζονται πλέον με τους ερευνητικούς και τους θεσμικούς φορείς τα ευρήματα των αναλύσεών τους για τον τρόπο μετάδοσης του περιεχομένου και της επιρροής των μέσων στη διαμόρφωση των πολιτικών απόψεων των χρηστών (Mazuccato, 2018). Έτσι, θα μπορούσε να βελτιωθεί η επιστημονική έρευνα και να ενθαρρυνθεί ο σχεδιασμός πιο στοχευμένων πολιτικών στον τομέα της αποτροπής της παραπληροφόρησης μέσω της καλύτερης γνώσης του τρόπου διαχείρισης του ‘νέου πετρελαίου’, όπως αποκαλούνται τα προσωπικά δεδομένα. Σε αντίθετη περίπτωση, η Ε.Ε. θα πρέπει να στραφεί στη θέσπιση νομικού πλαισίου

που θα υποχρεώνει τις πλατφόρμες να παρέχουν τη δυνατότητα πρόσβασης στα δεδομένα που συλλέγουν: η εξέλιξη αυτή μπορεί να προκαλέσει, πέρα από την αντίδραση των τεχνολογικών κολοσσών, τη ριζική αλλαγή του επιχειρηματικού τους μοντέλου, αλλά και τον επανακαθορισμό της σχέσης χρήστη-πλατφόρμας μέσω ενός νέου ‘κοινωνικού συμβολαίου’ (Butcher, 2019), στο οποίο φυσικά θα συμμετέχουν και οι Η.Π.Α., λόγω της αμερικανικής προέλευσης της συντριπτικής πλειοψηφίας των γιγάντων του διαδικτύου.

Όπως σημειώνει ο will.i.am,²³³ μουσικός, ακτιβιστής και μέλος της Παγκόσμιας Επιτροπής Τεχνητής Νοημοσύνης του World Economic Forum, η πρόσβαση στα προσωπικά δεδομένα, η ιδιοκτησία και ο έλεγχός τους από τους ίδιους τους χρήστες, θα πρέπει να θεωρείται ανθρώπινο δικαίωμα, όπως η πρόσβαση στο νερό και το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Είναι, συνεπώς, αναγκαίο να γνωρίζουν οι χρήστες τον τρόπο που οι πλατφόρμες διαχειρίζονται τα στοιχεία που αντλούν από το ψηφιακό τους ίχνος, προκειμένου να αποφευχθούν φαινόμενα, όπως η διασπορά ψευδών ειδήσεων και προπαγάνδας, με συνέπειες αρνητικές για την κοινωνία και τη δημοκρατία παγκοσμίως (will.i.am, 2019).

Οι προσπάθειες της Ε.Ε. να εκσυγχρονίσει τη νομοθεσία που διέπει την προστασία των προσωπικών δεδομένων και να δεσμεύσει τις πλατφόρμες του διαδικτύου να εφαρμόσουν κανόνες δεοντολογίας για την αποτροπή της παραπληροφόρησης, συνιστούν συντονισμένες θεσμικές πολιτικές για τον περιορισμό της μονοκρατορίας των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και της υπαγωγής τους σε ένα αυστηρότερο και πιο συνεκτικό ρυθμιστικό πλαίσιο. Από τις πιο στοχευμένες νομοθετικές πρωτοβουλίες, ο Γενικός Κανονισμός Προσωπικών Δεδομένων (ΓΚΠΔ) της Ε.Ε., επιδιώκει να ρυθμίσει τις ανεξέλεγκτες πρακτικές εκμετάλλευσης των προσωπικών δεδομένων των χρηστών, από εταιρείες εντός και εκτός της Ε.Ε., δίνοντας σε αυτούς τη δυνατότητα να έχουν ορισμένο έλεγχο και λόγο στη διαχείριση των δεδομένων τους, με την αρωγή και τη θεσμική προστασία ανεξάρτητης αρχής. Προς την κατεύθυνση της εναρμόνισης του κατακερματισμένου νομικού πλαισίου των Η.Π.Α. για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, τα δύο νομοθετικά σώματα των Η.Π.Α. επεξεργάζονται επί του παρόντος σχετικό νομοσχέδιο.

Ο Κώδικας Ορθής Πρακτικής της Ε.Ε. για την Παραπληροφόρηση, συνιστά ένα πρώτο βήμα ρύθμισης των διαδικτυακών²³⁴ και διαφημιστικών εταιρειών, δεσμεύοντάς τις με πολιτικές

---

²³³ Το will.i.am είναι το καλλιτεχνικό όνομα του William Adams.

²³⁴ Οι εταιρείες αυτές είναι οι εξής: Google, Facebook, Twitter και Mozilla.

λήψης μέτρων για τον έλεγχο, την επαλήθευση και την απόσυρση παραπλανητικού ή παράνομου περιεχομένου. Έχοντας κάνει μια πρώτη αποτίμηση του βαθμού συμμόρφωσης των πλατφορμών με τον Κώδικα, η Ε.Ε. ανακοίνωσε ότι χρειάζονται να εντείνουν τις προσπάθειές τους, ειδικότερα ενόψει των Ευρωεκλογών του Μαΐου 2019, ενώ επανέλαβε την πρόθεσή της να εξετάσει τη λήψη νομοθετικών μέτρων, σε περίπτωση που, κατά την έκθεση προόδου, στο τέλος του 2019, διαπιστώσει ότι τα αποτελέσματα των προσπαθειών των τεχνολογικών εταιρειών δεν είναι ικανοποιητικά.²³⁵ Η αντίστοιχη πρωτοβουλία του Ηνωμένου Βασιλείου να εκδώσει Κώδικα Δεοντολογίας, απαιτεί μεν υψηλότερο επίπεδο δέσμευσης εκ μέρους των διαδικτυακών εταιρειών σε σχέση με τον Κώδικα της Ε.Ε., ωστόσο, οι βρετανοί βουλευτές έχουν διακηρύξει και οι ίδιοι ότι θα προβούν στη θέσπιση πιο αυστηρού νομικού πλαισίου, εάν οι κανόνες του Κώδικα δεν αποτελέσουν επαρκές μέτρο δέσμευσης των πλατφορμών.

Στις Η.Π.Α., η ισχυρή συνταγματική πρόνοια για τη προστασία της ελευθερίας της έκφρασης βάσει της Πρώτης Τροποποίησης, δεν αφήνει πολλά περιθώρια για θέσπιση πολιτικών διαχείρισης περιεχομένου. Τυχόν παρεμβάσεις και έλεγχος του λόγου και της έκφρασης κρίνονται ως αντισυνταγματικές από τις δικαστικές αρχές και τους εκπροσώπους των νομοθετικών σωμάτων, όπως αποδεικνύεται, μεταξύ άλλων, και από την άσκηση βέτο σε νομοσχέδιο της πολιτείας της Καλιφόρνια για τη σύσταση ομάδας παρακολούθησης της εξάπλωσης της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο.²³⁶ Οι θεσμικές προσπάθειες αποτροπής των ‘ψευδών ειδήσεων’ στις Η.Π.Α, εστιάζονται κυρίως στην εξέταση κατάρτισης ομοσπονδιακού σχεδίου νόμου για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, τη διαφάνεια των πολιτικών διαφημίσεων, την επιρροή του ξένου παράγοντα στο εσωτερικό της χώρας, καθώς και τη θεσμοθέτηση της παιδείας στα μέσα στα δημόσια σχολεία (Funke, 2018).

Οι προεδρικές εκλογές του 2016, καθόρισαν ουσιαστικά την ανάγκη των αμερικανικών αρχών για διερεύνηση των αιτιών διάχυσης της παραπλανητικής ενημέρωσης και της προπαγάνδας και για λήψη μέτρων πολιτικής. Η ακροαματική διαδικασία των εκπροσώπων του Twitter και του Facebook ενώπιον του Κογκρέσου, για πιθανή χειραγώγηση της κοινής γνώμης μέσω αδιαφανών διαφημιστικών πρακτικών και αθέμιτης χρήσης των προσωπικών δεδομένων των χρηστών από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, κατέδειξε το γεγονός ότι οι εταιρείες διαδικτύου, προτάσσοντας την ιδιότητά τους ως πλατφόρμες φιλοξενίας περιεχομένου,

---

²³⁵ Βλ. https://ec.europa.eu/commission/news/code-practice-against-disinformation-2019-jan-29_en.

²³⁶ Βλ. <https://sacramento.cbslocal.com/2018/09/27/california-fake-news-bill-veto/>.

αρνήθηκαν το ρόλο της συντακτικής τους ευθύνης ως εκδότες. Ωστόσο, παραδέχθηκαν ότι ‘έκαναν λάθη’, εφαρμόζοντας στη συνέχεια εργαλεία επαλήθευσης περιεχομένου και αναφοράς παραπλανητικού υλικού στο διαδίκτυο. Η εισαγγελική έρευνα, τέλος, που διενεργήθηκε για την εμπλοκή της Ρωσίας στις εκλογές και την πιθανότητα συνεργασίας Trump και Μόσχας με σκοπό την επιρροή του εκλογικού αποτελέσματος, δεν έφερε στο φως επαρκή στοιχεία, γεγονός που προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Δημοκρατικών.

Ο ρόλος των παραδοσιακών μέσων (του τύπου, του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης) στον περιορισμό της παραπληροφόρησης επισημαίνεται από πολλές αναλύσεις. Τα παραδοσιακά μέσα καλούνται να αντεπεξέλθουν στις συνθήκες σκληρού ανταγωνισμού της παντοδυναμίας των ψηφιακών μέσων, επενδύοντας στην ενίσχυση της εμπιστοσύνης του κοινού. Εκμεταλλευόμενα προς όφελός τους το συχνά χαμηλό επίπεδο αξιοπιστίας των διαδικτυακών μέσων (Silverman, 2015), έχουν την ευκαιρία να πρωτοστατήσουν στην αποτροπή των ‘ψευδών ειδήσεων’, φέροντας τη σφραγίδα της ποιοτικής και αντικειμενικής ενημέρωσης. Πέρα από το αδηφάγο κοινό που θέλει να έχει συνεχή πρόσβαση σε πολλά διαδικτυακά μέσα και σε μεγάλο όγκο περιεχομένου, που συχνά καταναλώνει βιαστικά και επιφανειακά, υπάρχει μια υγιής μερίδα πολιτών που επιζητά την υπεύθυνη, σοβαρή, ποιοτική και αμερόληπτη ενημέρωση, η οποία σέβεται όχι μόνο τις αρχές της αξιοπιστίας και του πλουραλισμού των πηγών, αλλά και την ποιοτική μεταφορά και ερμηνεία της είδησης. Σύμφωνα, εξάλλου, με έρευνα του Ευρωβαρόμετρου,²³⁷ πρώτα οι δημοσιογράφοι και στη συνέχεια οι ρυθμιστικές αρχές θεωρούνται οι πιο κατάλληλοι παράγοντες για την ανάσχεση της παραπληροφόρησης, καθώς ο βασικός ρόλος των μέσων σε μία δημοκρατία είναι η δημιουργία ενημερωμένων πολιτών οι οποίοι είναι σε θέση να ξεχωρίζουν την αληθινή από την παραπλανητική πληροφορία.

Το επίπεδο ευαισθητοποίησης του χρήστη ως προς το τι συνιστά ‘ψευδή είδηση’ και τον τρόπο προσέγγισης του περιεχομένου, ορίζει και το βαθμό αποτελεσματικότητας της αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο: τα εργαλεία ελέγχου και επαλήθευσης, η σύγκριση των πηγών, η κριτική προσέγγιση και η αμφισβήτηση υπερβολικών ή ακραίων μορφών έκφρασης, αποτελούν το οπλοστάσιο που μπορεί να αξιοποιήσει ο χρήστης για τη θωράκισή του απέναντι στις διάφορες μορφές παραπλανητικού περιεχομένου. Η Ε.Ε. και η διεθνής κοινότητα δίνουν ιδιαίτερο βάρος σε πολιτικές για την προαγωγή της παιδείας στα μέσα

---

²³⁷ Διαθέσιμη σε: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/survey/getsurveydetail/instruments/flash/surveyky/2183>.

και τη διαμόρφωση ενημερωμένων και κριτικά ώριμων πολιτών, καθώς και την ενίσχυση του ποιοτικού δημοσιογραφικού περιεχομένου, μέσω πρωτοβουλιών ανάπτυξης των επαγγελματικών και ψηφιακών δεξιοτήτων των δημοσιογράφων. Όπως λέει ο Ricardo Gutiérrez της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Δημοσιογράφων, το καλύτερο αντίδοτο ενάντια στην παραπληροφόρηση στηρίζεται στο τρίπτυχο ποιοτική δημοσιογραφία, κανόνες δεοντολογίας και παιδεία στα μέσα.

Η Ελλάδα θεωρεί ως θεμελιώδη συνθήκη για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης τον επαναπροσδιορισμό της συνεργασίας μεταξύ πολιτείας, αρμόδιων ρυθμιστικών αρχών, κοινωνίας και τεχνολογικών κολοσσών του διαδικτύου, με στόχο τη διαμόρφωση μιας πιο αρμονικής και λειτουργικής σχέσης μεταξύ τους. Από τη συνεργασία αυτή δεν θα πρέπει να απουσιάζουν και οι ασιατικοί κολοσσοί της πληροφορικής (Baidu, Alibaba και Tencent), των οποίων η καλπάζουσα οικονομική διεύδυση στην παγκόσμια αγορά απειλεί ευθέως την ψηφιακή κυριαρχία των GAFAM, ενώ αφήνει την Ευρώπη πίσω στην κούρσα της τεχνολογικής καινοτομίας. Η ελληνική κυβέρνηση δεν αποκλείει, επίσης, το ενδεχόμενο θέσπισης νομοθετικών ρυθμίσεων, εάν αυτό κριθεί αναγκαίο, και μάλιστα σε παγκόσμιο επίπεδο, προκειμένου να αποφευχθεί ο νομικός κατακερματισμός και να επιτευχθεί ένα εναρμονισμένο και στιβαρό θεσμικό πλαίσιο, το οποίο θα δεσμεύει τις εταιρείες του διαδικτύου να τηρούν τις αρχές της διαφάνειας και της λογοδοσίας, χωρίς, ωστόσο, να απειλείται η ελευθερία του λόγου και το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα.

Η συνεργασία όλων των πλευρών είναι αναγκαία για μια ολοκληρωμένη ρυθμιστική προσέγγιση που θα καλύψει όλες τις πλευρές του φαινομένου της παραπληροφόρησης: θεσμικοί φορείς σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, εκπρόσωποι των μέσων ενημέρωσης και των ενώσεών τους, καθώς και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και των εταιρειών του διαδικτύου, ερευνητές και ακαδημαϊκοί, μη κυβερνητικοί οργανισμοί και οργανώσεις προστασίας του καταναλωτή, θα πρέπει να έχουν συνεχή και στενή συνεργασία υπό την αιγίδα της Ε.Ε. ή της Ε.Ε. με τις Η.Π.Α. ή της διεθνούς κοινότητας,²³⁸ προκειμένου να εξετάζουν και να επιλέγουν τις κατάλληλες και τεχνολογικά επίκαιρες πολιτικές. Οι πρωτοβουλίες της Ε.Ε. για δημιουργία δικτύων επαλήθευσης περιεχομένου, όπως το δίκτυο EUvsDisinfo που λειτουργεί στο πλαίσιο της Υπηρεσίας East StratCom Task Force, και η πληθώρα παρόμοιων ιδιωτικών δικτύων

---

²³⁸ Το 2017, ευρωπαϊκοί και διεθνείς οργανισμοί (όπως ο Ειδικός Εισηγητής του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για την Ελευθερία της Γνώμης και της Έκφρασης και ο εκπρόσωπος του ΟΑΣΕ για την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης) εξέδωσαν Κοινή Διακήρυξη για την ελευθερία της έκφρασης και τις 'ψευδείς ειδήσεις' την παραπληροφόρηση και την προπαγάνδα. Διαθέσιμη σε: <https://www.osce.org/fom/302796?download=true>.

συνεργασίας σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, είτε από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είτε από οργανισμούς, ενισχύει τις προσπάθειες συντονισμένης καταπολέμησης των ‘ψευδών ειδήσεων’.

Η αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ των πολιτικών ρύθμισης περιεχομένου στο διαδίκτυο και της διασφάλισης της ελευθερίας της έκφρασης, αποτελεί το διακύβευμα των συζητήσεων στην Ε.Ε. και στις Η.Π.Α. Ωστόσο, το εντεινόμενο φαινόμενο της παραπληροφόρησης, τα αυξανόμενα κρούσματα κυβερνοεπίθεσης και η ολοένα και μεγαλύτερη διάχυση της τρομοκρατικής απειλής, αποτελούν το άλλοθι -ψεύτικο ή αληθινό- των αυταρχικών καθεστώτων αλλά και των δημοκρατικών κυβερνήσεων, να επιβάλλουν πολιτικές ελέγχου του περιεχομένου και να εφαρμόζουν συστήματα παγκόσμιας παρακολούθησης των πολιτών. Φαίνεται, πάντως, ότι οι πολιτικές αυτές είναι πολύ μακριά από αυτό που είχε ευχηθεί ο Edward Snowden, λίγο μετά τις αμερικανικές εκλογές του 2016: «Εάν κάποιος μπορέσει να σχεδιάσει μια τεχνολογία κρυπτογραφημένης επικοινωνίας που να μην λογοκρίνεται ούτε να διακόπτεται ή να ελέγχεται, και να εφαρμόζεται παντού στη γη, τότε θα βοηθήσει στη δημιουργία μιας παγκόσμιας δομής ελευθερίας».²³⁹

---

²³⁹ Βλ. συνέντευξη του E. Snowden, στον Jack Dorsey, διευθύνοντα σύμβουλο του Twitter και του Square, με τίτλο «Η λογοκρισία δεν είναι η απάντηση στο πρόβλημα των ψευδών ειδήσεων», διαθέσιμη σε: <https://www.scribblrs.com/snowden-censorship-not-answer-fake-news/>.

Παράρτημα

Ερωτήσεις των συνεντεύξεων για την ανάδειξη πολιτικών και πρακτικών που εφαρμόζονται στην Ελλάδα στον τομέα της αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης.

Φορείς που συμμετείχαν: Υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης – Ελληνική Ραδιοφωνία και Τηλεόραση – Οργανισμός Έρευνας και ανάλυσης διαΝΕΟσις.

Ερωτήσεις προς Υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης

- Πώς εναρμονίζεται η χάραξη εθνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης με τις πολιτικές της Ε.Ε. στον τομέα αυτό;
- Θα μπορούσε η επερχόμενη προεκλογική περίοδος να αποτελέσει αφορμή ούτως ώστε η κυβέρνηση να σχεδιάσει στρατηγική προστασίας έναντι κρουσμάτων κυβερνοεπίθεσης;
- Θέσπιση εθνικής νομοθεσίας ή εφαρμογή πιο ήπιων ρυθμίσεων για τον περιορισμό της παραπληροφόρησης;
- Πιστεύετε στη συνεργασία πολιτείας - πλατφορμών για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης;
- Υπάρχει λύση στο πρόβλημα; Αν ναι, ποια πιστεύετε ότι είναι;

Ερωτήσεις προς Ε.Ρ.Τ.

- Ποιες προτεραιότητες χαρακτηρίζουν το έργο της πιλοτικής ομάδας επαλήθευσης περιεχομένου που έχει συσταθεί στην Ε.Ρ.Τ.;
- Ποιοι φορείς (π.χ. ερευνητικοί, δημοσιογραφικοί, ακαδημαϊκοί) συντρέχουν την ομάδα στον σχεδιασμό και την υλοποίηση του έργου της;
- Υπάρχει η προοπτική συνέργειας με άλλες παρόμοιες ιδιωτικές πρωτοβουλίες;
- Πότε αναμένεται η ολοκλήρωση της πιλοτικής φάσης και η έναρξη λειτουργίας της σε κανονική βάση και με παραγωγή απτών αποτελεσμάτων;
- Τι ρόλο κατέχει η ανθρώπινη παρέμβαση στη λήψη αυτοματοποιημένων αποφάσεων για το ποια είναι διαστρεβλωμένη ή ψευδής πληροφορία;

- Σκέπτεσθε τη δυνατότητα συνεργειών με παρόμοια δίκτυα δημόσιων / ιδιωτικών ραδιοτηλεοπτικών φορέων στο εξωτερικό;

Ερωτήσεις προς διαΝΕΟσις

- Υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για τον αριθμό των ελληνικών διαδικτυακών ειδησεογραφικών ΜΜΕ (παραδοσιακών μέσων, αμιγώς διαδικτυακών σάιτς, μπλογκς κ.λπ.). Εάν ναι, θα μπορούσε να υπολογιστεί (κατά προσέγγιση) η σχέση αξιόπιστων – αναξιόπιστων διαδικτυακών μέσων;

- Μπορείτε να αναφέρετε μία χαρακτηριστική περίπτωση ψευδούς είδησης που διακινήθηκε στο ελληνικό διαδίκτυο και είχε αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία;

- Πόσο επηρεάζει η κρίση, και άρα οι οικονομικές δυσκολίες των ΜΜΕ, το φαινόμενο της παραπληροφόρησης;

- Θα εντασσόταν στα σχέδια του οργανισμού σας (α) η διενέργεια έρευνας για τον αντίκτυπο της παραπληροφόρησης στο ελληνικό κοινό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και (β) η εξέταση ελληνικού δικτύου επαλήθευσης ειδήσεων (fact-checkers);

- Υπάρχει εκ μέρους του οργανισμού σας πρόθεση (μεμονωμένα ή στο πλαίσιο συνεργασιών με άλλους φορείς) για ανάπτυξη μηχανισμού ελέγχου και αντιμετώπισης κρουσμάτων κυβερνοεπίθεσης, κατά την επερχόμενη προεκλογική περίοδο;

- Θεωρείτε ότι θα ήταν σκοπιμότερη η θέσπιση εθνικής νομοθεσίας ή η εφαρμογή πιο ήπιων ρυθμίσεων για τον περιορισμό της παραπληροφόρησης;

- Πιστεύετε στη συνεργασία πολιτείας - πλατφορμών για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης; Έχει ο Οργανισμός σας ανάλογη εμπειρία συνεργασίας με δημόσιες αρχές;

Πηγές - Βιβλιογραφία

Ερευνητικές πηγές

- Alemanno, A. (2018). How to Counter Fake News? A Taxonomy of Anti-fake News Approaches. *European Journal of Risk Regulation*, 9(1), 1-5.
- Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), 211-36.
- Ananny, M., & Crawford, K. (2018). Seeing without knowing: Limitations of the transparency ideal and its application to algorithmic accountability. *New Media & Society*, 20(3), 973-989.
- Beckett, C. (2017). 'Fake news': the best thing that's happened to journalism. POLIS: Journalism and Society at the LSE.
- Bolsover, G., & Howard, P. (2017). Computational propaganda and political big data: Moving toward a more critical research agenda.
- Bradshaw, S., & Howard, P. N. (2018). Challenging truth and trust: A global inventory of organized social media manipulation. *The Computational Propaganda Project*.
- Bronstein, M. V., Pennycook, G., Bear, A., Rand, D. G., & Cannon, T. D. (2018). Belief in fake news is associated with delusionality, dogmatism, religious fundamentalism, and reduced analytic thinking. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*.
- Butcher, P. (2019). Disinformation and democracy: The home front in the information war. EPC Discussion Paper, 30 January 2019.
- Carr, N. (2011). *The shallows: What the Internet is doing to our brains*. WW Norton & Company.
- Chapman, M., & Insights, M. (2016). Mapping of media literacy practices and actions in EU-28. *Strasbourg: European Audiovisual Observatory*.
- Chu, Z., Gianvecchio, S., Wang, H., & Jajodia, S. (2012). Detecting automation of twitter accounts: Are you a human, bot, or cyborg? *IEEE Transactions on Dependable and Secure Computing*, 9(6), 811-824.
- Condorcet, M. (1795). Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, Marquis de Condorcet Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des voix. [Essay on the Application of Analysis to the Probability of Majority Decisions. *Paris, Imprimerie Rayale*.
- Dickson, B. (2010). Positive obligations and the European Court of Human Rights. *N. Ir. Legal Q.*, 61, 203.
- Eko, L. (2008). Internet law and regulation. *The international encyclopedia of communication*.
- Flynn, D. J., Nyhan, B., & Reifler, J. (2017). The nature and origins of misperceptions: Understanding false and unsupported beliefs about politics. *Political Psychology*, 38, 127-150.
- Fried, D., & Polyakova, A. (2018). *Democratic defense against disinformation*. Washington, DC: Atlantic Council.
- Funke, D. (2018). A guide to anti-misinformation actions around the world.

- Haupt, M. (2016). 'Data Is the New Oil'—A Ludicrous Proposition. *Twenty-One Hundred*, 2.
- Goodman, B., & Flaxman, S. (2017). European Union regulations on algorithmic decision-making and a “right to explanation”. *AI Magazine*, 38(3), 50-57.
- Guess, A. M. (2016). Media choice and moderation: Evidence from online tracking data. *Unpublished manuscript*.
- Guess, A., Nyhan, B., & Reifler, J. (2017). *Inside the Fake News Bubble? Consumption of online fake news in the 2016 US election*. Working Paper.
- Hall, H. K. (2017). The new voice of America: Countering Foreign Propaganda and Disinformation Act. *First Amendment Studies*, 51(2), 49-61.
- Helberger, N., Karppinen, K., & D'Acunto, L. (2018). Exposure diversity as a design principle for recommender systems. *Information, Communication & Society*, 21(2), 191-207.
- Holloway, M. (2017). How Russia Weaponized Social Media in Crimea. *Realcleardefense.com*.
- Howard, P. N., Woolley, S., & Calo, R. (2018). Algorithms, bots, and political communication in the US 2016 election: The challenge of automated political communication for election law and administration. *Journal of Information Technology & Politics*, 15(2), 81-93.
- Hwang, T. (2017). Dealing with Disinformation: Evaluating the Case for CDA 230 Amendment. Available at SSRN 3089442.
- Jowett, G. S., & O'donnell, V. (2018). *Propaganda & persuasion*. Sage publications.
- Kahan, D. M., Peters, E., Wittlin, M., Slovic, P., Ouellette, L. L., Braman, D., & Mandel, G. (2012). The polarizing impact of science literacy and numeracy on perceived climate change risks. *Nature climate change*, 2(10), 732.
- Katsirea, I. (2019). “Fake news”: reconsidering the value of untruthful expression in the face of regulatory uncertainty. *Journal of Media Law*, 1-30.
- Kang, H., Bae, K., Zhang, S., & Sundar, S. S. (2011). Source cues in online news: Is the proximate source more powerful than distal sources? *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 88(4), 719-736.
- Kleinstaub, H. J. (2004). The Internet between regulation and governance. na.
- KRAEMER, T., DONSBACH, J., HEIDENREICH, S., & GOUTHIER, M. H. (χ.χ.) THE GOOD, THE BAD, AND THE UGLY—HOW EMOTIONS AFFECT ONLINE CUSTOMER ENGAGEMENT BEHAVIOR.
- Ladd, J. M. (2011). *Why Americans hate the media and how it matters*. Princeton University Press.
- Lanier, J. (2018). *Ten arguments for deleting your social media accounts right now*. Henry Holt.
- Lee, J. H. (2004). *Batzel v. Smith & (and) Barrett v. Rosenthal* Defamation Liability for Third-Party Content on the Internet. *Berkeley Tech. LJ*, 19, 469.
- Lipschultz, J. (2018). *Free expression in the age of the Internet: Social and legal boundaries*. Routledge.
- Lueth, K. L. (2018). State of the IoT 2018: Number of IoT devices now at 7B—Market accelerating. *IoT Anal., Hamburg, Germany, Tech. Rep.*
- Marsden, C. & Meyer T. (218). *Regulating disinformation with artificial intelligence. Effects of*

- disinformation initiatives on freedom of expression and media pluralism*. Study. EPRS | European Parliamentary Research Service. March 2019.
- McBrearty, B. J. (2009). Who's Responsible-Website Immunity under the Communications Decency Act and the Partial Creation or Development of Online Content. *Temp. L. Rev.*, 82, 827.
- Müller, K., & Schwarz, C. (2018). Fanning the flames of hate: Social media and hate crime. Available at SSRN 3082972.
- Nic, N., Fletcher, R., Kalogeropoulos, A., Levy, D. A., & Nielsen, R. K. (2018). *Reuters Institute Digital News Report 2018*. Reuters Institute for the Study of Journalism.
- O'Connor, N. (2018). Reforming the US approach to data protection and privacy. *Council on Foreign Relations*, 30.
- Oetheimer, M. (2009). Protecting freedom of expression: The challenge of hate speech in the European court of human rights case law. *Cardozo J. Int'l & Comp. L.*, 17, 427.
- Pennycook, G., & Rand, D. G. (2017). Who falls for fake news? The roles of analytic thinking, motivated reasoning, political ideology, and bullshit receptivity. *SSRN Electronic Journal*.
- Perez-Rosas, V., Kleinberg, B. Lefevre, A. and Mihalcea, R. (2018) Automatic Detection of Fake News.
- Post, R. (2011). Participatory democracy and free speech. *Va. L. Rev.*, 97, 477.
- Rashid, Q. (2017). In Harm's Way: The Desperate Need to Update America's Free Speech Model. *Stetson L. Rev.*, 47, 143.
- Renda, A. (2018). The legal framework to address “fake news”: possible policy actions at the EU level. CEPS Research Report, 2018.
- Schiffrin, A. (2017). How Europe Fights Fake News. *Columbia Journalism Review*.
- Sheehan, C. A. (2009). *James Madison and the spirit of republican self-government*. Cambridge University Press.
- Silverman, C. (2015). Lies, damn lies and viral content.
- Smith, A. (1937). The wealth of nations [1776].
- Strauss, D. A. (1991). Persuasion, autonomy, and freedom of expression. *Columbia Law Review*, 91(2), 334-371.
- Swift, J., Falkiner, F. R., Jackson, W. S., Jacob, C., & Bernard, J. H. (1900). *The prose works of Jonathan Swift* (Vol. 2). G. Bell and sons.
- Taddeo, M. (2017). *The responsibilities of online service providers* (Vol. 31). L. Floridi (Ed.). Springer.
- Tandoc Jr, E. C., Lim, Z. W., & Ling, R. (2018). Defining “fake news” A typology of scholarly definitions. *Digital Journalism*, 6(2), 137-153.
- Tucker, J., Guess, A., Barberá, P., Vaccari, C., Siegel, A., Sanovich, S., ... & Nyhan, B. (2018). Social media, political polarization, and political disinformation: A review of the scientific literature.
- Turk, Z. (2018). Technology as Enabler of Fake News and a Potential Tool to Combat It.

- European Parliament, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies. Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146-1151.
- Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking. *Council of Europe report, DGI (2017)*, 9.
- Weisenhaus D., & Young S.N.M., (Eds.). (2017). Media law and policy in the internet age. Bloomsbury.
- Wolf, M. (2018). Skim reading is the new normal. The effect on society is profound. *Sat*, 25, 09-41.
- Zenor, J. (2016). A Reckless Disregard for the Truth: The Constitutional Right to Lie in Politics. *Campbell L. Rev.*, 38, 41.
- Zittrain, J. (2003), *Internet Points of Control* Cambridge MA: Berkman Center for Internet & Society.
- Zoller, E. (2009). Foreword: Freedom of Expression: Precious Right in Europe, Sacred Right in the United States. *Ind. LJ*, 84, 803.
- Zoller, E. (2009). The United States Supreme Court and the Freedom of Expression. *Ind. LJ*, 84, 885.

Διαδικτυακές πηγές

A. Αρχές - Οργανισμοί - Ιδρύματα

Διεθνείς σύνδεσμοι:

Beyond the Ballot: How the Kremlin works to undermine the U.S. justice system. Center for Strategic & International Studies, May 2019. Ανακτήθηκε 5.5.2019 από https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/publication/190430_RussiaUSJusticeSystem_v3_WEB_FULLL.pdf.

Council of Europe.

- *Draft recommendation on promoting a favourable environment for quality journalism in the digital age.* MSI-JOQ (2018)03. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από <https://rm.coe.int/msi-joq-2018-03-draft-recommendation-on-promoting-a-favourable-environ/168078b802>.

- *Hybrid CoE, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats.* Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.hybridcoe.fi/>.

- *Media Literacy Task Force for Global development education.* Kick-off Meeting, Sintra, Portugal. Report 27-29 November 2017. Ανακτήθηκε 20.10.2018 από <https://rm.coe.int/the-media-literacy-task-force-short-report/168077da09>.

- *Recommendation CM/Rec(2018)1 of the Committee of Ministers to member States on media pluralism and transparency of media ownership.* Ανακτήθηκε 2.5.2018 από <https://rm.coe.int/1680790e13>.

EEAS - East StratCom Task Force (2018), *Questions and Answers about the East StratCom Task Force.* Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters->

[homepage_en/2116/%20Questions%20and%20Answers%20about%20the%20East%20StratCom%20Task%20Force.](#)

EAVI - European Association for Viewers Interests, *Beyond 'Fake News' 10 types of misleading news*. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από https://eavi.eu/wp-content/uploads/2017/07/beyond-fake-news_COLOUR_WEB.pdf.

ENISA – European Union Agency for Network and Information Security.

- *NIS Directive*. Ανακτήθηκε 3.1.2019 από <https://www.enisa.europa.eu/topics/nis-directive>.

- *NIS Directive and national CSIRTs*. Ανακτήθηκε 3.1.2019 από <https://www.enisa.europa.eu/publications/nis-directive-and-national-csirts>.

EU vs Disinfo, *Disinformation Review*. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <https://euvsdisinfo.eu/disinfo-review/>.

Eurobarometer. *Report on Fake News and Disinformation Online*. March 2018. Ανακτήθηκε 5.2019 από <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/survey/getsurveydetail/instruments/flash/surveyky/2183>.

European Commission.

- *Action Plan against Disinformation*. Ανακτήθηκε 15.11.2018 από https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/action_plan_against_disinformation.pdf.

- *Call for Proposals in the field of data-driven news production*. Ανακτήθηκε 15.12.2018 από <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/call-proposals-field-data-driven-news-production-0>.

- *Code of Practice on Disinformation*. 26 September 2018. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/code-practice-disinformation>.

- *Code of Practice against Disinformation*. 29 January 2019. Ανακτήθηκε 5.5.2019 από https://ec.europa.eu/commission/news/code-practice-against-disinformation-2019-jan-29_en.

- *Compendium on Cyber Security of Election Technology*. NIS Cooperation Group, July 2018. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από https://www.riaa.eu/sites/default/files/content-editors/kuberturve/cyber_security_of_election_technology.pdf.

- *Computational Propaganda: Investigating the Impact of Algorithms and Bots on Political Discourse in Europe*. Ανακτήθηκε 15.10.2018 από https://cordis.europa.eu/project/rcn/199666_en.html.

- *EU budget: Reinforcing Europe's cultural and creative sectors*. Ανακτήθηκε 15.12.2018 από http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3950_en.htm.

- *Fake news and online disinformation*. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/fake-news-disinformation>.

- *High-Level Group on fake news and online disinformation*. Ανακτήθηκε 19.12.2019 από <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/high-level-group-fake-news-and-online-disinformation>.

- *Recommendation on measures to effectively tackle illegal content online*. Ανακτήθηκε

15.12.2018 από [http://europa.eu/rapid/press-release MEMO-18-1170_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-1170_en.htm).

- *Report of the independent High-level Group on fake news and online disinformation. A multi-dimensional approach to disinformation.* Ανακτήθηκε 15.12.2018 από <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>.

- *Report on the implementation of the Communication “Tackling online disinformation: a European approach”.* Ανακτήθηκε 15.12.2018 από <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/report-implementation-communication-tackling-online-disinformation-european-approach>.

- *Roadmaps to implement the Code of Practice on disinformation.* Ανακτήθηκε 15.12.2018 από <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/roadmaps-implement-code-practice-disinformation>.

- *Safer Internet Day: Commission announces next steps to keep children safe online.* Ανακτήθηκε 15.12.2018 από <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/safer-internet-day-commission-announces-next-steps-keep-children-safe-online>.

- *Speech by European Commissioner Vera Jourová on the EU-US digital cooperation: a common response to tech challenges at the Brookings Institute.* Ανακτήθηκε 15.4.2019 από [http://europa.eu/rapid/press-release SPEECH-19-2119_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-19-2119_en.htm).

- *State of the Union 2018: Commission takes action to get terrorist content off the web.* Ανακτήθηκε 16.12.2018 από [http://europa.eu/rapid/press-release MEMO-18-5711_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-5711_en.htm).

- *State of the Union 2018: European Commission proposes measures for securing free and fair European elections.* Ανακτήθηκε 28.12.2018 από [http://europa.eu/rapid/press-release IP-18-5681_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-5681_en.htm).

- *Statement by Commissioner Gabriel on the Code of Practice on Online Disinformation.* Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: [http://europa.eu/rapid/press-release STATEMENT-18-5914_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-18-5914_en.htm).

- *Tackling online disinformation: Commission proposes an EU-wide Code of Practice.* Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: [http://europa.eu/rapid/press-release IP-18-3370_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3370_en.htm).

- *What does data protection ‘by design’ and ‘by default’ mean?.* Ανακτήθηκε 2.5.2018 από https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection/reform/rules-business-and-organisations/obligations/what-does-data-protection-design-and-default-mean_en.

European Federation of Journalists (2018). *The best antidote to disinformation is a sustainable media ecosystem.* March 12. Ανακτήθηκε 3.5.2019 από <https://europeanjournalists.org/blog/2018/03/12/the-best-antidote-to-disinformation-is-a-sustainable-media-ecosystem/>.

European Parliament.

- Press Releases, *Follow-up answers from Facebook after the meeting between EP leaders and Zuckerberg* (24.5.2018). Διαθέσιμο σε: <http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20180524IPR04204/follow-up-answers-from-facebook-after-zuckerberg-s-meeting-with-leading-meps>

European Union.

- Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο και την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή. *Ενίσχυση της προστασίας των μαρτύρων δημοσίου συμφέροντος σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Ανακτήθηκε 15.12.2018 από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0214&from=EN>.
- Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες και την κατάργηση της οδηγίας 2002/58/EK (κανονισμός για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες. Ανακτήθηκε 20.4.2018 από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017PC0010&from=EN>.
- Οδηγία 2000/31/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για ορισμένες νομικές πτυχές των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, ιδίως του ηλεκτρονικού εμπορίου, στην εσωτερική αγορά. Διαθέσιμη σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32000L0031&from=EL>.
- *Media Literacy*. Ανακτήθηκε 15.12.2018 από https://ec.europa.eu/culture/policy/audiovisual-policies/literacy_en.

Federal Communications Commission.

- *GN Docket No. 14-28 - Protecting and Promoting the Open Internet*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από https://transition.fcc.gov/Daily_Releases/Daily_Business/2015/db0312/FCC-15-24A1.pdf.
- 83 FR 7852 - *Restoring Internet Freedom*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από <https://www.govinfo.gov/app/details/FR-2018-02-22/2018-03464>.

Federal Election Commission.

- *Legislative History of the Federal Election Campaign Act of 1971*. Ανακτήθηκε 29.12..2018 από https://transition.fec.gov/pdf/legislative_hist/legislative_history_1971.pdf.

Foundation for Economic Education - FEE. McMaken R. (2019). *3 Reasons Why Facebook's Zuckerberg Wants More Government Regulation*, April 9. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από <https://fee.org/articles/3-reasons-why-facebooks-zuckerberg-wants-more-government-regulation>.

German Law Archive, *Network Enforcement Act (Netzdurchsetzungsgesetz, NetzDG)*. Διαθέσιμο σε: <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=1245>.

House of Commons. Digital, Culture, Media and Sport Committee.

- *Disinformation and 'fake news': Final Report*. Eighth Report of Session 2017–19. Ανακτήθηκε 19.3.2019 από <https://publications.parliament.uk/pa/cm201719/cmselect/cmcmds/1791/1791.pdf>.
- *Letter by the Chairs of the committees of the UK and the Canadian Houses of commons, 'International grand committee' hearing: call for evidence*. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από <https://www.parliament.uk/documents/commons-committees/culture-media-and->

- [sport/181107-Chair-and-others-to-Mark-Zuckerberg.pdf](#).
- *Oral evidence: Disinformation and 'fake news'*, HC 363. Ανακτήθηκε 19.3.2019 από <http://data.parliament.uk/writtenevidence/committeeevidence.svc/evidencedocument/digital-culture-media-and-sport-committee/disinformation-and-fake-news/oral/92924.html>.
- Legislation.gov.uk.
- *Communications Act 2003*. Ανακτήθηκε 20.2.2019 από <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/21/contents>.
- Legislative Info - AB-1104. *The California Political Cyberfraud Abatement Act*. (2017-2018). Ανακτήθηκε 15.4.2019 από https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/billCompareClient.xhtml?bill_id=201720180AB1104.
- NATO Review (2018). *Cooperating to counter hybrid threats*. November 23. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/cooperating-to-counterhybridthreats/EN/index.htm?utm_source=twitter&utm_medium=smc&utm_campaign=181130%2Bnr%2Bhybrid.
- Ofcom. *Making sense of Media*. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από <https://www.ofcom.org.uk/research-and-data/media-literacy-research>.
- OSCE – *Joint Declaration on Freedom of Expression and "Fake News", Disinformation and Propaganda*. March 3, 2017. Ανακτήθηκε 2.5.2019 από <https://www.osce.org/fom/302796?download=true>.
- Parliament of Singapore – *Protection from online falsehoods and manipulation act 2019*. Ανακτήθηκε 25.5.2019 από <https://www.parliament.gov.sg/docs/default-source/default-document-library/protection-from-online-falsehoods-and-manipulation-bill10-2019.pdf>.
- Pew Research Center.
- Madden M & Rainie Lee (2015). *Americans' Attitudes About Privacy, Security and Surveillance*. Ανακτήθηκε 23.12.2018 από <https://www.pewinternet.org/2015/05/20/americans-attitudes-about-privacy-security-and-surveillance/>.
  - Rainie L., Anderson J. & Albright J. (2017). *Theme 4: Oversight and community moderation come with a cost*, Pew Research Center, March 29. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <http://www.pewinternet.org/2017/03/29/theme-4-oversight-and-community-moderation-come-with-a-cost/>.
  - Smith A. (2017). *Americans and Cybersecurity*, Pew Research Center, January 26. Ανακτήθηκε 15.4.2019 από <https://www.pewinternet.org/2017/01/26/americans-and-cybersecurity/>.
- Resource Centre on Media Freedom in Europe.
- *Common sense wanted. Resilience to "post-truth" and its predictors in the new Media Literacy Index 2018*. Open Society Foundation, March 2018. Ανακτήθηκε 18.12.2018 από <https://www.rcmediafreedom.eu/Publications/Reports/Common-sense-wanted.-Resilience-to-post-truth-and-its-predictors-in-the-new-Media-Literacy-Index-2018>.
  - *Special Dossier: Disinformation*. January 10, 2019. Ανακτήθηκε 15.1.2019 από <https://www.rcmediafreedom.eu/Rollover-homepage/Disinformation>.

Supreme Court of the United States.

- *United States v. Alvarez*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από <https://www.supremecourt.gov/opinions/11pdf/11-210d4e9.pdf>.
- *Abrams v. United States*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/250/616>.

Tomljenović Robert (2019). Regulatory authorities for electronic media and media literacy. European Audiovisual Observatory, Council of Europe. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από <https://rm.coe.int/regulatory-authorities-for-electronic-media/1680903a2a>.

UK Parliament.

- *Online Harms White Paper*, April 2019. Ανακτήθηκε 29.4.2019 από https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/793360/Online_Harms_White_Paper.pdf.

UNESCO - United Nations. Educational, Scientific and Cultural Organization.

- Ireton, C., & Posetti, J. (2018). *Journalism, 'Fake News' & Disinformation*. Ανακτήθηκε 16.10.2018 από http://digital.lib.ou.ac.lk/docs/bitstream/701300122/1544/1/journalism_fake_news_disinformation_print_friendly_0%20%281%29.pdf.
- *Privacy expert argues "algorithmic transparency" is crucial for online freedoms at UNESCO knowledge café* (χ.χ.). Ανακτήθηκε 2.5.2019 από <https://en.unesco.org/news/privacy-expert-argues-algorithmic-transparency-crucial-online-freedoms-unesco-knowledge-cafe>.

United Nations Human Rights, Office of the High Commissioner.

Report of the independent international fact-finding mission on Myanmar. 12 September 2018. Ανακτήθηκε 15.4.2019 από <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/274/54/PDF/G1827454.pdf?OpenElement>.

U.S. Constitution - *Amendment 1, Freedom of Religion, Press, Expression*.

Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: https://usconstitution.net/xconst_Am1.html.

U.S. Congress.

- *A Bill To direct the Federal Trade Commission to require entities that use, store, or share personal information to conduct automated decision system impact assessments and data protection impact assessments*. Ανακτήθηκε 15.4.2019 από <https://www.wyden.senate.gov/imo/media/doc/Algorithmic%20Accountability%20Act%20of%202019%20Bill%20Text.pdf>.
- *H. R. 5181 To counter foreign disinformation and propaganda, and for other purposes*
Διαθέσιμο σε: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS-114hr5181ih/pdf/BILLS-114hr5181ih.pdf>.
- *National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2016*, November 25, 2015. Ανακτήθηκε 12.12.2018 από <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-114publ92/pdf/PLAW-114publ92.pdf>.

U.S. Government, *Title 52—Voting and Elections*. Διαθέσιμο σε:

<https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/USCODE-2014-title52/pdf/USCODE-2014-title52-subtitleIII-chap301-subchapI-sec30121.pdf>.

Ελληνικοί σύνδεσμοι:

ΕΚΟΜΕ – Εθνικό Κέντρο Οπτικοακουστικών Μέσων και Επικοινωνίας, *Προώθηση της οπτικοακουστικής και ψηφιακής εκπαίδευσης*. Ανακτήθηκε 3.1.2019 από <https://www.ekome.media/el/ekpaideysi/>.

Τράπεζα Πληροφοριών Νομοθεσίας (e-νομοθεσία.gr), *Νόμος 4577/2018 – ΦΕΚ 199/Α/3-12-2018, Ενσωμάτωση στην ελληνική νομοθεσία της Οδηγίας 2016/1148/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και του Κοινοβουλίου σχετικά με μέτρα για υψηλό κοινό επίπεδο ασφαλείας συστημάτων δικτύου και πληροφοριών σε ολόκληρη την Ένωση και άλλες διατάξεις*. Διαθέσιμο σε: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-nomothesia-genikou-endiapherontos/nomos-4577-2018-phek-199a-3-12-2018.html>.

Υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, *Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας*. Ανακτήθηκε 3.1.2019 από <http://mindigital.gr/index.php/kyvernoasfaleia/2055-ethniki-stratigiki-kyvernoasfaleias>.

B. Ηλεκτρονικά ΜΜΕ

AFP (2018). “Cambridge Analytica shared data with Russia: whistleblower”, May 16. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από: <https://www.yahoo.com/news/cambridge-analytica-shared-data-russia-whistleblower151416794.html?guccounter=1>.

Abellán, L. (2019). “Spain launches unit to fight disinformation ahead of elections”, *El País, March 19*. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από https://elpais.com/elpais/2019/03/11/inenglish/1552290997_611483.html.

Albanese, Ch. and Lepido, D. (2018). “Facebook to Increase Fake News Safeguards for Italy Vote”, *Bloomberg, January 19*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-01-19/facebook-is-said-to-increase-fake-news-safeguards-for-italy-vote>

Albright, J. (2016). “The# Election2016 micro-propaganda machine”, *Medium, November 18*. Ανακτήθηκε 15.10.2018 από <https://medium.com/@d1gi/the-election2016-micro-propaganda-machine-383449cc1fba>.

Bartz, D. & Shepardson, D. (2019). “U.S. lawmakers struggle to draft online privacy bill”, *Reuters, April 30*. Ανακτήθηκε 1.5.2019 από <https://www.reuters.com/article/us-usa-privacy-congress/us-lawmakers-struggle-to-draft-online-privacy-bill-idUSKCN1S62NA>.

BBC (2018). “Facebook's Zuckerberg speaks out over Cambridge Analytica 'breach'”, March 22. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-43494337>.

Bershidsky, L. (2018). “If Google is biased, so are its algorithms”, *Bloomberg Opinion, January 9*. Ανακτήθηκε 15.4.2019 από <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2018-01->

- [09/if-google-is-biased-so-are-its-algorithms.](#)
- Bertrand, N. (2017). “Senators have a new plan to fix a major loophole that let Russia take advantage of Facebook and tech giants”, *Business Insider*, October 19. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από <https://www.businessinsider.com/honest-ads-act-facebook-google-twitter-russia-2017-10>.
- Boffey, D. (2018). “European elections 'face growing threat of manipulation’”, *The Guardian*, October 23. Ανακτήθηκε 15.10.2018 από <https://www.theguardian.com/technology/2018/oct/23/risk-of-interference-in-mep-elections-growing-eu-commission-facebook-scandal-monitoring>.
- Byas, S. (2016). “Foreign Influence in U.S. Elections Goes Back to the Founding’”, *The New American*, December 15. Ανακτήθηκε 2.1.2019 από <https://www.thenewamerican.com/usnews/politics/item/24842-foreign-influence-in-u-s-elections-goes-back-to-the-founding>.
- Cadwalladr, C. (2018). “We’re waiting for answers’: Facebook, Brexit and 40 questions’”, *The Guardian*, May 12. Ανακτήθηκε 12.1.2019 από <https://www.theguardian.com/technology/2018/may/12/facebook-brexit-russia-unresolved-40-questions>.
- Castillo, M. (2018). “Zuckerberg tells Congress Facebook is not a media company: 'I consider us to be a technology company’”, *CNBC*, April 11. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: <https://www.cnb.com/2018/04/11/mark-zuckerberg-facebook-is-a-technology-company-not-media-company.html>
- CNN Library* (2018). “2016 Presidential Election Investigation Fast Facts’”, November 24. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από: <https://edition.cnn.com/2017/10/12/us/2016-presidential-election-investigation-fast-facts/index.html>.
- Cocoli, I. (2016). “NATO Commander: Russia threat to US, its allies and partners’”, *Voice of America*, March 1. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <https://www.voanews.com/>. *Deutsche Welle*, “Russia is hacking and harassing NATO soldiers, report says’’, (χ.χ.). Ανακτήθηκε 27.12.2018 από: <https://www.dw.com/en/russia-is-hacking-and-harassing-nato-soldiers-report-says/a-40827197>
- Cruz, C.J., Mantzarlis, A., Nielsen, R.K. and Wardle C. (2018). “Six key points from the EU Commission’s new report on disinformation’”, *Medium*, March 12. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://medium.com/@hlegresponse/six-key-points-from-the-eu-commissions-new-report-on-disinformation-1a4ccc98cb1c>.
- Economist (The)* (2019). “Should the government determine what counts as quality journalism?’”, February 16. Ανακτήθηκε 20.2.2019 από <https://www.economist.com/britain/2019/02/16/should-the-government-determine-what-counts-as-quality-journalism>.
- Feingold S. (2019). “Singapore’s ‘fake news’ crackdown alarms tech giants’”, *Medium*, May 14. Ανακτήθηκε 21.5.2019 από <https://medium.com/cheddar/singapores-fake-news-crackdown-alarms-tech-giants-65032f71473e>.
- Fiorentino, M-R (2018). “France passes controversial ‘fake news’ law’”, *Euronews*, November 22. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από [111](https://www.euronews.com/2018/11/22/france-passes-</p></div><div data-bbox=)

[controversial-fake-news-law](#).

- Foran, C. & Rogers, A. (2019). “Hill Democrats outraged over Trump administration's rollout of Mueller report”, *CNN Politics*, April 18. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από <https://edition-m.cnn.com/2019/04/18/politics/congress-mueller-report/index.html>.
- Frenkel, S. and Fandos, N. (2018). “Facebook identifies new influence operations spanning globe”, *The New York Times*, August 21. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.nytimes.com/2018/08/21/technology/facebook-political-influence-midterms.html>.
- Fürstenau, M. (2017). “Fears of fake news overshadowed its effect - in Germany”, *Deutsche Welle*, October 10. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από <https://www.dw.com/en/fears-of-fake-news-overshadowed-its-effect-in-germany/a-41132306>.
- Han, K. (2018). “Why Singapore’s moves to curb ‘fake news’ may backfire”, *Washington Post*, March 5. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από https://www.washingtonpost.com/news/global-opinions/wp/2018/03/05/why-singapores-moves-to-curb-fake-news-may-backfire/?noredirect=on&utm_term=.a387951a13ba.
- Herb, J. & Jarrett, L. (2019). “Mueller report unable to conclude 'no criminal conduct occurred' on obstruction Mueller report unable to conclude 'no criminal conduct occurred' on obstruction”, *CNN Politics*, April 19. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από <https://edition-m.cnn.com/2019/04/18/politics/mueller-report-release/index.html?r=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>.
- Gillmor, D. (2018). “Dear Journalists, stop being loudspeakers for liars”, *Wired*, June 15. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://medium.com/@dangillmor/dear-journalists-stop-letting-liars-use-your-platforms-as-loudspeakers-cc64c4024eeb>.
- Gonzalez, R. (2018). “Don’t want to fall for fake news? Don’t be lazy”, *Wired*, November 9. Ανακτήθηκε 12.1.2019 από <https://www.wired.com/story/dont-want-to-fall-for-fake-news-dont-be-lazy/>.
- Han, K. (2018). “Why Singapore’s moves to curb ‘fake news’ may backfire”, *The Washington Post*, March 5. Ανακτήθηκε 18.11.2018 από https://www.washingtonpost.com/news/global-opinions/wp/2018/03/05/why-singapores-moves-to-curb-fake-news-may-backfire/?utm_term=.0b23dc918bb2.
- Henley, J. (2018). “Global crackdown on fake news raises censorship concerns”, *The Guardian*, April 24. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.theguardian.com/media/2018/apr/24/global-crackdown-on-fake-news-raises-censorship-concerns>.
- Hern., A. (2018). “Google acts against fake news on search engine”, *The Guardian*, April 25. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.theguardian.com/technology/2017/apr/25/google-launches-major-offensive-against-fake-news>.
- Hjelmgaard, K. (2018). “Cambridge Analytica active in elections, big data projects for years”, *USA Today*, March 22. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <https://eu.usatoday.com/story/news/world/2018/03/22/cambridge-analytica-profile/437210002/>.
- Holan, A.D. (2018). “All politicians lie. Some lie more than others”, *The New York Times*, December 11. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.nytimes.com/2015/12/13/>

- [opinion/campaign-stops/all-politicians-lie-some-lie-more-than-others.html](https://www.wsj.com/articles/new-zealand-police-respond-to-active-shooter-at-a-mosque-in-christchurch-11552618459?mod=article_inline).
- Hoyle, R. et al. (2019). “Terror Attacks at New Zealand Mosques Leave 50 People Dead”, *WSJ, March 19*. Ανακτήθηκε 15.4.2019 από https://www.wsj.com/articles/new-zealand-police-respond-to-active-shooter-at-a-mosque-in-christchurch-11552618459?mod=article_inline.
- Iwamoto, K. (2018). “Singapore set to tackle fake news with new law”, *Asian Review, September 20*. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από <https://asia.nikkei.com/Politics/Singapore-set-to-tackle-fake-news-with-new-law>.
- Kaye, K. (2017). “John McCain is backing a digital transparency bill that probably would've gotten his 2008 campaign in trouble”, *Business Insider, October 24*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από <https://www.businessinsider.com/mccain-honest-ads-act-for-digital-transparency-belies-2008-campaign-2017-10>.
- Kelly, C. (2018). “Cambridge Analytica whistleblower: Data could have come from more than 87 million users, be stored in Russia”, *CNN Politics, April 8*. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: <https://edition.cnn.com/2018/04/08/politics/cambridge-analytica-data-millions/index.html>
- Kessler, G., Rizzo, S. & Kelly, M. (2018). “President Trump has made more than 5,000 false or misleading claims”, *The Washington Post, September 13*. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από https://www.washingtonpost.com/politics/2018/09/13/president-trump-has-made-more-than-false-or-misleading-claims/?noredirect=on&utm_term=.a19b8981f95d.
- Koebler, J. & Cox, J. (2018). “The Impossible Job: Inside Facebook's Struggle to Moderate Two Billion People”, *Motherboard, August 23*. Ανακτήθηκε 29.4.2019 από https://motherboard.vice.com/en_us/article/xwk9zd/how-facebook-content-moderation-works.
- Kyiv Post* (2014). “Russia’s invasion of Ukraine (March 2 live updates)”, March 2. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/russias-invasion-of-crimea-live-updates-338096.html?cn-reloaded=1>.
- Lapowsky, I. (2017). “What did Cambridge Analytica really do for Trump’s campaign?”, *Wired, October 26*. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: <https://www.wired.com/story/what-did-cambridge-analytica-really-do-for-trumps-campaign/>.
- Leetaru, K. (2016). “Is Facebook Censoring Conservative News? How Social Media Controls What We See”, *Forbes, May 9*. Ανακτήθηκε 5.5.2019 από <https://www.forbes.com/sites/kalevleetaru/2016/05/09/is-facebook-censoring-conservative-news-how-social-media-controls-what-we-see/#7b454e9343f9>.
- Marks, J. (2018). “The Cybersecurity 202: Senate Democrats launch new privacy effort to protect consumer data”, *The Washington Post, December 18*. Ανακτήθηκε 15.12.2018 από https://www.washingtonpost.com/news/powerpost/paloma/the-cybersecurity-202/2018/12/18/the-cybersecurity-202-senate-democrats-launch-new-privacy-effort-to-protect-consumer-data/5c17d9e91b326b2d6629d4cd/?utm_term=.c9802cb75688.
- Marr, B. (2018). “How much data do we create every day? The mind-blowing stats everyone should read.” *Forbes, May 21*. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από www.forbes.com/sites/

- [bernardmarr/2018/05/21/how-much-data-do-we-create-every-day-the-mind-blowing-stats-everyone-should-read/](https://www.bernardmarr.com/2018/05/21/how-much-data-do-we-create-every-day-the-mind-blowing-stats-everyone-should-read/).
- Martin, D. (2018). “What role did Cambridge Analytica play in the Brexit vote?”, *Deutsche Welle*, March 27. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <https://www.dw.com/en/what-role-did-cambridge-analytica-play-in-the-brexit-vote/a-43151460>.
- McCaughey, B. (2018). “Real danger not fake news – it’s censorship”, *Boston Herald*, July 14. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <https://www.bostonherald.com/2018/07/14/real-danger-not-fake-news-its-censorship/>.
- McLaughlin, D., Brody, B. and House, B. (2018). “Facebook Draws Scrutiny From FTC, Congressional Committees”, *Bloomberg*, March 20. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-03-20/ftc-said-to-be-probing-facebook-for-use-of-personal-data>.
- McNamee, R. (2018). “How to Fix Facebook - Before It Fixes Us”, *Washington Monthly*, January/February/March. Ανακτήθηκε 2.1.2019 από: <https://washingtonmonthly.com/magazine/january-february-march-2018/how-to-fix-facebook-before-it-fixes-us/>.
- Monde (Le)* (2018). “Fake news”: les risques d’ une loi. Éditorial, 4 Janvier. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από https://www.lemonde.fr/idees/article/2018/01/04/fake-news-les-risques-d-une-loi_5237529_3232.html.
- Nazca, J. (2018). “Facebook, Twitter take down ‘inauthentic Iran-linked’ accounts... but Russia takes the heat”, *Russia Today*, August 22. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.rt.com/usa/436532-facebook-twitter-iran-russia/>.
- Neidig, H. (2019). “Republicans push to block state data privacy laws”, *The Hill*, February 26. Ανακτήθηκε 20.4.2018 από <https://thehill.com/policy/technology/431631-republicans-push-to-block-state-data-privacy-laws>.
- Nossel, S. (2017). “The Problem With Making Hate Speech Illegal”, *Foreign Policy*, August 14. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <https://foreignpolicy.com/2017/08/14/the-problem-with-making-hate-speech-illegal-trump-charlottesville-virginia-nazi-white-nationalist-supremacist/>
- O’Malley, G. (2017). “126 Million Facebook Users Exposed To Russian Disinformation, Social Net Revises Estimate”, *MediaPost*, October 31. Ανακτήθηκε 30.12.2018 από <https://www.mediapost.com/publications/article/309565/126-million-facebook-users-exposed-to-russian-disi.html>.
- O’Neil, C. (2019). “Yes, Government Should Regulate Automated Decision-Making”, *Bloomberg Opinion*, April 17. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2019-04-17/algorithms-that-manage-people-need-human-regulation>.
- Overby, P. (2018). “Cambridge Analytica’s Role In Trump’s 2016 Campaign Raises Potential Legal Flags”, *National Public Radio*, March 21. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από: <https://www.npr.org/2018/03/21/595535935/cambridge-analyticas-role-in-trump-s-2016-campaign-raises-potential-legal-flags>.
- Palmer, E. (2017). “Spain Catalonia: Did Russian ‘fake news’ stir things up?”, *BBC News*,

- November 18. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από <https://www.bbc.com/news/world-europe-41981539>,
- Purkiss, J. (2018). “Macedonia name referendum: Russian warriors and British PR firms fight it out for the country's soul”, *Independent*, September 28. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/macedonia-name-referendum-vote-russia-uk-pr-firms-europe-nato-kremlin-a8559556.html>.
- Rehman, S. (2013). “Estonia’s lessons in cyberwarfare”, *US News*, January, 14. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από <https://www.usnews.com/opinion/blogs/world-report/2013/01/14/estonia-shows-how-to-build-a-defense-against-cyberwarfare>.
- Reuters* (2017). “Facebook, Google join drive against fake news in France”, February 6. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <https://www.reuters.com/article/us-france-election-facebook-idUSKBN15L0QU>.
- Robinson, T. (2018). “Russia gets its super power on”, *SC Magazine*, February 5. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.scmagazine.com/home/security-news/features/russia-gets-its-super-power-on/>.
- Romm, T. (2018). “Facebook’s Zuckerberg just survived 10 hours of questioning by Congress”, *The Washington Post*, April 11. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: https://www.washingtonpost.com/news/the-switch/wp/2018/04/11/zuckerberg-facebook-hearing-congress-housetestimony/?utm_term=.04bd56d3da6d.
- Rouse, M. (2018). “Generative Adversarial Network (GAN)”. SearchEnterpriseAI, December 2018. Ανακτήθηκε 2.5.2019 από <https://searchenterpriseai.techtarget.com/definition/generative-adversarial-network-GAN>.
- Sacramento (CBS13)* (2018). “Governor Brown Vetoes Fake News Advisory Group Bill, Calls It ‘Not Necessary’”, September 27. Ανακτήθηκε 5.5.2019 από <https://sacramento.cbslocal.com/2018/09/27/california-fake-news-bill-veto/>.
- Salinas, S. (2018). “Facebook stock drops after reports of FTC probe and UK summons of Zuckerberg in data scandal”, *CNBC*, March 20. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: <https://www.cnb.com/2018/03/20/ftc-reportedly-to-investigate-facebooks-use-of-personal-data.html>.
- Salinas, S. (2018). “The EU's bizarre questioning format allowed Mark Zuckerberg to dodge a lot of hard questions”, *CNBC*, May 22. Ανακτήθηκε 29.12.2019 από: <https://www.cnb.com/2018/05/22/mark-zuckerberg-didnt-answer-a-lot-of-eu-leaders-questions.html>.
- Santora M. & Barnes, J. (2018). “In the Balkans, Russia and the West Fight a Disinformation-Age Battle”, *The New York Times*, September 16. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.nytimes.com/2018/09/16/world/europe/macedonia-referendum-russia-nato.html>.
- Sarhaddi Nelson, S. (2017). “With huge fines, German law pushes social networks to delete abusive posts”, *NPR*, October 31. Διαθέσιμο σε: <https://www.npr.org/sections/parallels/2017/10/31/561024666/with-huge-fines-german-law-pushes-social-networks-to-delete-abusive-posts>.

- Schechner, S. & Olson, P. (2019). “Facebook, Google in Crosshairs of New U.K. Policy to Control Tech Giants”, *WSJ*, *April 8*. Ανακτήθηκε 15.4. 2019 από <https://www.wsj.com/articles/u-k-moves-to-end-self-regulation-for-techfirm11554678060?mod=searchresults&page=1&pos=5>.
- Schiffrin, A. (2017). “How Europe fights fake news”, *Columbia Journalism Review*, *October 26*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <https://www.cjr.org/watchdog/europe-fights-fake-news-facebook-twitter-google.php>.
- Scott, M. & Delcker, J. (2018). “Free speech vs. censorship in Germany”, *Politico*, *January 6*. Ανακτήθηκε 28.1.2019 από <https://www.politico.eu/article/germany-hate-speech-netzdg-facebook-youtube-google-twitter-free-speech/>.
- Selyukh, A. (2017). “U.S. Senate Votes to Repeal Obama-Era Internet Privacy Rules”, *NPR*, *March 23*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από <https://www.npr.org/sections/thetwo-way/2017/03/23/521253258/u-s-senate-votes-to-repeal-obama-era-internet-privacy-rules>.
- Serhan, J. (2018). “Italy Scrambles to Fight Misinformation Ahead of Its Elections”, *The Atlantic*, *February 24*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/02/europe-fake-news/551972/>.
- Simon, L. R. (2018). “Social media companies the most dangerous monopolies ever”, *PJ Media*, *August 21*. Ανακτήθηκε από <https://pjmedia.com/rogersimon/social-media-companies-the-most-dangerous-monopolies-ever/>.
- Singh, R. (2017). “Julian King: Bold EU action is required to address cyber vulnerabilities”, *The Parliament Magazine*, *November 21*. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: <https://www.theparliamentmagazine.eu/articles/interviews/julian-king-bold-eu-action-required-address-cyber-vulnerabilities>.
- Smith, J., Jackson, G. & Raj, S. (2018). “Designing against misinformation”, *Medium*, *December 20*. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://medium.com/facebook-design/designing-against-misinformation-e5846b3aa1e2>.
- Soll, J. (2016). “The long and brutal history of fake news”, *Politico Magazine*, *December 18*. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <https://www.politico.com/magazine/story/2016/12/fake-news-history-long-violent-214535>.
- Stamos, A. (2018). “Yes, Facebook made mistakes in 2016. But we weren’t the only ones”, *The Washington Post*, *November 17*. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: <https://washingtonpost.com>
- Stuttaford, A. (2018). “Fake News, Real Censorship”, *National Review*, *January 6*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <https://www.nationalreview.com/corner/fake-news-real-censorship/>.
- Sullivan, M. (2018). “The Term fake news has lost all meaning. That’s just how Trump wants it”, *The Washington Post*, *April 2*. Ανακτήθηκε από https://www.washingtonpost.com/lifestyle/style/the-term-fake-news-has-lost-all-meaning-thats-just-how-trump-wants-it/2018/04/03/ce102ed4-375c-11e8-8fd2-49fe3c675a89_story.html
- Swartz, J. (2016). “Fake-news fighters enter breach left by Facebook, Google”, *USA Today*, *December 15*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <https://eu.usatoday.com/story/tech/2016/12/>

- [15/pitched-fight-against-fake-news-takes-shape/95110032/](https://www.usnews.com/news/best-states/west-virginia/articles/2018-08-21/the-latest-trump-prefers-fake-news-to-censored-social-media).
- Swartz, J. (2018). “The World Wide Web's inventor warns it's in peril on 28th anniversary”, *USA Today*, *March 12*. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από <https://eu.usatoday.com/story/tech/news/2017/03/11/world-wide-webs-inventor-warns-s-peril/99005906/>.
- Temple-Raston, D. (2018). “Why the tech industry wants federal control over data privacy Laws”, *NPR*, *October 8*. Ανακτήθηκε 20.4.2018 από <https://www.npr.org/2018/10/08/654893289/why-the-tech-industry-wants-federal-control-over-data-privacy-laws>.
- Tennison, J. (2019). “New institutions are needed for the digital age”, *Financial Times*, *April 28*. Ανακτήθηκε 29.4.2019 από <https://www.ft.com/content/5f46f102-6741-11e9-b809-6f0d2f5705f6>.
- Thompson, N. (2018). “Christopher Wylie, Cambridge Analytica whistleblower, speaks out on Facebook controversy”, *CBS News*, *March 19*. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από: <https://www.cbsnews.com/news/christopher-wylie-cambridge-analytica-whistleblower-speaks-today-facebook-controversy-2018-03-19/>.
- Timberg, C. et al. (2017). “Russian ads, now publicly released, show sophistication of influence campaign”, *Washington Post*, *November 1*. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από https://www.washingtonpost.com/business/technology/russian-ads-now-publicly-released-show-sophistication-of-influence-campaign/2017/11/01/d26aead2-bf1b-11e7-8444-a0d4f04b89eb_story.html?noredirect=on&utm_term=.daba6ac269ac.
- Time* (2018). “Time 100: the most influential people of 2018”, *April 2018*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από <http://time.com/collection/most-influential-people-2018/5238171/christopher-wylie/>.
- Turk, Ž. (2018). “Tackling Fake News: To be continued”, *Medium*. Ανακτήθηκε 15.12.2019 από <https://medium.com/@ZigaTurk/tackling-fake-news-to-be-continued-2bbb93f0d95e>.
- Tzekas, V. (2018). “FightHoax Landscape Analysis technology demonstrated at the European Parliament Office in Greece”, *Medium*, *May 6*. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://medium.com/fighthoax/fighthoax-landscape-analysis-technology-demonstrated-at-the-european-parliament-office-in-greece-ea7f8375a287>.
- U.S. News* (2018). “The Latest: Trump Prefers Fake News to Censored Social Media”, *August 21*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <https://www.usnews.com/news/best-states/west-virginia/articles/2018-08-21/the-latest-trump-prefers-fake-news-to-censored-social-media>.
- Vaswani, K. (2019). “Concern over Singapore's anti-fake news law”, *BBC News*, *April 4*. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από <https://www.bbc.com/news/business-47782470>.
- Volokh, E. (2017). “Supreme Court unanimously reaffirms: There is not ‘hate speech’ exception to the First Amendment”, *The Washington Post*, *June 19*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από: <https://www.washingtonpost.com/news/volokh-conspiracy/wp/2017/06/19/supreme-court-unanimously-reaffirms-there-is-no-hate-speech-exception-to-the-first-amendment>.
- will.i.am (2019). “We need to own our data as a human right and be compensated for it”, *The Economist*, *January 21*. Ανακτήθηκε 5.5.2019 από <https://www.economist.com/open>

[future/2019/01/21/we-need-to-own-our-data-as-a-human-right-and-be-compensated-for-it.](https://www.ft.com/content/7fafec06-1ea2-11e9-b126-46fc3ad87c65)

Zuboff, S. (2019). “Facebook, Google and a dark age of surveillance capitalism”, *Financial Times*, January 25. Ανακτήθηκε 29.4.2019 από <https://www.ft.com/content/7fafec06-1ea2-11e9-b126-46fc3ad87c65>.

EPT (2019). «Η EPT δημιουργεί την πρώτη ομάδα fact-checking στην Ελλάδα», 15 Φεβρουαρίου 2019. Ανακτήθηκε 3.1.2019 από <https://www.ert.gr/eidiseis/ellada/kinonia/i-ert-dimioyrgei-omada-fact-checking-stin-ellada/>.

Ευσταθίου, Ν. (2019). «Κρίστοφερ Γουάιλι στην Κ: Ο σύγχρονος πόλεμος διεξάγεται στο Διαδίκτυο», *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, Μάρτιος 12. Ανακτήθηκε 12.3.2019 από <http://www.kathimerini.gr/1013876/gallery/proswpa/syentye3eis/kristofer-goyaili-sthn-k-o-sygxronos-polemos-die3agetai-sto-diadiktyo>.

Ιγνατίου, Μ. (2018). «Η “Συμφωνία των Πρεσπών” που υπέγραψαν Ελλάδα και Σκόπια μέσα από φωτογραφίες και βίντεο», *Hellas Journal*, June 17. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://hellasjournal.com/2018/06/h-quot-symfonia-ton-prespon-quot-poy-ypegrapsan-ellada-kai-skopia-mesa-apo-fotografies-kai-vinteo/>.

Κρέτσος, Λ. (2019). «Το υψηλό κόστος της viral ανάρτησης και τα fake news», *BuisenessNews*, Απρίλιος 8. Ανακτήθηκε 9.4.2019 από <https://www.businessnews.gr/article/139676/kretsos-ypsilo-kostos-tis-viral-anartisis-kai-ta-fake-news>.

Γ. Άλλες ηλεκτρονικές πηγές

ACT - Association of Commercial Television in Europe, Press Releases (2018). *The Sounding Board of the Forum of Disinformation issues their unanimous final opinion on the so-called code of practice*. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: <https://acte.be/mediaroom/166/31/Joint-Press-Statement-The-Sounding-Board-of-the-Forum-of-Disinformation-issues-their-unanimous-final-opinion-on-the-so-called-code-of-practice>

Article 19 (2017). *Defending freedom of expression and information around the world*. International annual report 2017. Ανακτήθηκε 2.5.2019 από https://www.article19.org/wpcontent/uploads/2018/04/ARTICLE19_Annual_report_2017.pdf.

Article 19 (2018). *Germany: Responding to ‘hate speech’*. Country Report. Free World Centre. Ανακτήθηκε 15.12.2018 από <https://www.article19.org/wp-content/uploads/2018/07/Germany-Responding-to-‘hate-speech’-v3-WEB.pdf>.

Babu, A., Lui, A., and Zhang, J. (2017). *New Updates to Reduce Clickbait Headlines*. Facebook Newsroom, May 17. Ανακτήθηκε 15.12.2018 από <https://newsroom.fb.com/news/2017/05/news-feed-fyi-new-updates-to-reduce-clickbait-headlines/>.

Baxter, K. (2019). *UK Government releases new proposals to regulate internet safety in Online Harms White Paper*, MediaWrites, April 8. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από <https://www.mediawrites.law/uk-government-releases-new-proposals-to-regulate-internet-safety-in-online-harms-white-paper/>.

- Bowman, K. & Rugg, A. (2013). *Public opinion on conspiracy theories*, American Enterprise Institute, November 7. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <http://www.aei.org/publication/public-opinion-on-conspiracy-theories/>.
- Breene, K. (2016). *Who are the cyberwar superpowers?*, World Economic Forum, May 4. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.weforum.org/agenda/2016/05/who-are-the-cyberwar-superpowers>.
- Cambridge Dictionary. *Post-truth*. Ανακτήθηκε 15.1.2019 από <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/post-truth>.
- Collins Dictionary. *Duty of care*. Ανακτήθηκε 15.11.2018 από <https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/duty+of+care>
- Coos, A. (2018). *EU vs US: How Do Their Data Privacy Regulations Square Off?* Endpoint Protector, Blog, January 2018. Ανακτήθηκε 15.11.2018 από <https://www.endpointprotector.com/blog/eu-vs-us-how-do-their-data-protection-regulations-square-off/>.
- Coos, A. (2019). *CCPA vs. GDPR: How the Two Data Protection Regulations Compare*, Endpoint Protector, Blog, January 6. Ανακτήθηκε 16.11.2018 από <https://www.endpointprotector.com/blog/ccpa-vs-gdpr-comparison/>.
- Edelman Insights. *2018 Edelman Trust Barometer, Special Flash Poll on Politically-Motivated fake news in the week of the #TechHearings*. Ανακτήθηκε 30.12.2018 από <https://www.slideshare.net/EdelmanInsights/edelman-trust-barometer-special-flash-poll>.
- Falck, B. (2018). *Providing More Transparency Around Advertising on Twitter*, Twitter Blog, June 28. Ανακτήθηκε 15.12.2018 από https://blog.twitter.com/official/en_us/topics/company/2018/Providing-More-Transparency-Around-Advertisingon-Twitter.html.
- Freedom on the Net 2018. Ανακτήθηκε 2.1.2019 από <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2018/rise-digital-authoritarianism>.
- Davies, T. (2018). *Tougher data regulation will come in 2019 for the US, lawyers say*, GDPR Report, December 5. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από <https://gdpr.report/news/2018/12/05/tougher-data-regulation-will-come-in-2019-for-the-us-lawyers-say/>.
- Gourarie, J. (2016). *Censorship in the social media age*, Columbia Journalism Review, January 21. Ανακτήθηκε 5.5.2019 από https://www.cjr.org/analysis/censorship_in_the_social_media_age.php.
- Graham, E. (2018). *Pluralities of Democrats and Republicans Want Congress to Focus on Data Protection*, Morning Consult, November 7. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από <https://morningconsult.com/2018/11/07/pluralities-democrats-republicans-want-congress-focus-data-protection/>.
- Grewal, P. (2018). *Suspending Cambridge Analytica and SCL Group from Facebook*, Facebook Newsroom, March 16. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: <https://newsroom.fb.com/news/2018/03/suspending-cambridge-analytica/>.
- Ellinika Hoaxes (2019). *To Facebook ανέθεσε στα Ellinika Hoaxes την επαλήθευση γεγονότων*. 2 Μαΐου 2019. Ανακτήθηκε 3.5.2019 από <https://www.ellinikahoaxes.gr/2019/05/02/>

- [facebook-third-party-fact-checking-program/](#).
- Howard, Ph. & Bradshaw, S. (2018). *Three reasons junk news spreads so quickly across social media*, Oxford Internet Institute, March 26. Ανακτήθηκε 15.10.2018 από <https://www.oii.ox.ac.uk/blog/three-reasons-junk-news-spreads-so-quickly-across-social-media/>.
- Howard, Ph. & Woolley, C. S. (2018). *Computational Propaganda: Political Parties, Politicians and Political Manipulation on Social Media*, Oxford Internet Institute, November 12. Ανακτήθηκε 15.10.2018 από <https://www.oii.ox.ac.uk/research/books/computational-propaganda-political-parties-politicians-and-political-manipulation-on-social-media/>.
- Index on Censorship (2019). *Wider definition of harm can be manipulated to restrict media freedom*, February 18. Ανακτήθηκε 20.2.2019 από <https://www.indexoncensorship.org/2019/02/wider-definition-of-harm-can-be-manipulated-to-restrict-media-freedom/>.
- Intelligence Community Assessment (2017). *Russian activities and intentions in recent US elections*, ICA 2017-01D, January 6. Ανακτήθηκε 15.10.2018 από https://www.dni.gov/files/documents/ICA_2017_01.pdf.
- International Fact-Checking Network. *Code of Principles*. Ανακτήθηκε 13.12.2018 από <https://ifcncodeofprinciples.poynter.org/know-more/the-commitments-of-the-code-of-principles>.
- Investopedia, *Cambridge Analytica*. Διαθέσιμο σε: <https://www.investopedia.com/terms/c/cambridge-analytica.asp>.
- Jiménez Cruz, C., Mantzarlis, A., Nielsen, R.K., and Wardle, C. (2018). *Six Points from the EU Commission's New Report on Disinformation*. Medium, March 12. Ανακτήθηκε 19.12.2018 από <https://medium.com/@hlegresponse/six-key-points-from-the-eucommissionsnew-report-on-disinformation-1a4ccc98cb1c>.
- Lewis, A.J. (2018). *Cognitive Effect and State Conflict in Cyberspace*, Center for Strategic & International Studies, September 26. Ανακτήθηκε 15.10.2018 από <https://www.csis.org/analysis/cognitive-effect-and-state-conflict-cyberspace>
- Linguee, *Phishing*. Ανακτήθηκε 3.1.2019 από <https://www.linguee.com/english-greek/search?source=auto&query=phishing>.
- Mazuccato, M. (2018). *Let's make private data into a public good*. MIT Technology Review. June 27. Ανακτήθηκε 5.5.2019 από <https://www.technologyreview.com/s/611489/lets-make-private-data-into-a-public-good/>.
- McMaken, R. (2019). *3 Reasons Why Facebook's Zuckerberg Wants More Government Regulation*, April 9. Ανακτήθηκε 10.4.2019 από <https://fee.org/articles/3-reasons-why-facebook-zuckerberg-wants-more-government-regulation>.
- Merriam-Webster. *Definition of hoax*. Ανακτήθηκε 16.10.2018 από <https://www.merriam-webster.com/dictionary/hoax>.
- Mortsiefer, M. (2018). *The German battle with fake news*, April 16. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από <http://www.eesc.lt/uploads/news/id1059/Readings%202018%201.pdf>.
- Murray, P. (2018). *National: 'Fake news' threat to media; editorial decisions, outside actors at fault*, Monmouth University, April 2. Ανακτήθηκε 12.1.2019 από https://www.monmouth.edu/polling-institute/documents/monmouthpoll_us_040218.pdf/.

- Nahema, M. (2018). *Unpacking France's 'Mission Civilisatrice' To Tame Disinformation on Facebook*, Council Foreign Relations, November 20. Ανακτήθηκε 15.10.2018 από <https://www.cfr.org/blog/unpacking-frances-mission-civilisatrice-tame-disinformation-facebook>.
- Quinn, G. (2012). *Does the First Amendment protect false and misleading speech?* IP Watchdog, February 9. Ανακτήθηκε 15.12.2018 από <https://www.ipwatchdog.com/2012/02/09/does-the-first-amendment-protect-false-and-misleading-speech/id=22202/>.
- Reporters Without Borders (2018). *RSF and its partners unveil the Journalism Trust Initiative to combat Disinformation*. April 3. Ανακτήθηκε 20.4.2019 από <https://rsf.org/en/news/rsf-and-its-partners-unveil-journalism-trust-initiative-combat-disinformation>.
- SAS, *Data privacy: Are you concerned? Insights from a survey of US consumers*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από <https://www.sas.com/en/white-papers/data-privacy-110027.html>.
- Scribblrs (2016). *Snowden: Censorship is not the answer to fake news problem*, December 15. Ανακτήθηκε 3.5.2019 από <https://www.scribblrs.com/snowden-censorship-not-answer-fake-news/>.
- Scroton, A. (2018). *Government considering dedicated internet regulator, says digital minister*. November 2018. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από <https://www.computerweekly.com/news/252452386/Government-considering-dedicated-Internet-regulator-says-digital-minister>.
- Skelton, R. (2018). *Fact-checking in a world of misinformation, disinformation and fakery*, RMIT ABC Fact Check, November 19. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.abc.net.au/news/2018-09-11/fact-checking-and-fakery-in-news/10230956>.
- Spitzer, E. (2018). *Reno v. ACLU: How does freedom of speech apply to the Internet? Supreme Court ruling on the restriction of online speech*. ThoughtCo., July 19. Ανακτήθηκε 15.12.2019 από <https://www.thoughtco.com/reno-v-aclu-4172434>.
- Stamos, A. (2018). *Authenticity matters: The IRA has no place on Facebook*, Facebook Newsroom, April 3. Ανακτήθηκε 28.12.2018 από: <https://newsroom.fb.com/news/2018/04/authenticity-matters/>.
- Ted. *Tristan Harris, Design Thinker*. (χ.χ.). Ανακτήθηκε 25.4.2018 από https://www.ted.com/speakers/tristan_harris.
- TheBestVpn (2018). *How Do Americans Feel About Online Privacy in 2018?*, Study, August 8. Ανακτήθηκε 15.4.2019 από <https://thebestvpn.com/americans-online-privacy-study/>.
- The Information Society Project at Yale Law School (2017). *Fighting Fake News*, Workshop Report, March 7. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από https://law.yale.edu/system/files/area/center/isp/documents/fighting_fake_news_workshop_report.pdf.
- The Santa Clara Principles on Transparency and Accountability in Content Moderation. Ανακτήθηκε 16.12.2018 από <https://santaclaraprinciples.org/>.
- Thoren-Peden, D. & Meyer C. (2018). *USA: Data protection 2018*, June 12. Ανακτήθηκε 15.4.2018 από <https://iclg.com/practice-areas/data-protection-laws-and-regulations/usa>.
- Twitter thread by Full Fact, @FullFact, 18.2.2019. Ανακτήθηκε 20.2.2019 από το Twitter.
- Vandendriessche, J. (2017). *Proposal for ePrivacy Regulation*. ISACA Privacy Open Forum,

- February 23. Ανακτήθηκε 20.12.2018 από https://www.slideshare.net/Johan_Vdd/isaca-privacy-open-forum-proposal-for-eprivacy-regulation.
- Warner R. M., US Senator from the Commonwealth of Virginia. *The Honest Ads Act*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από <https://www.warner.senate.gov/public/index.cfm/the-honest-ads-act>.
- Wikipedia, *Arron Banks*. Ανακτήθηκε 20.10.2018 από https://en.wikipedia.org/wiki/Arron_Banks.
- Wikipedia, *Steve Bannon*. Ανακτήθηκε 29.12.2018 από https://en.wikipedia.org/wiki/Steve_Bannon.
- Woodford, A. (2019). *Protecting the EU elections from misinformation and expanding our fact-checking program to new languages*. Facebook Newsroom, April 25. Ανακτήθηκε 3.5.2019 από <https://newsroom.fb.com/news/2019/04/protecting-eu-elections-from-misinformation/>.
- World Economic Forum (2014). *Top 10 trends of 2014: The rapid spread of misinformation online*. Ανακτήθηκε 27.12.2018 από <http://reports.weforum.org/outlook-14/top-ten-trends-category-page/10-the-rapid-spread-of-misinformation-online/>.
- YouTube *Trump to CNN: You are fake news*. January 11, 2017. Ανακτήθηκε 12.1.2019 από <https://www.youtube.com/watch?v=wJxxQM7GxJA>.
- Δανιηλίδης, Θ. (2014). *Πώς μπορούμε να καταλάβουμε αν μια ανάρτηση είναι hoax*. Ellinika Hoaxes, Σεπτέμβριος 15. Ανακτήθηκε 21.12.2018 από <https://www.ellinikahoaxes.gr/2014/09/15/how-to-tell-a-hoax-post/>.
- διαΝΕΟσις, Οργανισμός Έρευνας και Ανάλυσης (2016). *Ολιστική Προστασία Κρίσιμων Υποδομών*. Ιούνιος 2016. Ανακτήθηκε 5.5.2019 από https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/06/infrastructure_paradoteo3_version_020616_2.pdf.